

OD ANTROPOLOGII FIZYCZNEJ DO ETNOGRAFII POLITYCZNEJ

Politologiczny dorobek
Jana Czekanowskiego (1882-1965)
i Stanisława Poniatowskiego (1884-1945)

Krzysztof Gładkowski

OD ANTROPOLOGII FIZYCZNEJ DO ETNOGRAFII POLITYCZNEJ

Politologiczny dorobek
Jana Czekanowskiego (1882-1965)
i Stanisława Poniatowskiego (1884-1945)

FROM PHYSICAL ANTHROPOLOGY TO POLITICAL ETHNOGRAPHY

Political science achievements
of Jan Czekanowski (1882-1965)
and Stanisław Poniatowski (1884-1945)

Recenzent:

ks. prof. dr hab. Jarosław Różański

Redakcja wydawnicza:

Zespół

Skład i DTP:

Piotr Osiecki

© Copyright by Instytut Nauk Politycznych
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie

© Copyright by Krzysztof Gładkowski

ISBN 978-83-66259-45-4

Olsztyn 2024

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział I	
Szwajcarska antropologia i etnologia końca XIX i początku XX wieku	13
1. Antropologia szwajcarska	13
1.1. Otto Stoll (1849-1922)	18
1.2. Rudolf Martin (1854-1925)	26
2. Droga do Szwajcarii Jana Czekanowskiego i Stanisława Poniatońskiego	31
2.1. Kontekst polityczny podjęcia studiów w Szwajcarii	33
2.2. Jan Czekanowski	35
2.3. Stanisław Poniatoński	44
Rozdział II	
Przebieg studiów Jana Czekanowskiego i Stanisława Poniatońskiego	52
1. Wykład i zajęcia praktyczne, w których uczestniczył Jan Czekanowski	52
2. Wykład i zajęcia praktyczne, w których uczestniczył Stanisław Poniatoński	58
Rozdział III	
Dorobek w zakresie etnografii politycznej	64
1. Etnografia polityczna Jana Czekanowskiego	64
1.1. Znaczenie antropologii w określeniu różnicowania etnicznego Europy ...	64
1.2. Etnografia polityczna Afryki	71
2. Etnografia polityczna Stanisława Poniatońskiego	88
2.1. Badania terenowe na Syberii	89
2.2. Wykłady z etnografii politycznej	95
Zakończenie	106
Bibliografia	110
Spis ilustracji w tekście	121
Aneks	123
Spis ilustracji w Aneksie	144

Wstęp

Monografia ta jest poświęcona mało znanym i jeszcze mniej upowszechnionym dziejom antropologii politycznej w Polsce. Ta subdyscyplina antropologii społecznej i antropologii kulturowej, jak wskazują te nazwy związana jest z kręgami nauki brytyjskiej i amerykańskiej. Odnośnie do nazwy „antropologia polityczna” to została ona w Polsce upowszechniona za sprawą polskich etnologów od lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Wcześniej w użyciu były nazwy „etnografia polityczna” i „etnologia polityczna” czy też „etnopolityka”.

W historiografii etnologii polskiej próżno szukać znaczących postaci nauki polskiej, które zajmowały się etnopolityką¹. Przeprowadzone badania nad szwajcarską genezą polskiej antropologii fizycznej i etnografii skłoniły autora tej pracy do opracowania zagadnienia etnopolityki w Polsce, przed II wojną światową. Jest to bowiem zaniedbany obszar badań. Wobec znaczących osiągnięć w zakresie etnopolityki Jana Czekanowskiego i Stanisława Poniatowskiego oraz faktu, że zdobyli stopnie naukowe na Uniwersytecie w Zurychu w dziedzinie antropologii fizycznej, w tytule tej publikacji uwidoczniono naukową drogę jaką obrali ci uczeni, która to droga pozwoliła im osiągnąć znaczące wyniki naukowe w obu tych dyscyplinach – antropologii fizycznej i etnografii politycznej. Historycznie istniał ścisły związek w badaniach nad człowiekiem jako istotą biologiczną (antropologia fizyczna) i nad człowiekiem jako istotą posiadającą kulturę (etnografia), z czasem – po uchwyceniu odrębności strony biologicznej

¹ Autor niniejszego opracowania wspomina o Stanisławie Poniatowskim i jego wykładach z etnografii politycznej w monografii poświęconej temu uczonemu pt.: *Etnologia. Koncepcja teoretyczno-metodologiczna Stanisława Poniatowskiego 1884-1945*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2001, a także w rozdziale pt.: *Antropologia polityczna*, w: *Podstawowe kategorie nauk o polityce i administracji*, red. A. Żukowski, W. T. Modzelewski, M. Hartliński, INP UWM, Olsztyn 2021, s. 155-170 oraz w artykule pt.: *Szwajcarska geneza antropologii i etnologii Jana Czekanowskiego (1882-1965) i Stanisława Poniatowskiego (1884-1945, „Politeja” 2023, t. 20, nr 1(82), s. 257-278.*

i kulturowej – wskazano na istotne różnice między tymi stronami. I tak antropologii fizycznej przypisano jako przedmiot badań człowieka biologicznego i zaaplikowano metody nauk przyrodniczych jako właściwe dla tego przedmiotu. Etnografii natomiast przyporządkowano jako przedmiot badań kulturę człowieka i przypisano metody nauk humanistycznych i społecznych. Moment, w którym rozdzielono przedmioty obu tych nauk i właściwe im metody przypadł właśnie na okres studiów tych polskich uczonych w Zurychu w pierwszej dekadzie ubiegłego wieku.

Sylwetki Jana Czekanowskiego i Stanisława Poniatowskiego przybliżają nam stadium emancypacji etnografii z antropologii fizycznej i rozdzielania tych nauk. Ich dorobek naukowy pokazuje natomiast, że trudno było dokonać całkowitej separacji obu omawianych dyscyplin i prowadzone przez nich badania empiryczne łączyły typowe dla antropologii fizycznej metody badawcze z obserwacją i opisem kultury badanego przez nich człowieka. Jan Czekanowski przeprowadził takie badania w Afryce a Stanisław Poniatowski w Azji. Przygotowanie do takich badań dały im studia w Zurychu u wybitnych uczonych tamtego czasu.

Książka ta daje wgląd na tyle na ile pozwoliły autorowi dotychczasowe studia do takich aspektów ich biografii naukowej, jak droga do studiów w Szwajcarii, wybór antropologii fizycznej jako przedmiot studiów, przedmioty jakie studiowali i uczeni wykładający je, osiągnięcia naukowe Czekanowskiego i Poniatowskiego w zakresie antropologii fizycznej w czasie badań w Zurychu, wyniki ich badań w dziedzinie etnografii politycznej. Celem referowanych w niniejszej monografii zagadnień jest ukazanie wkładu Czekanowskiego i Poniatowskiego do rozwoju antropologii fizycznej i etnologii, przede wszystkim w obszarze etnografii politycznej.

Na marginesie chcemy silnie podkreślić, że prezentowane tu wyniki to rezultat nurtującego autora prezentowanych tu treści podczas poszukiwań historycznego tła rozejścia się dróg antropologii fizycznej i etnologii, bowiem jest przekonany, że z dzisiejszego punktu widzenia dalsze podtrzymywanie radykalnego oddzielenia badań nad biologiczną i kulturową stroną człowieka jest przeszkodą w dalszym rozwoju nauki oraz nie służy jej głównemu celowi, jakim jest poszukiwanie prawdy o człowieku. Upowszechniony dziś model badań interdyscyplinarnych prowadzi do wniosku, iż potrzebny jest taki model uprawiania nauki, który pozwoli integrować osiągnięcia poszczególnych nauk o człowieku. Zdaniem autora tej monografii kluczem do wypracowania takiego modelu jest koncepcja

człowieka. Autor opowiada się za koncepcją integralną – człowieka jako istoty biologiczno-duchowej.

Autor opracowując przedstawione zagadnienia korzystał z publikacji oraz w znacznej mierze z materiałów archiwalnych w Polsce i w Zurychu. Wiele treści ujrzy zatem po raz pierwszy Czytelnik. Wprawdzie odnośnie do studiów w Szwajcarii pewne zagadnienia zostały opisane w tematycznym numerze „Politeji” (zob. przypis 1), jednak tutaj są one znacznie szerzej potraktowane, a kwestia etnografii politycznej jest tutaj szczegółowo omówiona po raz pierwszy.

Wprawdzie uważa się antropologię polityczną za „stosunkowo nową subdyscyplinę”² i rzeczywiście antropologię polityczną w sensie ścisłym zaczęto uprawiać w XX wieku. Datą, która uchodzi w historii tej dyscypliny za *terminus a quo*, jest rok 1940, w którym to ukazała się *African Political Systems*, pod redakcją Meyera Fortesea³ i Edwarda Evana Evans-Pritcharda⁴, opublikowana w 1940 roku. Książka zawiera osiem oddzielnych

² Tak stwierdzono w powszechnie dostępnej Wikipedii, zob. *Antropologia polityczna*, [online] https://pl.wikipedia.org/wiki/Antropologia_polityczna [09.07.2024].

³ Meyer Fortes (1906-1983) zawdzięczał wykształcenie antropologiczne Charlesowi Gabrielowi Seligmanowi w London School of Economics and Political Science. Fortes studiował także pod kierunkiem Bronisława Malinowskiego i Raymonda Firtha. Obok Alfreda Reginalda Radcliffe-Browna, Edmunda Leacha, Audrey Richards, Meyer Fortes reprezentuje podejście funkcjonalne w badaniach społeczeństwa w historii brytyjskiej antropologii społecznej. Podejście to cechuje nacisk na intensywne badania terenowe. W *African Political Systems* (1940) określił wraz z Edwardem Evanem Evans-Pritchardem zasady segmentacji i zrównoważonej opozycji, które miały stać się znakami rozpoznawczymi afrykańskiej antropologii politycznej. Pomimo swojej pracy we francuskojęzycznej Afryce Zachodniej, prace Fortesa nad systemami politycznymi wywarły wpływ na innych brytyjskich antropologów (m.in. Maxa Gluckmana).

Meyer Fortes był bliskim przyjacielem Jerry Berman. Berman na początku lat trzydziestych XX wieku pracował w ZSRR i w swoich prywatnych listach do Fortesa dokumentował klęskę głodu. *Jerry Berman's letters*, [online] <https://holodomormuseum.org.ua/en/jerry-berman-s-letters/> [09.07.2024]. Michelle Blade, *Letters to University of Cumbria academic's grandparents reveal famine horror in Ukraine in the 1930s*, [online] <https://www.lancasterguardian.co.uk/heritage-and-retro/retro/letters-to-university-of-cumbria-academics-grandparents-reveal-famine-horror-in-ukraine-in-the-1930s-3411251> [10.10.2021].

⁴ Edward Evan Evans-Pritchard (1902-1973) studiował w Oksfordzie, gdzie oddział na niego m.in. Robert Ranulph Marett etnolog ewolucjonista. Studiował też w London School of Economics and Political Science, gdzie kształcił się u Bronisława Malinowskiego i Charlesa Gabriela Seligmana. Prowadził badania wśród ludów –

artykułów antropologów społecznych. Każdy z nich prezentuje inne społeczeństwo Afryki Subsaharyjskiej. Po raz pierwszy przedstawiono w książce afrykańskie systemy polityczne.

W związku z tym, iż tu chcemy zaprezentować drogę dwóch polskich antropologów fizycznych do etnografii politycznej na początku XX wieku, należałoby uznać, iż reprezentują oni okres formatywny klasycznej antropologii politycznej⁵. Warto jednak zaznaczyć, iż prowadzili badania terenowe realizując programy instytucji, które finansowały ich pracę w terenie. Jak to opisano w tej monografii badania te można bez wątpienia uznać za interdyscyplinarne, koncentrowały się one nie tylko na biologicznej stronie ludów, które badali obaj polscy uczeni, ale opisywali też ich kulturę oraz gromadzili eksponaty muzealne, a ponadto fotografowali, sporządzali rysunki czy nagrania. Nieodzowną częścią ich pracy było sporządzanie dzienników. W wypadku Jana Czekanowskiego dziennik wyprawy ukazał się dopiero w ubiegłym roku⁶. To obszerne dzieło powinno stać się przedmiotem analizy politologicznej. Autor tej monografii nie mógł tego uczynić z uwagi na niewystarczający czas jakim dysponował redagując tę pracę⁷. Wcześniej ukazały się autorstwa Jana

Azande i Neur. Prace na temat tych ludów oraz *African Political Systems* uznawane są za klasykę antropologii społecznej.

⁵ Wyróżnia się w rozwoju antropologii politycznej trzy okresy:

- a) formatywny 1879-1939: polityka na marginesie głównych zainteresowań antropologicznych, położono fundament w teoriach pod antropologię polityczną
- b) klasyczny (rok 1940-do końca lat sześćdziesiątych XX wieku): podjęto świadome badania nad polityką
- c) Współczesny – rozpoczął się w połowie lat siedemdziesiątych XX wieku. Zob. W. Dohnal, *Antropologia polityczna – w poszukiwaniu tożsamości dyscypliny*, w: *Antropologia polityki i polityka w antropologii*, red. M. Drozd-Piasecka, A. Posern-Zieliński, Komitet Nauk Etnologicznych PAN, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 210, s. 7-24.

⁶ J. Czekanowski, *Tagebuch der anthropologisch-ethnologischen Kolonne der Zentralafrikaexpedition in den Jahren 1907–1909. Dziennik kolumny antropologiczno-etnologicznej ekspedycji do Afryki Środkowej w latach 1907–1909*, wyboru dokonali, opracowali i wstępem opatrzyli: Joanna Bar i Michał Tymowski, przy współpracy: Karoliny Marcinkowskiej i Eugeniusza Rzewuskiego, cz. 1-2, Fontes Historiae Africanae. Series Varia, Kraków 2023.

⁷ Joanna Bar zadała sobie trud rekonstrukcji wydarzeń na podstawie rękopisu *Dziennika Czekanowskiego*. Zob. J. Bar, *Dziennik podróży afrykańskiej Jana Czekanowskiego, czerwiec – listopad 1907 r. Rekonstrukcja wydarzeń*, „Afryka” 2015, nr 42, s. 103-124. Różne aspekty dorobku Jana Czekanowskiego omawiają Małgorzata Ko-

Czekanowskiego: *W głąb lasów Aruwimi. Dziennik wyprawy do Afryki środkowej* („Prace Etnologiczne”, t. 6, Wrocław 1958); *Struktura etniczna Afryki a nawarstwienia najmłodsze* („Lud”, 1960, t. 45, s. 13–34); *Feudalne państwa pasterskie afrykańskiego Międzyjezierza* („Przegląd Socjologiczny”, 1961, t. 15, s. 21–60). Dwie ostatnie publikacje chociaż ukazały się w latach sześćdziesiątych, są wynikiem badań prowadzonych w Afryce przez Jana Czekanowskiego w latach 1907–1909 podczas ekspedycji nazwanej Deutsche Zentral-Afrika Expedition księcia Adolfa Meklenburskiego⁸. Autor miał możliwość zapoznania się z korespondencją prowadzoną przez Jana Czekanowskiego z dyrektorem działu Afrykański i Oceanii Königliches Museum für Völkerkunde w Berlinie, Felixem Luschanem, która zawiera bogaty materiał odnoszący się do różnych kwestii związanych z prowadzonymi tam badaniami, w tym dotyczące kwestii politycznych. Korespondencja ta do tej pory nie została wydrukowana. Problematyka etnografii politycznej powinna zatem stać się w przyszłości przedmiotem dalszych badań, tu usiłowano zwrócić uwagę na obecność zagadnień politologicznych w dorobku polskiej etnografii.

Podobnie jak *Dziennik* Jana Czekanowskiego, tak też wiele lat po II wojnie światowej ukazał się Stanisława Poniatońskiego *Dziennik wyprawy (do kraju Goldów i Oroczonów w 1914 roku)* („Lud” 1964–65, t. 50, s. 7–120). Poniatoński wykladał etnografię polityczną w Szkole Nauk Politycznych w Warszawie i Łodzi. Wykłady te ukazały się w 1930 roku w wydawnictwie Saturn, miały jednak bezpowrotnie zaginąć w czasie zawieruchy wojennej. Część z nich rekonstruujemy tu na podstawie materiałów archiwalnych, znajdujących się w Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu.

Autor tej monografii ma świadomość jej ułomności. Pamiętając o tym, że każde badania mają charakter częściowy, prosi czytelnika o uwzględnienie tego faktu i uznanie, że celem pracy jest zwrócenie uwagi na dorobek, jaki w zakresie etnografii politycznej ma nauka polska.

łodziej, Marek Pacukiewicz, Joanna Bar, Ewa Kosowska, Dobrosława Wężowicz-Ziółkowska, Marek Pacukiewicz, Kamil Kozakowski, Małgorzata Kołodziej w „Laboratorium Kultury” z roku 2017, nr 6.

⁸ J. Czekanowski, *Die anthropologisch-ethnographischen Arbeiten der Expedition S. H. des Herzogs Adolf Friedrich zu Mecklenburg für den Zeitraum vom 1. Juni 1907 bis 1. August 1908*, „Zeitschrift für Ethnologie” 1909, Jahrg. 41, H. 5, s. 591–615.

Rozdział I

Szwajcarska antropologia i etnologia końca XIX i początku XX wieku

1. Antropologia szwajcarska

Claudia Honegger⁹(2023) odnosi nazwę „antropologia” – „nauka o człowieku” – do trzech heterogenicznych typów myślenia, które zawsze miały punkty styczne i były ściśle powiązane w procesie ich kształtowania się jako dyscyplin naukowych. Nauki te to: 1) dyscypliny humanistyczne, które badają różne ludy, typologizują ich formy życia i schematy kulturowe, porównując je ze sobą i z własną kulturą w powiązaniu z wszystkimi obszarami kultury i społeczeństwa. Dyscypliny te to m.in. socjologia, psychologia społeczna, etnologia, historia, prahistoria, językoznawstwo, archeologia, etnografia; 2) antropologia filozoficzna, która bierze za przedmiot refleksji wyniki poszczególnych nauk; 3) nauki przyrodnicze, które zajmują się powstaniem rozwojem zróżnicowaniem typów gatunku ludzkiego oraz porównują je morfologicznie i fizjologicznie z innymi gatunkami zwierząt. W niemieckim obszarze językowym w użyciu są następujące nazwy tych dyscyplin: *biologische Anthropologie*, *physische Anthropologie* lub *Humanbiologie*, z gałęziami *Humangenetik*, *Konstitutionsforschung* und *Abstammungslehre* („antropologia biologiczna”, „antropologia fizyczna” lub „biologia człowieka” z gałęziami „genetyka człowieka”, „badania konstytucyjne” i „teoria pochodzenia”).

Naukowa antropologia pojawiła się w XVI wieku w ramach filozofii niemieckiej, w XVII i XVIII wieku była propagowana przez lekarzy, którzy próbowali wykorzystać fizykę, anatomię i fizjologię dla wyjaśnienia

⁹ C. Honegger, *Anthropologie*, w: *Historisches Lexikon der Schweiz*, 2023 [online] <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/008252/2023-10-10/> [11.10.2022]. Za tą publikacją omówiono tę część historii antropologii.

działania wszystkich organów człowieka. O ile antropologia fizyczna rozwinęła się w Niemczech, to we Francji kultywowano praktyczną wiedzę o człowieku – moralistykę.

Szwajcarskiej antropologii oświecenia nadała kierunek teologia naturalna z jej ujęciem objawionego charakteru ludzkiej natury (Alexandre César Chavannes, Johann Samuel Ith). Immanuel Kant sprzeciwiał się prymatowi fizjologii w antropologii, różnicując antropologię w ujęciu „fizjologicznym” i „pragmatycznym”, a w swoich wykładach z antropologii opublikowanych w 1798 roku kładł nacisk na poznanie ludzi i świata, na poznanie empiryczne przez obserwację, podróże i lektury. Chociaż antropologia Kanta pozostawała peryferyjna w stosunku do etyki, to od roku 1800 antropologia znacznie się rozwinęła – właśnie ze względu na prymat fizjologii. Kreowana często przez lekarzy została podbudowana romantyczną filozofią przyrody, filozofią fundamentalną i wiedzą uniwersalną.

Po pismach Kanta i Johanna Gottfrieda Herdera, Chavannesa i Itha pojawiła się niezliczona liczba odpowiednich tytułów i czasopism. Société d'anthropologie de Paris zostało założone w 1859 roku, a Niemieckie Towarzystwo Antropologii, Etnologii i Prahistorii w 1869 roku. Z Francji antropologiczna teoria różnicy płci (roli płciowych), założona przez Pierre'a Roussela w 1775 roku w traktacie *Système physique et moral de la femme*, wywarła wpływ na późniejsze antropologie wszelkich odcieni. Po stopniowym upadku antropologii jako ogólnej nauki uniwersalnej, w ginekologii pozostała specjalna biologiczna antropologia kobieca.

Antropologia biologiczna lub antropologia fizyczna, jak twierdzą Christine Cooper i Sandra Lösch¹⁰, jest gałęzią nauk przyrodniczych. Poświęcona jest ona ewolucji, rozwojowi i różnorodności człowieka na przestrzeni co najmniej czterech milionów lat i obejmuje wiele powiązanych ze sobą subdyscyplin. I tak paleoantropologia zajmuje się ewolucją człowieka, łącząc geologię, archeologię, prymatologię, biologię molekularną i antropologię kulturową. Opisano tu formy kopalne hominidów i dokonano oceny ich cech charakterystycznych. Zasadnicze pytania to czas i miejsce pojawienia się nowych form oraz ich pochodzenie od przodków. Paleoantropologia podejmuje także próbę

¹⁰ C. Cooper, S. Lösch, *Die biologische Anthropologie*, w: *Historisches Lexikon der Schweiz*, 2023 [online] <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/008252/2023-10-10/> [02.11.2022].

zbadania związków i kontaktów między plejstocénskimi formami ludzkimi (np. *homo neanderthalensis*) a anatomicznie współczesnym *homo sapiens*. Badania naczelných innych niż ludzie stanowią punkt odniesienia dla paleoantropologii. Porównawcze badania morfologiczne i biomechaniczne umożliwiają klasyfikację cech szkieletu człowieka i hominidów oraz zrozumienie ich znaczenia funkcjonalnego, na przykład jako przystosowanie do życia na drzewach lub na ziemi lub do chodzenia w pozycji wyprostowanej. Obserwacje laboratoryjne i terenowe, zwłaszcza małych człekokształtnych, dostarczają wskazówek na temat ich zdolności poznawczych, które mogą mieć zastosowanie również w przypadku wczesnych hominidów.

Zmienność człowieka, populacje geograficzne i ruchy populacji są śledzone przy użyciu cech dziedzicznych i leżących u ich podstaw genów. W badaniach końca XX i XXI wieku nacisk położony jest na dane z biologii molekularnej, zwłaszcza na niektóre starożytne sekwencje DNA (aDNA). Na tej podstawie można opisać populacje geograficzne. Dzięki znaleziskom językowym i archeologicznym można prześledzić ruchy ludności i uzyskać informacje na temat historii osadnictwa na kontynentach. Ponieważ między takimi populacjami geograficznymi nie ma ostrych granic, koncepcja ras biologicznych nie spełnia kryteriów naukowych.

W antropologii prahistorycznej i historycznej (również osteoarcheologii i bioarcheologii) bada się szkielety i inne szczątki ludzkie, takie jak mumie, zwłoki torfowisk i solne, aby rzucić światło na różne aspekty dawnych populacji. Staranne wykopaliska i dokumentacja pochówków pozwalają zrekonstruować zwyczaje pochówkowe i wierzenia leżące u ich podstaw w różnych epokach. Zjawiska demograficzne, epidemiologiczne i społeczne w społeczeństwach prahistorycznych można rekonstruować na podstawie profilu biologicznego zmarłego (płeć, wiek w chwili śmierci, wielkość ciała, ustalenia paleopatologiczne). Ruchy migracyjne i dietę można ustalić, badając stabilne proporcje izotopów w kościach i zębach. Molekularno-biologiczne wykrywanie patogenów w prahistorycznych i historycznych szczątkach ludzkich nie tylko znacznie rozszerzyło możliwości paleopatologii, ale także dostarczyło dodatkowych informacji na temat ewolucji różnych patogenów.

Metody osteologiczne i biologii molekularnej oraz procedury obrazowe mają zastosowanie także w antropologii sądowej, np. w identyfikacji

nieznanych zwłok (medycyna sądowa). Obszarem „żywej identyfikacji” zajmuje się także antropologia sądowa. Obejmuje to na przykład badanie obrazów z kamer monitorujących w celu ustalenia tożsamości lub braku tożsamości osoby porównywanej.

W Szwajcarii antropologia biologiczna jest reprezentowana na różnych uczelniach i przy różnych powiązaniach z instytutami (medycyna sądowa, biologia, archeologia). Najstarszy ośrodkiem antropologii jest Zurych, później instytucjonalizuje się antropologia fizyczna w Genewie, potem w Bernie, a najpóźniej na Uniwersytecie w Bazylei. Na Uniwersytecie w Zurychu w 1899 roku utworzono katedrę antropologii fizycznej i powierzono ją Rudolfowi Martinowi. W swoim wykładzie inauguracyjnym Rudolf Martin zdefiniował antropologię jako naukę badającą wszystkie odmiany ludzi w zakresie przestrzennym (nauki o rasie, genetyka) i czasowym (historia przodków, prymatologia). W ten sposób umieścił tę dyscyplinę w biologii. Pod jego kierownictwem opracowano znormalizowane metody i przyrządy pomiarowe do antropometrii, a jego podręcznik antropologii *Lehrbuch der Anthropologie* (1914) miał wpływ edukacyjny¹¹. Na metody oraz ważne treści tego podręcznika mieli znaczący wpływ obaj polscy uczeni – Jan Czekanowski i Stanisław Poniatowski. Na czas powstania i znakomitego rozwoju antropologii fizycznej w tym Uniwersytecie przypadł okres studiów i promocji doktorskich obu uczonych. Przyjrzyjmy się zatem temu okresowi szwajcarskiej antropologii w Zurychu prezentując sylwetki najwybitniejszych twórców tej dyscypliny – Otto Stolla i Rudolfa Martina. Innych wybitnych uczonych z konieczności musimy pominąć, pozostawiając ich przedstawienie kolejnej publikacji.

Z pytań odnośnie do obu polskich uczonych, na które szukamy odpowiedzi, do ważniejszych należą dwa, na które chcemy wstępnie odpowiedzieć: 1) Przyczyny, dla których podjęli studia w Szwajcarii? 2) Co było powodem ich zainteresowania etnografią i etnologią? Bowiem głównym przedmiotem ich studiów była antropologia fizyczna. Pomocne w tym przypadku będzie zrekonstruowanie na podstawie szwajcarskich materiałów archiwalnych zajęć uniwersyteckich, na które uczęszczali obaj polscy studenci. Kwestią, która nas interesuje jest też odpowiedź na pytanie

¹¹ C. Cooper, C. Honegger, S. Lösch, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/008252/2023-10-10/#HInstitutionalisierung> [02.07.2024].

II. 1. Podręcznik antropologii Rudolfa Martina

Podręcznik Rudolfa Martina *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. Umschlag und ausgewählte Seiten aus den Kapiteln «Somatometrische Technik», «Somatologie» und «Kraniologie». Verlag von Gustav Fischer, Jena 1914 (Schweizerische Nationalbibliothek, Bern, N 13714). Źródło: <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/008252/2023-10-10/>.

o interdyscyplinarne – jak to dziś powiedzielibyśmy – podejście badawcze cechujące dorobek tych uczonych. Czy zatem takie podejście było charakterystyczne dla uczonych, których zajęcia wybierali jako przedmiot ich studiów?

Dlatego więcej miejsca poświęcimy zatem – Rudolfowi Martino-
wi i Otto Stollowi, a nie pozostałym wykładowcom Uniwersytetu w Zurychu? Otóż o ile w polskiej literaturze często wymienia się ich nazwiska, to niewiele miejsca bądź w ogóle nie poświęca się ich biografom, zwłaszcza naukowym. A przedstawienie ich daje odpowiedź, na pytanie odnośnie do ich głównych zainteresowań badawczych oraz charakteru ich dokonań naukowych. W wypadku Martina zaznacza się jego ówczesną pozycję w europejskiej i światowej antropologii. Stoll natomiast jest postacią, której w polskiej literaturze nie poświęcono w ogóle miejsca. Tę lukę chce wypełnić autor tej monografii. W literaturze przedmiotu na temat ich studiów w Zurychu poza podstawowymi informacjami, że

studiowali antropologię u Rudolfa Martina i etnologię u Otto Stolla, przy tym w wypadku tego ostatniego podają się błędne imię¹², trudno znaleźć bliższe informacje o ich studiach w Zurychu. Na ogół poza wspomnianymi wymieniani są tylko niektórzy profesorowie, których słuchaczami byli obaj uczenia. Ten brak chcemy wypełnić wynikami badań przeprowadzonych w archiwach w Zurychu w 2021 roku (sierpień-listopad)¹³. Nie możemy omówić wszystkich ważnych zagadnień dla rodowodu polskiej antropologii i etnologii. Skupimy się na wybranych kwestiach dotyczących rozumienia ich istoty oraz zakresu, chcąc ukazać ich źródła w koncepcjach szwajcarskich uczonych, których uczniami byli Czekanowski i Poniatowski. Czynimy tak też z powodów praktycznych, bowiem zebrany w Zurychu znaczny materiał archiwalny, wymaga jeszcze czasochłonnych studiów. W dalszej części monografii pojawią się nowe treści, wydobyte z archiwów w Zurychu i Warszawie.

1.1. Otto Stoll (1849-1922)

W angielskiej Wikipedii o szwajcarskim uczonym znajdziemy następujące informacje: *Otto Stoll (29 grudnia 1849 w Frauenfeld – 18 sierpnia 1922 w Zurychu) był szwajcarskim językoznawcą i etnologiem. Otto Stoll był profesorem etnologii i geografii na Uniwersytecie w Zurychu, który specjalizował się w badaniach nad językami Majów. Od 1878 do 1883 prowadził badania naukowe w Gwatemali. Był autorem kilku opracowań naukowych o Gwatemali, w tym ważnych prac z dziedziny etnografii i etnolingwistyki*¹⁴. I chociaż odwołano tu się do tłumaczenia podobnego artykułu z niemieckiej Wikipedii, to pominięto tu wiele ważnych podstawowych informacji,

¹² Co świadczy o braku wiedzy o dorobku tego uczonego. Błędnie imię Stolla – Oskar, podaje Joanna Bar w swojej książce *Afrykanistyczne badania Jana Czekanowskiego w stulecie wyprawy*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej 2007, s. 33 oraz Dobrosława Węzowicz-Ziółkowska, w artykule: *Koncepcja rasy we lwowskiej szkole typologicznej*, „Przegląd Humanistyczny”, 2018, r. LXII, nr 3, s. 24, [online] https://rebus.us.edu.pl/bitstream/20.500.12128/14928/3/Wezowicz_Ziolkowska_Koncepcja_rasy_we_lwowskiej.pdf [10.10.2022].

¹³ Autor tej monografii przebywał na stażu naukowym w Institut für Sozialanthropologie und Empirische Kulturwissenschaft w Uniwersytecie w Zurychu od 22 sierpnia do 19 listopada 2021 roku.

¹⁴ Otto Stoll [online] https://en.wikipedia.org/wiki/Otto_Stoll [10.10.2022].

II. 2. Otto Stoll

Źródło: Archiv Universität Zürich,teczka zatytułowana:
Stoll Otto (1849-1922), Phil. II (ursprünglich Phil I/ Nr. 21, sygn. Ab.
1.0981. Kopia fotografii – autor.

jak to, że był lekarzem i geografem, czy to, że prowadził wykłady z antropologii i etnologii na Uniwersytecie w Zurychu¹⁵.

¹⁵ Szkic sylwetki Otto Stolla oparto na opracowaniach: Vereny Münzer, *Das Völkerkundemuseum der Universität Zürich 1889-1989*, „Geographica Helvetica” 1989, Nr. 3, s. 151-160, [online] <https://gh.copernicus.org/articles/44/152/1989/gh-44-152-1989.pdf> [11.10.2022] oraz Jeana Strohla, *Otto Stoll (1849-1922)*, „Vierteljahrsschrift der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich” 1924, Jhrg. 69, s. 128-171. [online] https://www.ngzh.ch/archiv/1924_69/69_1-2/69_8.pdf [11.10.2022].

Jean Strohl, biograf Otto Stolla, opisuje Stolla, jako wszechstronnego uczonego, jakim jawił się tym, którzy poznali go w późniejszych fazach jego naukowej kariery. Sam Stoll nazywał siebie od czasu do czasu uczonym „amatorem”, którego wyraźnie odróżniał od dyletanta. Różnica między amatorem i dyletantem polega głównie na tym, że uczonych-amatorów napędza naturalna żądza wiedzy i krytyczny umysł oraz podejmowanie zagadnień, które ich zajmują, wykraczają przy tym często poza zewnętrzne granice, sztucznie wyznaczone administracyjne, gdy błędnie rozumie się granice kategorii przyrodniczych. Stolla cechował chłodny umysł, który zapewniał mu ekonomię myślenia i niepowierzchowe podejście do problemów naukowych. Zdaniem Strohla w wypadku Stolla amatorskie zdobywanie wiedzy, wykraczające poza przedmiot geografii i etnografii, które reprezentował na Uniwersytecie w Zurychu w latach 1891-1913, nie pojawiło się później, w toku jego działalności dydaktycznej. Stoll rozpoczął karierę uniwersytecką jako dyplomowany lekarz, który przed podjęciem prywatnych wykładów z etnografii, antropologii i geografii (1884) na Uniwersytecie w Zurychu pracował jako lekarz w Szwajcarii i w Gwatemali przez 10 lat i przy tym oprócz wiedzy geograficznej i etnograficznej, którą zdobył, systematycznie gromadził różnorodne materiały zoologiczne, językowe i kulturowohistoryczne do późniejszego opracowania¹⁶.

Otto Stoll był z wykształcenia lekarzem. Po długim pobycie w Gwatemali w latach 1878-1883 następuje w jego życiu zwrot, gdy habilituje się w 1884 roku na podstawie pracy *Zur Ethnographie der Republik Guatemala*¹⁷ w sekcji filozoficzno-filologiczno-historycznej Wydziału Filozoficznego w Zurychu, jako prywatny wykładowca etnografii i antropologii (Privatdozenten für Ethnographie und Anthropologie) w tym samym czasie wykłada też na Politechnice w Zurychu. Jego kariera jest typowa dla większości profesorów pierwszego pokolenia, którzy obejmowali katedry etnologiczne. Pionierzy tej dyscypliny często określali siebie lub byli nazywani „uczonymi-amatorami”, bowiem rekrutowali się z nauk przyrodniczych, zwłaszcza antropologii, medycyny, zoologii i geografii. Szczególnym zainteresowaniem Stolla cieszył się Adolf Bastian, główna postać instytucjonalizacji etnologii na niemieckich uniwersytetach,

¹⁶ J. Strohl, dz. cyt., s. 129-130.

¹⁷ O. Stoll, *Zur Ethnographie der Republik Guatemala*, Zürich 1884. Tu opublikował pierwszą mapę językową języków Gwatemali.

zabiegający o tworzenie dużych zbiorów etnograficznych, był lekarzem okrętowym. Bastian zainspirowany licznymi podróżami zwrócił się ku badaniom etnologicznym i etnograficznym. Otto Stoll w 1889 roku, już jako docent geografii i etnologii Politechniki i Uniwersytetu w Zurychu, dedykuje Bastianowi swoją pracę *Die Ethnologie der Indianerstämme von Guatemala*¹⁸.

Do charakterystycznych cech XIX-wiecznej przyrodniczo ukierunkowanej antropologii należy tworzenie nowych instytucji, związane z rosnącą profesjonalizacją a także włączenie tego przedmiotu do programu studiów doktoranckich. Powstanie profesjonalnego towarzystwa (1888), które zajmowało się studiami antropologiczno-etnograficznymi w Zurychu, którego współzałożycielem był Otto Stoll oraz otwarcie muzeum etnologicznego (był jego pierwszym dyrektorem w latach 1889-1899; a kolejnym Rudolf Martin w latach 1899-1909)¹⁹ wraz z habilitacją z etnologii (1884) uczyniło go pionierem etnologii w Zurychu²⁰. W roku akademickim 1891/1892 Stoll otrzymuje stanowisko profesora nadzwyczajnego, a w roku 1895 tytuł profesora zwyczajnego geografii. Od tego momentu związany był z sekcją matematyczno-przyrodniczą Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu w Zurychu. Po wcześniejszych, mało zdecydowanych próbach i krótkim gościnnym występie Wilhelma Wundta w latach 1874-1875, Uniwersytet w Zury-

¹⁸ O. Stoll, *Die Ethnologie der Indianerstämme von Guatemala*, Leiden 1889. Z innych publikacji szwajcarskiego uczonego warto wymienić: *Guatemala. Reisen und Schilderungen aus den Jahren 1878–1883*, Leipzig 1886; *Die Sprache der Ixil-Indianer. Ein Beitrag zur Ethnologie und Linguistik der Maya-Völker. Nebst einem Anhang. Wortverzeichnisse aus dem nordwestlichen Guatemala*, Leipzig 1887. *Suggestion und Hypnotismus in der Völkerpsychologie*, Leipzig: Koehler, 1894; 2. umgearbeitete und vermehrte Auflage: Leipzig: Veit, 1904. *Zur Zoogeographie der landbewohnenden Wirbellosen*. Berlin: Friedländer, 1897. *Das Geschlechtsleben in der Völkerpsychologie*. Leipzig: Veit, 1908. *Zur Kenntnis des Zauberglaubens der Volksmagie und Volksmedizin in der Schweiz*, Zürich: Buchdruckerei von F. Lohbauer, 1909.

¹⁹ V. Münzer, P. R. Gerber, P. Jud, *100 Jahre Völkerkundemuseum 1889–1989. 100 Jahre Geographisch-Ethnographische Gesellschaft Zürich*, Zürich: Völkerkundemuseum der Universität Zürich 1989.

²⁰ H.- K. Schmutz, *Die Gründung des Zürcher Lehrstuhles für Anthropologie*, „Genserus. Swiss Journal of the History of Medicine and Sciences” 1983, Bd. XL, H. 1-2, s. 170. A. Derks, *Die Ethnologie Zürich*, w: *Gewundene Wege einer undisziplinierten Disziplin. 50 Jahre Ethnologie in Zürich*, red. A. Derks, A. Isler, W. de Jong, H. Käufeler, ISEK – Ethnologie, Universität Zürich, Zürich 2021, s. 13n.

chu ponownie oferował wykłady o szerokim spektrum etnologicznym, które prowadził Otto Stoll²¹.

Z przeglądu rękopisów wykładów znajdujących się w archiwum Völkerkundemuseum der Universität Zürich oraz Zentralbibliothek Zürich wynika, że duża część tych wykładów dotyczyła antropologii fizycznej, także prahistorii, etnografii i etnologii. W skondensowanej formie wiele z ich treści ujął Stoll w wydanej w roku 1918 książce pt. *Die Entwicklung der Völkerkunde von ihren Anfängen bis in die Neuzeit*²², która zwraca uwagę szerokim ujęciem historycznym i charakterystycznym dla tego czasu przedstawieniem wyników badań zarówno z dziedziny antropologii fizycznej, prahistorii, jak i etnografii. Omówienie treści zarówno wykładów, jak i publikacji Stolla przekracza ramy tej monografii. W tym miejscu cytujemy jedynie te fragmenty z jego *Die Entwicklung der Völkerkunde*, w których przedstawił określenia poszczególnych dyscyplin etnologicznych i antropologicznych, i niektórych ważnych pojęć z nimi związanych, które utrzymały się długo w nauce, a niektóre nie straciły wciąż na aktualności: *Pomimo tego, że określenie „Etnologia“ („Völkerkunde“), materię o którą [jej – K. G.] chodzi, wydaje się dość precyzyjnie opisywać, zwłaszcza w odniesieniu do wcześniejszych faz rozwoju tej dyscypliny, wskazane jest ostrzejsze odgraniczenie jej od niektórych pokrewnych nauk, pokrewnych dyscyplin, z którymi ona wcześniej, całkowicie lub w części, w zły sposób była utożsamiana. Tymi pokrewnymi dyscyplinami są antropologia, psychologia ludów (Völkerpsychologie), etnografia (Volkskunde) lub [...] folklor (Folk-lore) [...] a w końcu antropogeografia (Anthropogeografie). Także jest uzasadnione, aby w paru słowach rozważyć – by zgodnie z obecnym stanem rzeczy – odpowiednie użycie zaczerpniętych z greckiego wyrażen – etnologia (Ethnologie) i etnografia (Ethnographie), które traktowane były do niedawna również wielokrotnie jako wyrażające to samo znaczenie.*

Antropologia, która dzisiaj przez większość jej przedstawicieli, przynajmniej w niemieckim obszarze językowym, ujmowana będzie w wąskim

²¹ Rękopisy wykładów Otto Stolla znajdują się w archiwach Völkerkundemuseum der Universität Zürich oraz Zentralbibliothek Zürich. Autor tego artykułu posiada ich kopie. Z rękopisów tych wynika, że wykłady Stolla w 50% składały się z biologicznie rozumianej antropologii, którą wyraźnie oddzielał od etnologii i prahistorii. H.- K. Schmutz, dz. cyt., s. 170.

²² O. Stoll, *Die Entwicklung der Völkerkunde von ihren Anfängen bis in die Neuzeit*, Zürich 1918.

sensie jako nauka o ἄνθρωπος, a zatem ludziach jako istotach równoległych do ζῶον, a zatem zwierząt w naturze. Musi rozpatrywać ludzi jako istoty indywidualne z punktu widzenia, który leży u podstaw zoologii opisowej, anatomii porównawczej i embriologii w ich metodycznym traktowaniu królestwa zwierząt. Antropologia jest zatem czystą nauką przyrodniczą i zajmuje się przede wszystkim problemem jedności lub wielości ludzkiego gatunku, jego geologicznym wiekiem i jego pochodzeniem jako gatunku ludzkiego, dalej jego wiekiem geologicznym i miejscem pochodzenia, ponadto wraz z pochodzeniem i powinowactwem zoologicznym człowieka, to znaczy „antropogenią” i wreszcie tworzą ważną część „antropologicznych” badań problemy dziedziczenia i niepowodzenia (atawizm) na wcześniejszych zwierzęcych stadiach rozwoju rodzaju ludzkiego. Jako nauki pomocnicze w tym ujęciu „antropologii”, zwłaszcza biorąc pod uwagę ludzką anatomię i embriologię, psychologia, anatomia porównawcza najbliższych zwierzęcych krewnych człowieka, zatem małp i w końcu geologia najmłodszych faz historii ziemi, jak daleko do tego stopnia, że dotyczy skamieniałych szczątków szkieletu samego człowieka i najbliższych mu wyższych gatunków małp. W tej części dociekań antropologicznych pojawia się na przykład pytanie o brakujące ogniwo, czyli formy pośrednie między człowiekiem a zwierzęciem.

Ta koncepcja i traktowanie człowieka jako jednostki zoologicznej sprzeciwia się obecnie podejściu etnologicznemu, podobnie jak nauka o ἔθνος, co po grecku oznacza zjednoczenie różnych, zwykle nawet wielu ἄνθρωποι lub jednostek w grupę, plemię lub lud. Etnologia, czyli doktryna etnosu, zajmuje się zatem rozważaniem psychologicznych przejawów istoty ludzkiej jako członków mniej lub bardziej uporządkowanego społeczeństwa, które składa się z większej lub mniejszej liczby indywidualnych istot ludzkich, wykazujących pewne podobieństwo między sobą, używając tego samego języka mówionego, przestrzegając tych samych zwyczajów i tradycji, podlegających tym samym normom prawnym i ogólnie zgadzając się do pewnego stopnia pod względem cech fizycznych, takich jak kolor skóry, wzrost włosów i tym podobne. Ten ostatni moment jest jednak nieistotny dla rozważań etnologicznych i bynajmniej nie jest powiedziane, że powyższa lista jest kompletna, tj. że naród lub plemię, jakie przedstawia nam dzisiaj, składa się ze wszystkich osobników tej samej rasy²³.

²³ Tamże, s. 1-2.

Dla Stolla rasa jest terminem czysto przyrodniczym (należącym do nauk przyrodniczych) i oznacza, że człowiek jako jednostka zoologiczna należy do jednego z podstawowych typów, co widać z uwagi na różniących się ciałem ludzkich mieszkańców ziemi. Pojęcie rasy – jak twierdził Stoll – z grubsza odpowiada pojęciu różnorodności w zoologii i botanice. Podczas gdy z drugiej strony własność człowieka jako istot żyjących społecznie, również prowadzi do zjednoczenia w plemiona lub ludy w celu zjednoczenia jednostek, które mówią tym samym językiem i podlegają tym samym prawom i zwyczajom. Nie oznacza to, że z biegiem czasu inne pierwotnie odmienne rasy ludzkie nie przyczyniły się do powstania etnograficznej jednostki czy ludu, jak w wykładach²⁴ i w *Die Entwicklung der Völkerkunde* ujmował to szwajcarski uczony. Uważał on przy tym, że etnologia jest dziedziną o wiele bardziej rozległą niż antropologia, która w rzeczywistości obejmuje wszelkie przejawy życia ludzi jako członków grupy społecznej, o ile te przejawy przyjmują bardziej ogólny punkt widzenia umożliwiający porównanie różnych ludów. Etnologia dlatego musi się zajmować w szczególności porównawczym traktowaniem przejawów ekspresji intelektu ludów, aby wyprowadzić bardziej ogólne prawa²⁵. Stoll, stosując kryterium przedmiotu i metody badania w badaniach człowieka, rozróżnił:

1. „somatyczną” lub „fizyczną” antropologię albo „teorię ludzkich ras” i z nią związane pytania, i
2. psychiczną antropologię lub „etnologię”²⁶.

W czasach naukowej działalności Stolla antropologia fizyczna i etnologia mocno oddzieliły się od siebie, tworząc odrębne i samodzielne dyscypliny pod względem metody oraz przedmiotu badań. W ramach etnologii Stoll zaproponował konsekwentne przeprowadzenie rozróżnienia:

1. Etnologia ogólna lub etnologia i
2. Etnologia szczegółowa lub etnografia²⁷.

Szwajcarski etnolog określa różnicę między nimi wyrażoną w zestawieniu greckich słów „etnografia” i „etnologia”. „Etnografia” oznacza „opis ludów” i odnosi się do tych badań etnologicznych, w których chodzi

²⁴ O. Stoll, *Anthropologie & Ethnologie*, Handschriftensammlung Zentralbibliothek Zürich, sygn. Ms Z X 156, s. 3-4.

²⁵ O. Stoll, *Die Entwicklung der Völkerkunde*, s. 3.

²⁶ Tamże.

²⁷ Tamże, s. 4.

o „monograficzny opis określonego ludu” w ramach i z punktu widzenia etnologii. W badaniach etnograficznych chodzi zatem np. o określenie pozycji językowej określonego ludu, przedstawienie jego społecznej organizacji, jego religijnych i prawnych poglądów, form jego osadnictwa, jego sposobu życia, jego zajęć gospodarczych i artystycznych itd. Określenie „etnologia” z kolei zarezerwowano dla badań, w których główny ciężar leży na „porównaniu” określonej lub określonych grup odnośnie do ich materialnych lub duchowych wytworów kultury pewnej większej liczby etnicznych regionów. Mogą to być np. formy domostw, określone typy broni lub inne narzędzia, czy też tylko określone formy ozdób umieszczane na ludzkim ciele czy też na broni, narzędziach i biżuterii u różnych ludów ze sobą porównane i uczynione przedmiotem „etnologicznych” badań²⁸.

Mamy zatem w wypadku tego uczonego jasno przeprowadzony podział nauk o człowieku, wyznaczenie ich zakresu, przedmiotu i metod. Podział ten został przyjęty zarówno przez Jana Czekanowskiego, jak i Stanisława Poniatowskiego. Drugi z nich poświęcił specjalną rozprawę tym zagadnieniom²⁹, podbudowując ją osiągnięciami filozofii niemieckiej i polskiej.

Stoll prowadził badania i publikował w zakresie wielu dyscyplin nauk przyrodniczych i kulturowych. Blisko 50 jego publikacji poświęconych jest zoologii (przede wszystkim entomologii i pszczelarstwu), etnografii, językoznawstwu, geografii (relacje z podróży), psychologii, medycynie. Jego teoria psychologiczna, sformułowana po raz pierwszy w formie książkowej w 1894 roku, była wówczas powszechnie uznawana, recenzowali bądź wzmiankowali ją Wilhelm Wundt, Herman ten Kate, Eduard Seler, Alfred Vierkandt. Stoll usiłował wyjaśnić wróżenie, czytanie w myślach i sugestię psychologicznie w międzykulturowy sposób i racjonalnie, w związku z tym prowadził on również badania kliniczne wspólnie z psychologiem Augustem Forelem (1848–1931). Opisowe studia Stolla nad językami Majów oraz jego obserwacje etnograficzne i synteza językowo-geograficzna Gwatemali są do dziś źródłem odniesienia w etnologii i badaniach Majów³⁰.

²⁸ Tamże.

²⁹ S. Poniatowski, *Zadanie i przedmiot etnologii*, „Archiwum Nauk Antropologicznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 1922, nr 2, s. 1-30.

³⁰ B. Riese, *Stoll, Otto*, w: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. XXV (2013), s. 414-415, [online] <https://www.deutsche-biographie.de/pnd117674168.html#ndbcontent> [23.10.2022].

1.2. Rudolf Martin (1854-1925)

Przedstawienie postaci najwybitniejszego antropologa, pod którego kierunkiem swoje studia odbywali Czekanowski oraz Poniatowski, ma na celu ukazanie jego rozległych horyzontów naukowych, by w ten sposób odpowiedzieć na pytanie nie tylko o to, czy kontynuowali jego zainteresowania badawcze, ale też o to, czy rozwinęli własne koncepcje teoretyczne i metodologiczne?

II. 3. Rudolf Martin

Źródło: Archiv Universität Zürich,teczka
zatytułowana: Martin Rudolf (1862-1925). Fil. II/27,
sygn. Ab. 1.0630. Kopia fotografii – autor.

Rudolf Martin urodził się w Zurychu-Hottingen 1 czerwca 1864 roku³¹. Ojciec Rudolfa – Kaspar, wrócił do swojej ojczyzny, do Niemiec, gdy syn miał dwa lata. Osiadł w Offenburgu w Baden, w rodzinnej miejscowości żony, matki Rudolfa – Auguste Martin-Strobel. Rudolf był ich jedynym synem i tu ukończył szkołę oraz gimnazjum. Po maturze rozpoczął studia prawnicze na Uniwersytecie Fryburskim (i. Br.), które przerywa po dwóch semestrach, by w Lipsku rozpocząć studia filozoficzne u Wilhelma Wundta. Wraca jednak do Fryburga, zafascynowany Aloisem Riehlem, pod którego kierunkiem napisał dysertację w 1887 roku, pt. *Kants philosophische Anschauungen in den Jahren 1762 -1766* („Poglądy filozoficzne Kanta w latach 1762-1766”). Był Martin ponadto uczniem zoologa Augusta Weismanna i anatoma Roberta Wiedersheima, których teoriami się fascynował. Prawdopodobnie pod wpływem antropologicznych idei Kanta, Martin po doktoracie podejmuje dalsze studia antropologiczne w École d'anthropologie de Paris, założonej przez Paula Broca. Jego nauczycielami byli Mathias-Marie Duval, Paul Topinard, Léonce Manouvrier, Gabriel de Mortillet i Georges Hervé. Duval prowadził badania anatomiczne, histologiczne i embriologiczne. Lekarz i uczeń Broca Topinard był konserwatorem w Muzeum der Société d'anthropologie i sekretarzem redakcji „Revue d'anthropologie”. Manouvrier, także lekarz i antropolog, był następcą Broca, zajmował się mózgiem i jego funkcjami. De Mortillet stał się znany jako systematyk archeologii i prahistorii. Poza Paryżem Martin kształcił się także w zakresie antropologii w Londynie i Berlinie.

W 1890 roku Martin wraca do Zurychu, gdzie na podstawie opisu preparatów kolekcji anatomicznych z Ziemi Ognistej uzyskał habilitację, a w roku 1892 został profesorem nadzwyczajnym antropologii fizycznej na Wydziale Nauk Matematyczno-Przyrodniczych Uniwersytetu w Zurychu i na Eidgenössische Technische Hochschule Zürich (skrót używany do dzisiaj ETH nazwy Politechniki Federalnej w Zurychu). W *Verzeichnis der Vorlesungen an der Hochschulen Zürich* od roku 1893 zamieszczono także prowadzone przez niego wykłady i zajęcia akademickie: antropologia ogólna i szczegółowa; antropometria z instrukcją (wprowadzeniem) do badań anatomicznych ras, kryminalistyki i higieny szkolnej; antropometria ze wskazówkami dotyczącymi obserwacji naukowych podczas podróży; kurs antropometryczny z ćwiczeniami na szkieletach, na zwłokach

³¹ Sylwetkę Rudolfa Martina przedstawiam głównie na podstawie: H. Hugentobler-Schwager, *Der Anthropologe Rudolf Martin (1864-1925)*, Zürich 1990.

i na żywych; podstawy anatomii człowieka dla nauczycieli i studentów wszystkich kierunków; podstawy zarys historii rozwoju człowieka dla kandydatów na nauczycieli i nie-lekarzy³². O wzroście popularności wykładów Martina dobitnie świadczy liczba ich słuchaczy w roku akademickim 1892/1893 było ich ośmiu, w semestrze letnim 1898 roku – 77, by ostatecznie osiągnąć liczbę 217 uczniów i praktykantów w 1905 roku. Martin zorganizował Instytut Antropologiczny oraz zebrał cenną kolekcję antropologiczną, obok dydaktyki uprawiał także publicystykę. Do prac, które wydał do roku 1899, w którym został powołany na stanowisko profesora nadzwyczajnego opublikował natępujące prace: *Ein Beitrag zur Osteologie der Alakaluf* (1892), *Zur physischen Anthropologie der Feuerländer* (1893), *Kritische Bedenken gegen den Pithecanthropus erectus Dubois* (1895), *Weitere Bemerkungen zur Pithecanthropus-Frage* (1896), *Ziele und Methoden einer Rassenkunde in der Schweiz* (1896), *Altpatagonische Schädel* (1896), *Anthropometrisches Instrumentarium* (1899). Odbył też w 1897 roku podróż badawczą na Półwysep Malajski do rdzennych plemion Senoi i Semang. Te pozaeuropejskie badania empiryczne chcemy szczególnie odnotować, gdyż polscy uczeni pójdą też tą drogą badawczą, podejmując badania w Afryce i Azji. Zatwierdzenie profesury nadzwyczajnej dla Rudolfa Martina w 1899 roku uzasadniono rozwinęciem antropologii fizycznej do poziomu samodzielnej nauki. W uzasadnieniu zapisano, że Martin doskonale zna swój przedmiot i daje świadectwo panowania nad swoją dyscypliną³³. W tymże roku na posiedzeniu Rady Wydziału ustalono miejsce antropologii fizycznej w programie studiów doktoranckich. Jako przedmiot główny wskazano – antropologię fizyczną; przedmioty obligatoryjne: anatomia porównawcza, anatomia

³² Oryginalne nazwy: Anthropometrie mit Anleitung zu wissenschaftlichen Beobachtungen auf Reisen; Anthropometrisches Praktikum mit Übungen am Skelett an der Leiche und am lebenden; Grundzüge der Anatomie des Menschen für Lehrer und Studierenden aller Fakultäten; Grundzüge der Entwicklungsgeschichte des Menschen für Lehramtskandidaten und Nichtmediziner. Wykaz wykładów od powstania Uniwersytetu w Zurychu (1833) do roku 1900 dostępny jest online: <http://www.histvv.uzh.ch/vv/> [20.10.2022]; wszystkich wykładów: <https://mobile.cmistar.ch/webclients-r22/uzh/#/content/fa8e17cf04d54ba4ba8634a73d9b7ec5> [23.10.2022].

³³ Tłumaczenie z języka niemieckiego autor. Tekst oryginału: *Herrn Martin wird das Zeugnis eines gewandten, von einiger Freude an seiner Disziplin getragenen Dozenten, der seine Materie durch und durch kennt und beherrscht, ausgestellt*. Protokoll des Regierungsrates vom 5. Juni 1899; cyt. za: H. Hugentobler-Schwager, dz. cyt., s. 11.

człowieka, certyfikaty (*Studienausweise*) z geografii, w tym etnologii³⁴. Latem 1900 roku w wykładzie inauguracyjnym, zatytułowanym *Anthropologie als Wissenschaft und Lehrfach* („Antropologia jako nauka i przedmiot nauczania”) zarysował historię antropologii, jej zadanie oraz granice wobec dziedzin pokrewnych³⁵, ponadto odniósł się do metod antropologicznych, co do których podjął wysiłek ich standaryzacji. W odniesieniu do ostatniej kwestii publikuje w 1903 roku tekst, zatytułowany *Über einige neuere Instrumente und Hilfsmittel für den anthropologischen Unterricht*³⁶ („O niektórych nowych instrumentach i środkach pomocniczych do antropologicznych wykładów). Jest on wyrazem troski Martina o opracowanie nowych i doskonalszych instrumentów antropologicznych, które można też zabrać w podróż i stosować w trudnych warunkach środowiska naturalnego. W tym celu zaczął współpracę z mechanikiem precyzyjnym Paulem Hermannem, która trwała tak długo, póki nie osiągnęli pożądanych rezultatów. Fakt ten wspominamy, bowiem w swoim *Dzienniku podróży afrykańskiej* Jan Czekanowski opisuje wydarzenia, jakie związane były z zamówionymi dla niego instrumentami antropologicznymi u Hermanna w Zurychu, potrzebnych mu do badań w Afryce³⁷. W roku 1905

³⁴ *Stellung der Anthropologie als Examenfach. Der Dekan eröffnet die Diskussion darüber, welche Stellung der physischen Anthropologie im Rahmen der Promotionsordnung eingeräumt werden soll. Nach dem die Diskussion von den Herren Professoren Lang, Martin und Stoll benutzt worden ist, einigt sich die Fakultät auf folgende Fächergruppierung: Hauptfach: Physische Anthropologie. Obligatorische Nebenfächer: Vergleichende Anatomie, Anatomie des Menschen, Studienausweise in Geographie inclusive Ethnologie.* Tamże, s. 17. Por. H.- K. Schmutz, *Die Gründung des Zürcher Lehrstuhles für Anthropologie*, „Gesnerus. Swiss Journal of the History of Medicine and Sciences” 1983, Bd. XL, H. 1-2, s. 167-173.

³⁵ Ten inauguracyjny wykład potwierdza, że Martin – podobnie jak Stoll – oddzielał antropologię od etnologii. Mówił on: *W moim przekonaniu „antropologia w szerszym znaczeniu” w naturalny sposób rozpada się na dwie ściśle powiązane nauki przez swój przedmiot: antropologię fizyczną, zwaną też morfologią, czyli somatologią ras ludzkich, oraz antropologię psychologiczną, znaną też pod nazwą etnologia lub Völkerkunde.* Cyt. za: V. Münzer, dz. cyt., s. 155.

³⁶ R. Martin, *Über einige neuere Instrumente und Hilfsmittel für den anthropologischen Unterricht*. „Korrespondenz-Blatt der Deutschen anthropologischen Gesellschaft” 1903, Bd. XXXIV, Nr. 11, s. 127-131.

³⁷ Jan Czekanowski w swoim dzienniku pisał: *Rezerwowany komplet instrumentów antropologicznych, przeznaczonych dla mnie miała wykonać firma Paul Herrman na dzień 2go maja, musiałem jeszcze po nie wstąpić do Zurychu.* J. Czekanowski, *Dziennik podróży afrykańskiej*, Kraków 1914, s. 36.

Martin otrzymuje tytuł profesora nadzwyczajnego. Wskazano przy tej okazji na jego osiągnięcia: wielki sukces jaki odniósł w rozwoju antropologii fizycznej, „ściśle naukowy duch” jego wykładów i praktyki, liczbę jego uczniów (217), rozprawy doktorskie (10 w ciągu 4 lat), udoskonalenie metod i instrumentów badawczych, działalność literacką, uznanie za granicą, wreszcie jego wielki charakter. W tymże roku ukazuje się też jego wielkie dzieło, klasyczna monografia *Die Inlandstämme der Malaischen Halbinsel*³⁸ („Plemiona śródlądowe Półwyspu Malajskiego”), będąca opracowaniem materiału zebranego wśród ludów Senoi i Semang przez Martina podczas podróży w 1897 roku. Innym bardzo ważnym dziełem Martina jest wydana w 1907 roku *System der (physischen) Anthropologie und anthropologische Bibliographie*³⁹. Poprzedziło ono jego imponujące dzieło, w którym mieli udział obaj interesujący nas polscy jego uczniowie⁴⁰, *Lehrbuch der Anthropologie*⁴¹ („Podręcznika antropologii”) z 1914 roku, liczące 1181 stron z 460 ilustracjami. Do sukcesu tego podstawowego dzieła przyczyniło się wiele prac z okresu działalności w Zurychu. Problemy zdrowotne spowodowały, że w roku 1911 Martin zrezygnował z pracy na uczelni i udał się do Paryża, by całkowicie poświęcić się pracy nad swoim podręcznikiem. Po wybuchu I wojny światowej wrócił do Niemiec. W 1917 powołano go na

³⁸ R. Martin, *Die Inlandstämme der Malayischen Halbinsel. Wissenschaftliche Ergebnisse einer Reise durch die Vereinigten Malayischen Staaten*, Jena 1905.

³⁹ R. Martin, *System der (physischen) Anthropologie und anthropologische Bibliographie*, „Korrespondenz-Blatt der Deutschen anthropologischen Gesellschaft“ 1907, Bd. XXXVIII, s. 105-119.

⁴⁰ Rudolf Martin powierzył Czekanowskiemu mu opracowanie rozdziału swojego podręcznika o metodach statystycznych stosowanych w antropologii i naukach pokrewnych. W lipcu 1906 roku kończy sekcję matematyczno-przyrodniczą ze stopniem doktora filozofii Uniwersytetu w Zurychu (dyplom doktorski wydany z datą 1907 r.). Wstęp jego rozprawy doktorskiej opublikowanej w roku 1907 w *Archiv für Anthropologie*, będący zarysem metod statystycznych, wszedł z niewielkimi zmianami do klasycznego podręcznika antropologii Rudolfa Martina wydanego w roku 1914. M. Krzyśko, Jan Czekanowski (1882-1965), s. 2 [online] https://www.researchgate.net/publication/287332041_Jan_Czekanowski-antropolog_i_statystyk [16.07.2024]. Wyrazem uznania było podkreślenie osiągnięć Stanisława Poniatowskiego przez Arnolda Langa w jego *Experimentelle Vererbungslehre in der Zoologie seit 1900*, Jena 1914 na s. VII napisał: Herr Dr. S. PONIATOWSKI hat mir seine sachkundige Erfahrung bei der Revision der Druckbogen des biometrischen Teils in liebenswürdiger Bereitwilligkeit zur Verfügung gestellt.

⁴¹ R. Martin, *Lehrbuch der Anthropologie in Systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden; für studierende Ärzte und Forschungsreisende*, Jena 1914.

katedrę antropologii w Monachium, został następcą Johannesa Ranke, zreformował Instytut Antropologiczny oraz zbiory antropologiczno-prahistoryczne. Zmarł 11 lipca 1925 roku. Przez całe życie ulubionymi dziedzinami jego zainteresowań była literatura, filozofia indyjska i sztuka.

Tak Otto Stoll, jak i Rudolf Martin reprezentowali szerokie podejście badawcze w antropologii, które dziś powszechnie nazywane jest interdyscyplinarnym. Czy tę szwajcarską tradycję przejęli polscy adepci tej dyscypliny? Na to pytanie powinna dać odpowiedź dalsza część monografii.

2. Droga do Szwajcarii Jana Czekanowskiego i Stanisława Poniatowskiego

Fakt, że dzisiaj – w wyniku kolejnej agresji Rosji na Ukrainę – demokracja w Europie jest zagrożona, zachęca do ukazania aspektu historycznego, który odnosi się do tego, jak nauka w wypadku polskich środowisk intelektualnych rozwijała się wówczas, gdy Polski nie było na politycznej mapie Europy. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku szybko powstawały i rozwijały się instytucje naukowe, dorównując najwyższym osiągnięciom nauki światowej.

Miejscem, do którego udawali się polscy intelektualiści przed odzyskaniem niepodległości przez Polskę, była między innymi Szwajcaria. Tu, jak wiadomo, studiowało i stopnie naukowe zdobywało wielu wybitnych polskich uczonych. Według Anny Buchmann: *W Szwajcarii najwięcej polskiej młodzieży studiowało w Zurychu, zarówno na uniwersytecie kantonalnym jak i na politechnice (ETH). Przypuszczam, że szacunkowa liczba, około 1000 osób, od roku 1880 do 1918, jest zaniżona*⁴². Zdaniem tej badaczki,

⁴² A. Buchmann, *Młodzież z ziem polskich na uniwersytecie zuryckim w latach 1833-1906. Referat wygłoszony na XXI sesji Stałej Konferencji MABPZ - Rzym 1999 r.*, [online] <https://www.mabpz.org/publikacje-b/mlodziez-z-ziem-polskich-na-universytecie-zuryckim-w-latach-1833-1906-anna-buchmann>, publikacja: 23 I 2020; aktualizacja: 01 I 2021; 25 III 2022. Por. J. Kancewicz, *Związek Zagranicznych Socjalistów Polskich: organizacja i kierownictwo w latach 1893-1893*, „Przegląd Historyczny” 1967, t. 58/1, s. 67-71 [online] https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Przeglad_Historyczny/Przeglad_Historyczny-r1967-t58-n1/Przeglad_Historyczny-r1967-t58-n1-s67-90/Przeglad_Historyczny-r1967-t58-n1-s67-90.pdf [23.10.2022]. Por. M. Żejmo, *Polacy w Szwajcarii. Możliwości i bariery osadnictwa*, Gdańsk 2009, s. 45. ETH – Eidgenössische Technische Hochschule Zürich, Politechnika Federalna w Zurychu,

zajmującej się studentami o „słowiańskim rodowodzie” Uniwersytetu w Zurychu, na prośbę zuryskiego archiwisty Ulricha Helfensteina, na opracowanych listach z okresu od założenia uniwersytetu, czyli „od roku 1833 — do końca letniego semestru roku 1906” na ogólną liczbę 11 399 studentów, w spisie znajduje się 1 527 kobiet, 7 134 studentów szwajcarskich i 6 265 obcokrajowców⁴³. Wśród powodów, dla których Szwajcaria jako miejsce ważne dla Polaków w XIX wieku, szczególnie dla politycznego wychodźstwa, wspomniana autorka wskazuje znaczenia tego kraju, jako miejsca docelowego Polaków dla ich dalszej działalności, studiów itp. aktywności, a na pierwszym miejscu wymienia względy polityczne (prawo internowania i niewydawania uchodźców), dalej zaś – centralne położenie geograficzne (bliskość Francji, Włoch, Niemiec, Austro-Węgier), liberalną politykę wewnętrzną (ważna dla młodych ludzi o światopoglądzie lewicowym; Zurych i Genewa były największymi ośrodkami myśli socjaldemokratycznej w Europie). Wśród studentów, którzy swoje socjalistyczne poglądy kształtowali w Szwajcarii byli: Róża Luxemburg, jej mąż Leon Jogiches-Tysza, Zygmunt Balicki, Julian Marchlewski, Feliks Daszyński, Zofia Daszyńska-Golińska, Witold Piekarski herbu Rola (pseudonim Rola-Piekarski), Feliks Perl, Zygmunt Limanowski, syn Bolesława Limanowskiego⁴⁴. Jedną z cech charakterystycznych motywów wyjazdów młodych Polaków było nie tylko zdobycie wiedzy, lecz także poznanie Europy i poszerzenie horyzontów myślowych, studenci zaliczali wykłady lub zdawali egzaminy z określonych przedmiotów, po czym wyjeżdżali do innych krajów, by tam kontynuować studia. Wśród takich studentów był Władysław Tatarkiewicz, który usunięty ze studiów za udział w strajku szkolnym (1905)⁴⁵ przybył do Zurychu, gdzie studiował antropologię (u Rudolfa

założona w 1854 roku jest uznawana za najlepszą politechnikę w Europie. *Do najwybitniejszych profesorów Politechniki Zurychskiej należał pierwszy prezydent Rzeczypospolitej Gabriel Narutowicz (1865-1922)*. Zob. M. Żejmo, dz. cyt., s. 45. Szerzej o studiach i pracy Narutowicza w Szwajcarii zob. M. Białokur, J. Gmitruk, *Gabriel Narutowicz (1865-1922). Prezydent Niepodległej*, Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego 2022, s. 6-27.

⁴³ A. Buchman, dz. cyt.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Informacje o immatrykulacji Władysława Tatarkiewicza na podstawie książki wpisów są dostępne [online] <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/21806.htm> [23.10.2022]. Zob. też P. Hübner, *Człowiek międzywojenny*, „Forum Akademickie” 2018, [online] <https://prenumeruj.forumakademickie.pl/fa/2018/07-08/czlowiek-miedzywojenny/> [10.10.2022]. Szerzej na temat strajku szkolnego zob. J. Żarnow-

Martina) i zoologię (u Arnolda Langa), a także słuchał wykładów w Politechnice, ale tylko jeden semestr, po czym podejmował studia w Berlinie i Marburgu (1905-1910) oraz w Paryżu (1911-1912)⁴⁶.

Studentami, którzy odbyli pełne studia w Zurychu i uwieńczyli je doktoratami, a którzy są przedmiotem tej monografii byli Jan Czekanowski (1902-1906) i Stanisław Poniatowski (1906-1911).

2.1. Kontekst polityczny podjęcia studiów w Szwajcarii

Autorzy biografii Stanisława Poniatowskiego wymieniają, podobnie jak w wypadku Władysława Tatarkiewicza, strajk szkolny 1905 roku, który umożliwił mu kontynuację studiów na Politechnice Warszawskiej, co spowodowało podjęcie przez niego studiów w Zurychu⁴⁷. Teofil Wojęński w *Słowie wstępnym do Walki o szkołę polską w okresie rewolucji 1905 roku* pisał: *Związek Zawodowy Nauczycielstwa Polskich Szkół Średnich organizując wspólnie z Związkiem Nauczycielstwa Szkół Powszechnych w dniu 9 marca Uroczystą Akademię 25-lecia Strajku Szkolnego i podejmując niniejsze wydawnictwo – kierował się głębokim przeświadczeniem, że walka o szkołę polską na terenie byłego zaboru rosyjskiego i jej najsilniejszy moment strajk szkolny w lutym 1905 roku był w ostatnim 50-leciu Polski okresu niewoli najsilniejszym przejawem poczucia odrębności narodowej, najsilniejszym protestem przeciwko usiłowaniom zaborcy narzucenia społeczeństwu polskiemu obcej kultury*⁴⁸.

Uczelnia politechniczna na ziemiach Kongresówki powoływana była kilkakrotnie. Potrzeby związane z rozwojem ekonomicznym doprowadziły do założenia takiej uczelni, lecz powstanie listopadowe doprowadziło do jej zamknięcia. Następnie politechnikę założono w Puławach. Została jednak

ski, *Z dziejów strajku szkolnego 1905 r.*, „Przegląd Historyczny” 1955, t. 46, nr 1-2, s. 184-212 [online] https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Przegląd_Historyczny/Przegląd_Historyczny-r1955-t46-n1_2/Przegląd_Historyczny-r1955-t46-n1_2-s184-212/Przegląd_Historyczny-r1955-t46-n1_2-s184-212.pdf [10.10.2022].

⁴⁶ B. Dziemidok, *Tatarkiewicz Władysław*, Powszechna Encyklopedia Filozofii, t. 2, Lublin 2001, s. 705-709 (tu s. 705) [online] http://www.ptta.pl/pef/pdf/t/tatarkiewicz_w.pdf [10.10.2022]; A. Buchmann, dz. cyt.

⁴⁷ Publikacje zawierające biografię Stanisława Poniatowskiego zob. K. Gładkowski, *Etnologia. Koncepcja teoretyczno-metodologiczna Stanisława Poniatowskiego 1884-1945*, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie 2001, s. 31 przypis 25.

⁴⁸ T. Wojęński, *Słowo wstępne*, w: *Walka o szkołę polską. W 25-lecie strajku szkolnego*, red. S. Drzewiecki, Z. Nowicki, T. Wojęński, Warszawa 1930, s. [7], [online] https://rcin.org.pl/Content/124519/WA248_153663_F-20132_walka_o.pdf [10.10.2022].

zlikwidowana a pretekstem do tego było powstanie styczniowe. Politechnika w zaborze rosyjskim była zatem problemem na wskroś politycznym. Politechnice Warszawskiej przypisuje się porwanie młodzieży polskiej do walki o polskie szkolnictwo, gdyż duszą tej uczelni była młodzież polska. To tu na wiecu w 1905 roku wystąpiono z żądaniem spolszczenia uczelni. Aktywnie działające stowarzyszenie „Zjednoczenie” potępiało wyjazdy na studia do Rosji, gdyż osłabiałoby to dążenie do spolszczenia uczelni w Polsce⁴⁹. Uczelnie zagraniczne stały się miejsce zdobywania wiedzy młodych Polaków zwłaszcza po upadku powstania styczniowego. W takich miastach jak Łódź, Sosnowiec czy w Zagłębiu Dąbrowskim poszukiwano polskich inżynierów po studiach zagranicznych, gdyż nie ufano wiedzy zdobytej na studiach w Rosji. Młodzież z Królestwa wybiera Politechnikę Lwowską a także uczelnie niemieckie, francuskie, belgijskie oraz szwajcarskie, gdzie jej stale przybywa. W Zurychu istniało już liczne grono polskich studentów a także organizacje w tym polityczne, w których aktywnie działają. Kontakty, które posiadali interesujący tu nas przyszli polscy uczeni, umożliwiły im przybycie oraz wybór kierunku studiów. Motywy, dla których J. Czekanowski i S. Poniatowski wybrali Szwajcarię jako miejsce studiów były w wypadku każdego z nich inne. Nimi zajmujemy się obecnie, ukazując jednocześnie niektóre ich osiągnięcia naukowe⁵⁰.

⁴⁹ Zob. S. Roszkowski, *Z życia młodzieży Politechniki Warszawskiej w latach 1898-1905*, w: *Wspomnienia byłych studentów Politechniki Warszawskiej z pierwszych lat jej istnienia (1898-1905)*, Warszawa 1933, s. 22-37; P. Podgórski, *Zjednoczenie studentów Politechniki Warszawskiej 1898-1909* (Przedruk z „*Naszej Walki o Szkołę Polską 1901-1917*”), w: *Wspomnienia byłych studentów Politechniki Warszawskiej z pierwszych lat jej istnienia (1898 — 1905)*, Warszawa 1933, s. 58. 28 stycznia 1905 r., podczas rewolucji w Gmachu Głównym miał miejsce wiec polskich studentów, którzy postanowili rozpocząć strajk. Domagano się autonomii uczelni i prowadzenia wykładów w języku polskim. Po trzech dniach władze tymczasowo zamknęły Instytut, a 13 listopada 1905 r. szkołę zlikwidowano. Zob. *Historia Politechniki Warszawskiej* [online] https://www.xn--meb.pisz.pl/Historia_Politechniki_Warszawskiej [10.10.2022]. 24-30 sierpnia [1905 – K. G.] – Warszawa. Zjazd przedstawicieli prowincjonalnej młodzieży szkolnej z 25 szkół. Reprezentowanych 36 organizacji, na 44 istniejących. Uchwalono bojkot szkół rządowych i wypowiedziano się przeciwko wyjazdom do Rosji na uczelnie wyższe. Zob. B. Nawroczyński (red.) *Nasza walka o szkołę polską 1901-1917*, t. 2, Warszawa 1934, s. 525 [online]: <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/17972/edition/17377?language=pl> [10.10.2022].

⁵⁰ Pełny opis biografii naukowych Czekanowskiego i Poniatowskiego mija się z celem tego artykułu raz ze względu na jego obszerność, dwa – omówiono je w licznych publikacjach.

2.2. Jan Czekanowski

O tym jak Jana Czekanowskiego dotarł do Szwajcarii napisał Mirosław Krzyśko: *1 września 1901 roku jako ochotnik wstąpił do wojska. Przez niedopatrzenie i wbrew cyrkularzowi z roku 1888 został przyjęty jako katolik do artylerii fortecznej ówczesnego portu wojennego cesarza Aleksandra III w Libawie. Nie mogąc jako szeregowiec bez Najwyższego Rozporządzenia zostać przeniesionym do innego oddziału i nie mogąc jako katolik pozostać w artylerii fortecznej okręgu wileńskiego, do którego należała Libawa, 6 grudnia 1901 roku został zwolniony z wojska jako niezdatny z powodu sforsowania serca. Wyjechał za granicę, porzucając imperium bez stosownych dokumentów, za to z duszą na ramieniu. Przejechał granicę salonką zajmowaną przez wysokiego oficera carskiego z żoną, co ochroniło go przed kontrolą. Wyjechał za granicę. Po podróży do Włoch wiosną 1902 roku został przyjęty na sekcję matematyczno-przyrodniczą Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Kantonalnego w Zurychu. Podjął tam studia antropologiczne u znakomitego antropologa Rudolfa Martina, anatomiczne u Georga Rugego oraz matematyczne u Heinricha Burgharda⁵¹.*

Sam Czekanowski dokładnie opisał przyczyny udania się do Szwajcarii i wybór antropologii jako przedmiotu swoich studiów w *Dzienniku podróży Afrykańskiej*. Pisał on: *Po ukończeniu szkoły średniej w Libawie [gimnazjum to ukończył także pierwszy prezydent RP, Gabriel Narutowicz, hydrolog profesor Politechniki w Zurychu], w roku 1901, po czteromiesięcznej zaledwie służbie w wojsku, zwolniony ze względu na stan zdrowia, wyjechałem na studia do Zurychu. Tę wszechnicę zalecał mi gorąco Adolf Macieszka, studiujący tam medycynę. Z Adolfem zetknąłem się bezpośrednio przed wstąpieniem do wojska, gdy w pomaturalnej wędrówce po Litwie, wyszedłszy z Grodna utknąłem w Kuławie na Kowieńszczyźnie, w domu pana Downarowicza, stryja mojego kolegi. Nie chciano mnie wypuścić z tego domu. Pełno tam było studiującej młodzieży, gdyż bezdzietny i opuszczony przez żonę pan Downarowicz żył teraz już tylko życiem swych młodocianych krewnych,*

⁵¹ M. Krzyśko, *Jan Czekanowski (1882–1965)*, w: *Statystycy polscy. Biogramy*, red. M. Krzyśko i in. Warszawa 2018, s. 77 [online] https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5501/31/1/1/statystycy_polscy_biogramy.pdf [10.10.2022]; zob. też M. Krzyśko, *Czekanowski Jan (1882–1965)*, Polskie Towarzystwo Biometryczne [online] <https://sparrow.up.poznan.pl/polbiom/memories.php?person=Czekanowski> [10.10.2022].

pielęgnując poza tym zamięrowania geograficzne. Moje dotychczasowe piesze wędrówki po kraju (zeszłych wakacji z Radomia, szlakiem na Góry Świętokrzyskie dotarłem aż do Ojcowa) spotkały się z jego uznaniem – zostałem towarzyszem jego wyjazdów. Nie były one dalekie, dały mi jednak możliwość dokładnego poznania wschodniej części Kowieńszczyzny.

Zwolniony z wojska bezpośrednio po Bożym Narodzeniu wyjechałem do Zurychu po świętach, by tam zadecydować o wyborze studiów. Wahałem się między geografią, botaniką, geologią i zoologią. Raz sugerowany przez tragiczne zakończenie podróży mego stryja Aleksandra Czekanowskiego, to znów dlatego, że brat mój studiował botanikę w Dorpacie, a następnie rolnictwo, już to brałem pod uwagę moje poważne odczytanie w zakresie etnografii i antropologii. Nie wiedziałem jedynie, co z tego rodzaju wykształceniem można w przyszłości poczynić?

Najrealniej wyobrażałem sobie zajęcie się hodowlą, po zakończeniu teoretycznych studiów w zakresie zoologii i te zamiary pochwalał mój brat, ojciec natomiast doradzał mi studia chemii, zostawiając zresztą całkowitą swobodę wyboru, który powinien odpowiadać zamięrowaniom. Miałem dosyć czasu do namysłu, ponieważ z powodu spóźnienia mogłem się zapisać dopiero na semestr letni 1902 r. Adolf Macieszka zapoznał mnie ze swym przyjacielem Adamem Wrzosem, młodym krakowskim uczonym, który przyjeżdżał do Zurychu, by odwiedzić żonę studiującą tu medycynę. Wrzosek utwierdził mnie w decyzji wyłącznego oddania się pracy naukowo-badawczej jako najszczytniejszemu powołaniu. Ale to było jeszcze dalekie od wyboru kierunku, dopiero przyjazd Franciszka Bujaka, z końcem zimowego semestru, położył kres niezdecydowaniu: Antropologia! Gdyż polska potrzebuje specjalisty w tej dziedzinie. Po śmierci Izydora Kopernickiego, dotychczas nie można obsadzić katedry krakowskiej, tak chlubnie zapisanej w historii nauki. W Zurychu zaś moim profesorem będzie najlepszy w Europie antropolog, Rudolf Martin. Najbardziej pociągająca była perspektywa udziału w ekspedycjach egzotycznych. Tu miałem specjalnie duże szanse, ze względu na wykształcenie etnograficzne.

Nareszcie zdecydowany, co do wyboru studiów, podniecony życzliwym przyjęciem z jakim spotkałem się u profesora Martina, wyruszyłem na 6-tygodniową wycieczkę do Włoch nie mogąc się doczekać letniego semestru⁵².

W następnym akapicie Czekanowski informuje, że stosując się do wskazówek Martina szczególnie nacisk w czasie studiów położył na anatomii,

⁵² J. Czekanowski, dz. cyt., s. 25-26.

matematykę i statystykę matematyczną. Wynik tych studiów był zaskoczeniem dla samego Czekanowskiego, gdyż po półtorarocznym studium Martin zabrał go na Kongres Antropologów w Wormacji. Tu wyniki badań przedstawione przez Czekanowskiego wzbudziły wielkie zainteresowanie i zadecydowały o jego dalszej karierze naukowej. Potrzeba zastosowania nowoczesnych metod angielskiej statystyki biometrycznej w niemieckiej antropologii była bardzo silna, tak że pierwsza próba tego zastosowania podjęta przez Czekanowskiego przyniosła mu znaczny rozgłos. Jan Czekanowski spotkał się z życzliwością wielu czołowych antropologów niemieckich, a profesor Felix von Luschan, dyrektor Działu Afryki i Oceanii w Königliches Museum für Völkerkunde w Berlinie zaproponował młodemu uczonemu asystenturę, z której mógł skorzystać także po ukończeniu studiów w Zurychu, wraz z obietnicą, że po rocznym stażu w Muzeum będzie wysłany do Afryki lub Oceanii⁵³.

Czekanowski dzięki Luschanowi mógł zrealizować swoje marzenie wyprawy do Afryki po rocznym stażu w Muzeum Etnologicznym, podczas którego jego przełożony mógł sprawdzić jego wytrwałość i pilność w pracy muzealnej. Podczas tego stażu wyjeżdżał do Zurychu, by tam przygotować się do badań antropologicznych w terenie. W *Dzienniku* wspomina o instrumentarium antropologicznym, które było mu potrzebne do badań w Afryce, które zamówiono w firmie mechanika precyzyjnego Paula Herrmana, który wcześniej wykonał je na zamówienie pod kierunkiem mistrza Czekanowskiego – profesora Martina. W *Dzienniku* czytamy: *Rezerwowany komplet instrumentów antropologicznych, przeznaczonych dla mnie miała wykonać firma Paul Herrman na dzień 2go maja; musiałem jeszcze po nie wstąpić do Zurychu*⁵⁴. Wspominamy o tym fakcie, by z jednej strony wskazać na znaczenie ośrodka w Zurychu dla kariery Czekanowskiego, zwłaszcza w jej fazie początkowej, także w odniesieniu do empirycznych badań terenowych, jednak warto nadmienić, że to instrumentarium, którego twórcą był Rudolf Martin odegrało bardzo ważną rolę w metodologii antropologicznej⁵⁵.

⁵³ Tamże, s. 27.

⁵⁴ J. Czekanowski; *Dziennik*, s. 36. Intensywność kontaktów, w czasie przygotowań do wyprawy ilustruje zamieszczony w Aneksie list pisany z Zurychu do profesora Luschana. Zob. Aneks il. nr 12 i 13.

⁵⁵ Autor podczas kwerendy w Berlinie w Museum für Völkerkunde miał okazję zapoznać się z korespondencją między Janem Czekanowskim a Felixem von Luschanem. Korespondencja z okresu przed wyprawą do Afryki zawiera listy pisane do Lu-

W biografii naukowej J. Czekanowskiego szczególnie podkreśla się jego osiągnięcia w zakresie metodologii w antropologii. *W początkach ubiegłego stulecia, kiedy Czekanowski studiował w Zurychu, wielocechowa analiza człowieka nie była wykonalna. Angielska szkoła statystyczna (Pearson, Yule, Fisher) dopiero rozpoczynała swoją działalność. Czekanowski szybko docenił rolę tej nowej dyscypliny dla antropologii i nauk empirycznych. Stał się jej adeptem i pionierem.*

Startem naukowym Jana Czekanowskiego był drobny przyczynek statystyczny, napisany w drugim semestrze studiów uniwersyteckich. Demonstruje on zastosowanie współczynnika korelacji Pearsona do oceny wartości różnych metod mierzenia wysokości czaszki. Zauważmy, że był to rok 1902, a Karol Pearson współczynnik korelacji wprowadził w roku 1901. Z tą pierwszą pracą Czekanowski udaje się w roku 1903 na kongres antropologów niemieckich w Wormacji, towarzysząc swojemu profesorowi Rudolfowi Martinowi⁵⁶.

Adam Wanke opisał nieprzeciętne cechy Jana Czekanowskiego, które – naszym zdaniem – mogły w pełni rozwinąć się dzięki studiom w Zurychu:

Rozległość zainteresowań tego uczonego jest doprawdy zadziwiająca. Taksonomia, statystyka matematyczna, seroantropologia, genetyka, afrykanistyka, historia Słowian – zdawałoby się, że taka ilość dyscyplin jest dziś, w drugiej połowie XX wieku, w epoce przysłowiowych wąskich specjalistów, niemożliwa do osiągnięcia dla jednego, nawet tak bardzo aktywnego i tak wyjątkowo utalentowanego badacza. Czekanowski potrafił jednak opanować ten ogromny zakres wiedzy – i to opanować nie pobieżnie, z grubsza, dyletancko, jak to nierzadko bywało w przypadku polihistorów, lecz bardzo gruntownie, głęboko, do dna. Człowiek, którego kilka rozmaitych dyscyplin naukowych uważa za swego, każda jako specjalistę – taki człowiek jest dziś zjawiskiem zupełnie niezwykłym. Zwłaszcza, że ta ogromna wiedza Jana Czekanowskiego nie była nigdy i nie jest bierną wiedzą encyklopedyczną jałowego erudyty, lecz wiedzą żywych umiejętności stosowanych czynnie

schana z Zurychu, gdzie Czekanowski doskonalił swoje umiejętności robienia masek (odcisków głowy) i informował Luschana o postępach w opanowaniu tej umiejętności. Zob. K. Gładkowski, *Materiały archiwalne w Ethnologisches Museum w Berlinie związane z udziałem Jana Czekanowskiego w ekspedycji naukowej księcia Adolfa Friedricha zu Mecklenburg do Afryki Środkowej*, w: *Tradycja i nowoczesność w Afryce. Społeczeństwo – kultura – sztuka*, red. A. Żukowski, seria „Forum Politologiczne”, Instytut Nauk Politycznych UWM, Olsztyn 2017, s. 73-99.

⁵⁶ M. Krzyśko, *Jan Czekanowski 1882-1965*, s. 2, [online] https://www.researchgate.net/publication/287332041_Jan_Czekanowski-antropolog_i_statystyk [16.07.2024].

i twórczo. Jakiegokolwiek kręgu zagadnień dotknął ten zadziwiający umysł – wszędzie pozostawił po sobie jakiś trwały ślad w postaci nowych pomysłów metodycznych, nowych koncepcji i osiągnięć.

Jednym z najbardziej uderzających, a zarazem najcenniejszych rysów umysłowości Jana Czekanowskiego jako uczonego jest niewątpliwie polot i dalekowzroczność intelektualna, jego wrodzony nawyk patrzenia na zagadnienia szczegółowe z góry, jakby z lotu ptaka. Jest to umysłowość rasowego syntetyka, umysłowość badacza, który nie ma w sobie nic z nudnego pedanta i drobiazgowego przyczynkowca – ma natomiast porywającą pasję budowania śmiałych hipotez i tropienia na każdym kroku jakichś prawidłowości ogólnych⁵⁷.

Niewątpliwie decydujące były cechy osobowości Czekanowskiego dla rozwoju jego kariery naukowej. Studia antropologii w Zurychu charakteryzowały się jednak szerokim, wielodyscyplinarnym, dzisiaj powiedzielibyśmy interdyscyplinarnym podejściem badawczym. Czekanowski rozumiał antropologię w sensie ogólnym jako naukę badającą człowieka jako biologiczne podłoże zjawisk społecznych⁵⁸. Co uznawane jest za szczególnie wartościowe merytorycznie i za inspirujące w wielu aspektach dla badań naukowych⁵⁹. Twórca Polskiej Szkoły Antropologii zaznaczał ponadto wartość badań zoologicznych dla antropologii, wyróżniając antropologię zoologiczną, w ramach której bada się *stosunek człowieka jako gatunku do najbliższych krewniaków, względnie powinowatych, to jest przede wszystkim małp człekokształtnych, ale też i innych naczelnych (prymatów)*⁶⁰. Z oryginalne ujęcie Czekanowskiego uznaje się też jego próbę określenia stosunku antropologii do nauk społecznych. Według Czekanowskiego: *Antropologia rozpatruje człowieka w dwóch odmiennych i odrębnych perspektywach czasu – w perspektywie czasu geologicznego (biologicznego) oraz w perspektywie czasu socjologicznego*⁶¹. Uwzględniając „czas socjologiczny”, Czekanowski brał też pod uwagę wyniki badań archeologii, etnologii, językoznawstwa i socjologii. Stwierdzał: *odgraniczenie*

⁵⁷ A. Wanke, *Sześćdziesiąt lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego*, w: *Księga pamiątkowa dla uczczenia 60 lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego*, red. A. Wanke, PWN, Wrocław 1964, s. 17–18.

⁵⁸ J. Czekanowski, *Człowiek w czasie i przestrzeni*, wyd. III, Warszawa 1967, s. 15.

⁵⁹ Por. E. Kościński, *Rozwój badań etologicznych w ujęciu idealizacyjnej koncepcji nauki*, w: *Teoria i empiria w polskiej szkole antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego*, red. J. Piontek, A. Malinowski, Poznań 1985, s. 156.

⁶⁰ J. Czekanowski, *Człowiek w czasie i przestrzeni*, s. 19.

⁶¹ Tamże, s. 27.

*antropologii od nauk socjologicznych nie nastęrcza trudności. Gdy antropologia, jako nauka przyrodnicza, bada właściwości ciała ludzkiego i jego funkcji, tamte zajmują się wytworami działalności ludzkiej*⁶². Antropologię uważał Czekanowski za część biologii ogólnej, etnologię – nauk społecznych. W tym ujęciu jest Czekanowski wiernym uczniem Martina i Stolla.

Chcemy w tym miejscu odnotować, że zrealizowane marzenie Czekanowskiego – wyprawa do Afryki – mimo niewątpliwych sukcesów napotykała nieprzychylnie i stronnicze opinie w prasie niemieckiej o podłożu nacjonalistycznym. W artykule zatytułowanym *Polnische Fürstenbegleiter* [„Polski towarzysz księcia”] opublikowanym w „*Rheinisch-Westfälische Zeitung*” z czerwca 1909 roku w reakcji na wywiad Tadeusza Smolińskiego z Janem Czekanowskim w Kairze, a opublikowanym w lwowskim „Słowie Polskim” napisano:

Jakiś czas temu książę Adolf Fryderyk z Meklemburgii-Schwerin odbył szeroko omawianą podróż badawczą po Afryce. Jej zbiory etnograficzne zostały następnie wystawione w Berlinie i przedstawione także na ilustrowanych arkuszach. Teraz Polak twierdzi, że te zbiory to wyłącznie zasługa jego ciężkiej pracy i intelektu. Kilka dni temu lwowskie „Słowo Polskie”, jedna z najbardziej antyniemieckich i największych gazet w Galicji, zamieściła w tej sprawie reportaż swego współpracownika z Kairu. Pewnego dnia Polak, rodak o „bardzo jasnych oczach”, dr. Czekanowski, lat 27, przedstawiony, gdy w drodze powrotnej z tej wyprawy dotarł do Kairu. Opowiedział mu, że jest zatrudniony na stanowisku asystenta w Muzeum Etnologicznym w Berlinie, gdzie studiuje, i że na polecenie administracji muzeum został przyjęty przez księcia w charakterze towarzysza podróży. Podczas swojej podróży zebrał wszystkie obiekty etnograficzne, które później jako książęce wystawiono w Berlinie. Podkreślił, że pochodzi z Rosyjskiej=Polski i wyraził swoją radość z tego powodu, że jest narodowym Polakiem i na pytanie sprawozdawcy, czy nie żałuje, że owoce jego ciężkiej pracy pozostały w Berlinie, odpowiedział z obywatelską dumą, że później oczywiście będzie organizował także wyjazdy badawcze, które będą zdecydowanie polskie.

Niemieckie społeczeństwo byłoby prawdopodobnie zainteresowane wyjaśnieniem faktów. Jeżeli, jak należy przypuszczać na podstawie tej historii, administracja muzeum rzeczywiście polecała Polaków niemieckiemu księciu jako towarzysza podróży, to należy zadać sobie pytanie, czy rzeczywiście

⁶² Tamże, s. 17.

nie było niemieckiego uczonego, który by tak bardzo zasłużył na tę łaskę. A jeśli nie, to czy trzeba było go oddać rosyjskiemu Polakowi, którego w dzisiejszych warunkach należy od początku uważać za wroga Niemiec? Gdyby administracja muzeum powoływała się na międzynarodowość nauki jako uzasadnienie, mogłaby zezwolić na powołanie się na artykuł, który w kwietniu w „Kerjerze Warstawskim” [„Kurierze Warszawskim” – K. G.] opublikował polski luminarz nauki Wincenty Lutosławski w Krakowie. Po zdobyciu, jak twierdzi, wykształcenia na niemieckim uniwersytecie, ponad dwudziestoletniej pracy w niemieckich czasopismach specjalistycznych i publikacji prac naukowych w Niemczech, wzywa obecnie do „bojkotu pruskiej nauki” i „niemieckiej ignorancji” i wyjaśnia między innymi: „Kto oswoił się z niemiecką nauką, ale później poznaje dorobek naukowy Anglików, Francuzów i Włochów w tej samej dziedzinie, ma wrażenie, że po żmudnej podróży przez pustynię pojawią się żyzne brzegi morza. To znowu ta sama stara historia. Polacy chętnie i ze słowiańską przebiegłością dostosowują się do okoliczności, akceptują wszystko, co oferuje im niemiecka kultura i nauka oraz niemiecka nieszkodliwość w postaci korzyści. Ale gdy tylko ją zdobędą, używają jej bez zastanowienia i poczucia faktów na większą chwałę własnego narodu i przeciwko Niemcom⁶³.”

Tekst ten po konfrontacji z opublikowanym wywiadem z Janem Czekanowskim⁶⁴ okazał się pomówieniem. To nadużycie wyjaśnił Czekanowski w liście do Generalnej Administracji Królewskiej⁶⁵. Jakkolwiek by nie interpretować tego faktu, to poza antypolonizmem mamy tu do czynienia z deprecjonowaniem wybitnych osiągnięć Czekanowskiego podczas wyprawy do Afryki i po niej, czego wyrazem jest opracowanie i opublikowanie ogromnego materiału w języku niemieckim⁶⁶, któremu poświęcił wiele lat swego życia.

⁶³ Polnische Fürstenbegleiter, Rheinisch-Westfälische Ztg. Essen a. R., Jun. 1909. Adolf Schustermann Zeitungsnachrichtem Bureau Berlin So. 16 Runge-Strasse 25-27, Statliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz – Ethnologisches Museum I-EM, Laufende Nummer 1097, Region: Afrika, /Titel: Erwerbungen, Name: Herzog Adolf Friedrich zu Mecklenburg 1910-1933; sygn. IB 70, Vol 3, karta 213. Oryginał zob. Aneks il. 15.

⁶⁴ Tekst wywiadu zob. Aneks il. 14.

⁶⁵ Pismo Jana Czekanowskiego do Königl. Generalverwaltung, Statliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz – Ethnologisches Museum I-EM, Laufende Nummer 1097, Region: Afrika, Titel: Erwerbungen, Name: Herzog Adolf Friedrich zu Mecklenburg 1910-1933; sygn. IB 70, vol. 3, karta 216. Zob. Aneks il. 16.

⁶⁶ J. Czekanowski, *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*, Bd. I: *Ethnographie. Zwischengebiet. Mpororo, Ruanda. Mit einem musikalischen Anhang*

**II. 4. Jan Czekanowski, fotografia z czasu ekspedycji do Afryki 1907-1909.
Z kolekcji rodzinnej prof. Anny Czekanowskiej-Kuklińskiej.**

Źródło: J. Bar, M. Tymowski, *Jan Czekanowski, a Polish Anthropologist between Two Eras of European Cultural History*, w: Bérose - *Encyclopédie internationale des histoires de l'anthropologie*, Paris 2023.

von. E. M. v. Hornbostel, Leipzig: Klinkhardt & Biermann 1917; Bd. II: *Ethnographie. Uele, Ituri, Nil-Lander*, Leipzig: Klinkhardt & Biermann 1924; Bd. III: *Ethnographisch-anthropologischer Atlas. Zwischenseen-Bantu, Pygmaen und Pygmoiden, Urwaldstämme. Mit 139 Tafeln in Lichtdruck*, Leipzig: Klinkhardt & Biermann 1911; Bd. IV: *Anthropologische beobachtungen im Nil-Kongo- Zwischengebiet*, Leipzig: Klinkhardt & Biermann 1922; Bd. V: *Ethnographisch-anthropologischer Atlas. Azande, Uele, Stämme, Niloten. Mit 167 Tafeln in Lichtdruck*, Leipzig: Klinkhardt & Biermann 1927. To dzieło Czekanowskiego jest częścią zbioru prac, zatytułowanego *Wissenschaftliche Ergebnisse der Deutschen Zentral-Afrika-Expedition 1907-1908 unter Führung Adolf Friedrichs, Herzogs zu Mecklenburg*, na który składają się także prace innych uczestników ekspedycji (geologa, topografa, botanika, zoologa, meteorologa. J. Czekanowski, E. F. Kirschstein, M. Weiss et al., *Wissenschaftliche Ergebnisse der Deutschen Zentral-Afrika-Expedition 1907-1908 unter Führung Adolf Friedrichs, Herzogs zu Mecklenburg*, Leipzig: Klinkhardt & Biermann 1910-1927. Podczas gdy inni autorzy korzystali z pomocy innych specjalistów w opracowaniu wyników swoich badań, to Czekanowski sam opracował rezultaty swoich badań w Afryce i objętościowo jego dzieło przewyższa wszystkich badaczy uczestniczących w wyprawie.

Interdyscyplinarne podejście badawcze Czekanowskiego w antropologii znajdowało zastosowanie w wielu dziedzinach jego badań, między innymi w badaniach etnogenetycznych. Badacze tej problematyki w dorobku Czekanowskiego zauważają: *Zaproponowanie typologicznej koncepcji rasy w antropologii, jak się wydaje, miało spełniać wymogi interdyscyplinarnych badań procesów etnogenezy. Typologiczna koncepcja badań antropologicznych, np. taka jaką stworzył Jan Czekanowski, wprowadza wiele innowacji w stosunku do istniejących indukcyjnych modeli interpretacyjnych i dawała możliwość w miarę adekwatnego opisu grup ludzkich w ujęciu ilościowym [...] Opis ten można było także porównać bezpośrednio z opisanymi istotnymi właściwościami kulturowych grup ludzkich, przedstawianymi np. przez archeologię, etnografię, językoznawstwo. Antropologiczne analizy zróżnicowania rasowego otrzymane na drodze badań typologicznych traktowane były natomiast przez przedstawicieli nauk społecznych i historycznych jako ustalenia, które pozwalały weryfikować i falsyfikować wiele ich hipotez roboczych [...] Możliwość wzajemnej konfrontacji ustaleń antropologicznych i społeczno-historycznych wynikała również z przyjmowania jednakowej hierarchii czynników odpowiedzialnych za stan i przemiany biologiczne i kulturowe grup ludzkich. Jako czynnik główny przemian biokulturowych jeszcze i dzisiaj przyjmuje się w naukach historycznych i społecznych szeroko rozumiane procesy migracji, a także dyfuzji, akulturacji czy eliminacji w zjawiskach kulturowych*⁶⁷. Ten nieco dłuższy cytat ma nie tylko ukazać szerokie interdyscyplinarne podejście badawcze Czekanowskiego i Polskiej Szkoły Antropologii⁶⁸, lecz także – podobnie jak u Stanisława Poniatowskiego – historyczne podejście badawcze, które w Zurychu zapewne obaj poznali studiując etnologię u Stolla, który krytycznie odnosił się do pewnych elementów metody nowej wówczas szkoły kulturohistorycznej w etnologii⁶⁹.

Z biograficznych faktów Jana Czekanowskiego nie sposób tu pominąć jego wkładu w badanie etnicznego zróżnicowania na obszarze niepodległej

⁶⁷ J. Piontek, E. Mucha, *Koncepcje rasy w antropologii w współczesne problemy badań etnogenetycznych*, w: *Teoria i empiria w polskiej szkole antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego*, red. J. Piontek, A. Malinowski, Poznań 1985 s. 172-173.

⁶⁸ Uważa się, że nazwa Polska Szkoła Antropologii nie powinna być odnoszona do Jana Czekanowskiego i jego uczniów, chociaż tak jest rozumiana w literaturze światowej, ale powinna brzmieć „lwowska szkoła antropologii”. Zob. D. Wężowicz-Ziółkowska, dz. cyt., s. 23 przypis 3.

⁶⁹ Zob. J. Strohl, dz. cyt., s. 128.

Rzeczypospolitej oraz powołanie go w 1918 roku przez Komitet Narodowy Konferencji Pokojowej w Wersalu jako konsultanta naukowego do ustalenia granicy niepodległej Polski. Przedstawił on prezydentowi Stanów Zjednoczonych Woodrowowi Wilsonowi plan poprowadzenia granicy wschodniej tak, by po stronie polskiej było tyle samo prawosławnych, co katolików po stronie rosyjskiej⁷⁰.

Na koniec tej części wypada odnotować, że okres studiów w Zurych zaowocował też w życiu Jana Czekanowskiego poznaniem swojej przyszłej żony. 2 marca 1910 roku Jan Czekanowski ożenił się z Elizawietą (Elżbietą) Sergijewską, córką prawosławnego proboszcza w Tule. Młodzi poznali się w Zurychu, gdzie Elżbieta studiowała medycynę i uzyskała doktorat nauk medycznych. Z tego związku zrodziły się dwie córki: Zofia i Anna⁷¹.

Szeroki zakres badań Jana Czekanowskiego oraz Stanisława Poniatowskiego odzwierciedla obraz ówczesnej nauki, także profesorów Uniwersytetu Zuryckiego, z których dwie sylwetki przedstawiliśmy w pierwszej części tego rozdziału, natomiast rozdział drugi, w którym prezentujemy zrekonstruowany przebieg studiów polskich uczonych w Zurychu (wykaz wybieranych przez obu polskich adeptów antropologii zajęć uniwersyteckich), umożliwi wyjaśnienie naukowego podejścia badawczego polskich uczonych w uprawianych przez nich dziedzinach, w tym etnografii politycznej. Zajmijmy się jeszcze biografią naukową Stanisława Poniatowskiego.

2.3. Stanisław Poniatowski

W formularzu zgłoszeniowym do immatrykulacji z 8 października 1906 roku na Wydział filozoficzny II w Uniwersytecie w Zurychu Stanisław Poniatowski wskazał jako główny przedmiot studiów nauki przyrodnicze – antropologia (*Naturwissenschaft – Anthropologie*), miejsce zamieszkania

⁷⁰ M. Krzyśko, *Jan Czekanowski 1882-1965*, s. 4. Wyniki badań Czekanowskiego m.in. nad strukturą rasową wykazały bezzasadność rasistowskiej ideologii Niemiec (*Struktura rasowa Śląska w świetle badań polskich i niemieckich*, Katowice, Wydawnictwa Instytutu Śląskiego, 1936, Polski Śląsk, Odczyty i Rozprawy, 25). Pokłosiem badań Czekanowskiego w Afryce było też ukazanie stosunków politycznych na obszarze jego badań (*Feudalne państwa pasterskie afrykańskiego Międzyjezierza*, „Przegląd Socjologiczny” 1961, t. 15, s. 21-60). Wyniki tych badań są podstawą m.in. do historycznego spojrzenia na kształtowanie się etnicznych relacji Tutsi i Hutu.

⁷¹ M. Krzyśko, *Jan Czekanowski 1882-1965*, s. 3.

II. 5. Stanisław Poniatoński

Źródło: E. Bulanda, *Pamięci wybitnego etnologa polskiego prof. dr Stanisława Poniatońskiego*, „Lud” 1946, t. 36, s. 19.

rodziców: Nowy Świat 23 w Warszawie, ostatnie miejsce studiów Politechnikę w Warszawie, w wykazie złożonych dokumentów studiów: świadectwo maturalne i świadectwo uzupełniającej klasy warszawskiej Szkoły Realnej; miejsce zamieszkania w Zurychu Alte-Bekerhoferstr. 10. W uwagach znajduje się następująca informacja: „Byłem do 1905 roku w warszawskiej Politechnice. Od 1905 zatrzymałem się w Warszawie, nie studiowałem”⁷².

W *Curriculum vitae*, znajdującym się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie w zespole 2/14 „Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia

⁷² Stanisław Poniatoński został zapisany na studia w Zurychu w Metrikelbuch pod numerem 16619. Stud. Matrikelbuch Begin October 1904 Schluss Juni 1917 Metr. 96 1593-23209, Staatsarchiv des Kantons Zürich (skrót: StAZH.), sygn. UU 24a 5, rkps, s. 58. Zob. edycja cyfrowa Archiwum Uniwersytetu w Zurychu: Poniatoński Stanislaus [online] <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/16924.htm>. Metrikalien Journal No. 2303 Metrikalien No. 16619, rkps (StAZH, sygn. UU 24.19).

Publicznego” (sygn. 5112) w teczce osobowej Stanisława Poniatowskiego, odnajdujemy informacje, które mogą posłużyć, jako wskazówka do bardziej szczegółowych poszukiwań – analogicznie, jak w wypadku Jana Czekanowskiego – powodów, dla których Poniatowski wyjechał do Zurychu na studia. Stanisław Poniatowski napisał: *Niżej podpisany urodził się d. 6/ XI 1884 we wsi Ceranowie na Podlasiu. Ukończył szkołę średnią w Warszawie w r. 1902, wstąpił na jesieni 1902 r. na Wydział mechaniczny Politechniki Warszawskiej, gdzie studiował do wybuchu strajku szkolnego i bojkotu szkoły rosyjskiej w końcu r. 1904. W czasach gimnazjalnych i studenckich należał do organizacji nielegalnych politycznych, w r. 1903 więziony był w X pawilonie Cytadeli Warszawskiej w związku z działalnością w Polskiej Partji Socjalistycznej, w której organizacji zagranicznej brał następnie udział podczas swego pobytu w Szwajcarii, dokąd wyjechał w r. 1906. Od jesieni r. 1906-1911 studiował na Wydziale filozoficznym Uniwersytetu Zuryskiego, na którym otrzymał w r. 1911 stopień doktora filozofii⁷³. Na obecnym etapie badań nie udało się nam ustalić ewentualnych osób, które zachęciły i umożliwiły, a przede wszystkim sfinansowały studia Poniatowskiego. Nie sposób też na podstawie posiadanych materiałów ustalić, czy i jaki kontakt mógł mieć Poniatowski z Czekanowskim? Nie można wykluczyć, że poza środowiskiem socjalistów w Zurychu mógł Poniatowski kontaktować się podobnie jak Czekanowski z intelektualistami polskimi, którzy skłonili go do wyboru antropologii fizycznej jako przedmiotu studiów.*

W swoim *Curriculum vitae*, złożonym zapewne wraz z podaniem o dopuszczenie do egzaminu doktorskiego na Wydziale Filozoficznym w Sekcji matematyczno-przyrodniczej, który znajduje się w archiwum kantonalnym w Zurychu Stanisław Poniatowski napisał: *Od jesieni 1906 studiowałem na Uniwersytecie w Zurychu przez 9 kolejnych semestrów. W tym czasie uczęszczam na wykłady wykładowców: Felix, Hescheler, Kleiner, Lang, Martin, Ruge, Schinz, Stoll, Werner, Blunschli, Heierli, Molisson, de Quervain i Wehrli. Ponadto brałem udział w praktycznych ćwiczeniach z anatomii, antropologii, historii ewolucji, histologii, zootomii, chemii, techniki mikroskopowej oraz technologii przyrządów do podróży*

⁷³ S. Poniatowski, *Curriculum vitae*, Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego w Warszawie, teczka osobowa Stanisława Poniatowskiego, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, sygn. 5112, rkps, s. 27.

geograficznych. W ciągu 6 semestrów zajmowałem się konkretnie antropologią fizyczną w Instytucie Antropologicznym w Zurychu”⁷⁴.

By nie powielać publikowanych już gdzie indziej informacji biograficznych⁷⁵, przedstawimy tu nie znaną dotychczas ocenę dorobku naukowego S. Poniatowskiego dokonaną przez Stefana Czarnowskiego w referacie, który związany był z wyborem i nominacją na pierwszą katedrę etnologii w Uniwersytecie Warszawskim w 1934 roku, a który to referat znajduje się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie w rękopisie⁷⁶. Czarnowski na wstępie zaznacza dwudziestoletnią intensywną działalność naukową i dydaktyczną Poniatowskiego w dziedzinie etnologii. Na pierwszym miejscu wymienia badania terenowe nadamurskich Goldów po studiach w Zurychu, przechodzi do wieloletniego kierowania przez Poniatowskiego pracownią etnologiczną Instytutu Nauk Antropologicznych przy Warszawskim Towarzystwie Naukowym. Dodaje ponadto, że Poniatowski jest profesorem etnologii w Wolnej Wszechnicy Polskiej i docentem tego przedmiotu w Uniwersytecie Warszawskim. Wspomina jako owoc jego działalności pedagogicznej młode pokolenie polskich etnografów i folklorystów, którzy są jego uczniami. Przechodzi Czarnowski następnie do

⁷⁴ Tekst oryginalny w języku niemieckim, tu w tłumaczeniu autora tej monografii. Transkrypcja oryginalnego pełnego tekstu rękopisu: „Ich wurde am 6/X. 1884 in Ceranow (Russ.-Polen) geboren. Bis zum J. 1894 erhielt ich den Unterricht zu Hause. Von 1894 bis 1902 besuchte ich die höhere Realschule in Warschau. Nach Absolvierung der Ergänzungsklasse derselben Schule studierte ich seit Herbst 1902 bis Anfang 1905 an der Polytechnischen Hochschule in Warschau. Seit Herbst 1906 studierte ich ununterbrochen 9 Semester an der Züricher Universität. Während dieser Zeit besuche ich die Vorlesungen der Herren Dozenten: Felix, Hescheler, Kleiner, Lang, Martin, Ruge, Schinz, Stoll, Werner, Blunschli, Heierli, Molisson, de Quervain und Wehrli. Ausserdem betheiligte ich mich an den praktischen Übungen in Anatomie, Anthropologie, Entwicklungsgeschichte, Histologie, Zootomie, Chemie, mikroskopischer Technik und in der Technik der geographischen Reiseinstrumente. Im laufe der 6 Semester beschäftigte ich mich speziell mit der physischen Anthropologie im Zürcher Anthropologischen Institute. Stanisław Poniatowski” S. Poniatowski, *Curriculum vitae*, rkps, Staatsarchiv des Kantons Zürich (StAZH, sygn. U 110,6.1264). Fotografię oryginału zob. Aneks il. 7.

⁷⁵ Zob. m.in. K. Gładkowski, *Etnologia*, s. 31-33; tenże, *Stanisław Poniatowski (1884-1945)*, w: *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, t. 2, red. E. Fryś-Pietraszkowa i A. Spiss, Wrocław-Kraków: PTL 2007.

⁷⁶ S. Czarnowski, *Referat o pracach naukowych profesora W.W.P. i docenta U.W., d-ra Stanisława Poniatowskiego*, Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zespół 2/14 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Sygn. 5112, rkps, s. 34-37.

rozpraw i studiów Poniatowskiego, grupując je jako dotyczące zagadnień: metodologicznych, etnologicznych, historycznych, antropologicznych.

Pierwsza grupa to „rozprawy i studia antropologiczne” obejmującej 11 tytułów, z których Czarnowski wymienił: *O klasyfikacjach wskaźników antropologicznych* (Odb. Ze sprawozdań i posiedzeń Tow. Nauk. Warsz., 1910); *Kryteria biometryczne przynależności jednostki do naturalnej grupy morfologicznej* (j.w. 1910); *O wpływie błędów obserwacyjnych na wskaźniki antropologiczne* (Prace Tow. Nauk. Warsz., 1912). Zaznaczył przy tym, że dotyczą one zagadnień metodologicznych, a nie tylko somatycznych i że nie uważa siebie za kompetentnego do krytycznego recenzowania ich. Ograniczył się do zaznaczenia faktu, że nie są bez znaczenia dla wysuniętej przez Poniatowskiego ogólnej teorii etnologicznej, t.zw. teorii „kultur zasadniczych”. Dodał, że wymienione tu rozprawy ogłoszone zostały również w języku niemieckim, w rocznikach 1911 i następnych *Archiv für Anthropologie*, przeszły więc przez ogień krytyki naukowej międzynarodowej.

W drugiej grupie studiów Poniatowskiego, dotyczących zagadnień metodologicznych związanych ze szkołą historyczną w ówczesnej etnologii wymienił Czarnowski następujące tytuły i miejsca ich publikacji z datami: *O metodzie badań historycznych w etnologii i znaczeniu jej wyników dla historii* (Przegląd Historyczny, 1919); *Systematyka zagadnień i kierunków socjologicznych* (Przegląd Filozoficzny, 1922); *Zadanie i przedmiot etnologii* (Archiwum Nauk Antropologicznych 1922); *Z nowszych postępów etnologii* (Czasopismo Geograficzne, Łódź 1924/25), w których – zdaniem Czarnowskiego – Poniatowski ujmuje i coraz bardziej precyzuje swoje stanowisko. Jest on zwolennikiem kierunku, którego założycielami byli Ankermann i Graebner, upatrującego zadania etnologii w wyodrębnieniu drogą analizy porównawczej faktów etnologicznych pewnej ilości najprzerwowotniejszych „kręgów kulturowych”, zwanych przez prof. Poniatowskiego „kulturami zasadniczymi”. W dalszym ciągu cały rozwój kultur ludzkich ich przemiany miały być produktem skrzyżowania owych kilku kultur zasadniczych, etnologia zaś miałaby prawo do nazwy nauki historycznej w tym znaczeniu, że zadaniem jej byłoby nakreślenie obrazu następstwa owych skrzyżowań, których śladem miałyby być fakty etnograficzne. Rzecz prosta, że w całej tej konstrukcji sprawą rozstrzygającą jest, jakie klasy zjawiska uznaje się za będące znamieniem „kultury zasadniczej” – czy, jak czynią to jedni, formą rodziny, czy też, jak chcą drudzy, najprostsze narzędzia. Prof.

Poniatowski jest zwolennikiem pierwszych, przy czym rozwijając i precyzując myśl Ankermananna mniema, iż kultura ludzka jest funkcją ustroju rodzinnego, ten zaś wynikiem właściwości biologicznych rasy w rozumieniu antropologii somatycznej. Rekonstruuje on więc kilka „kultur zasadniczych”, które są zdaniem jego kulturami określonych ras i w końcu dochodzi do sformułowania ogólnej teorii etnologicznej, różnej od teorii zarówno Graebnera, jak ojca Schmidta, teorii, której zarys przedstawił w r. 1927 na posiedzeniu Tow. Naukowego Warszawskiego (streszczenie w Sprawozdaniach tegoż Towarzystwa za r. 1927), w referacie *Analiza antropologiczna podłoża rasowych, a kryteria etnologiczne związków kulturowych* i referacie *Podłoże rasowe kultur zasadniczych*, wygłoszonym w Instytucie Antropologicznym T.N.W., w *La Classification des races humaines*, referacie wygłoszonym na zjeździe Międzynarodowego Instytutu Antropologicznego w Pradze w r. 1924 (wzgl. 1926 r.). Przygotowaniem do rozwinięcia tej teorii były właśnie wymienione na wstępie studia z dziedziny antropologii somatycznej⁷⁷.

W trzeciej grupie prac Poniatowskiego Czarnowski wymienia studia, które nazwał dotyczącymi „studiów konkretnych”, w których nasz etnolog usiłuje zebrać potwierdzające ją [teorię kultur zasadniczych – K. G.] dowody. Wymienia najpierw publikacje na temat związku kultury z rasą (rasy, jako twórcy kultury): *Arjowie, a rasa nordyjska*, ogłoszone równie po niemiecku, jako referat na amsterdamskim zjeździe Międzynarodowego Instytutu Antropologicznego w r. 1927, gdzie stanowczo występuje, jako przeciwnik utożsamienia tych dwóch pojęć; *Pigmeje w sztuce paleolitycznej*, referat druk. w *Sprawozdaniach z posiedzeń Tow. Nauk. Warszawskiego* z r. 1931, oraz wspomniana już *Classification races humaines* [...] w szczególności zaś zainteresował się historią pigmejów, których, wraz ze Schmidtem, uważa za przedstawicieli kultury zasadniczej monogamiczno-egzogamicznej, których rolę w wytworzeniu się wyższych kultur ludzkich oraz w wytworzeniu się ras wtórnych określa inaczej, niż Schmidt⁷⁸. Czarnowski wymienia też w tej grupie kilka studiów, poświęconych poszczególnym wytworom kulturowym, których pochodzenie próbował Poniatowski zbadać za pomocą metody szkoły kulturowohistorycznej: *Przyczynek do genezy pierścienia* (Lwów, Polskie Tow. Etnologiczne, 1925), który zdaniem autora, w zasadniczej kulturze pasterskiej był kółkiem łuczniczem, zanim

⁷⁷ Tamże, s. 35.

⁷⁸ Tamże.

stał się ozdobą⁷⁹; Chrapki, [...] w których prof. Poniatowski rozpoznaje owe podobne do grabek przyrządy do chodzenia w lodzie, które na Polesiu zwane są hrabkami, przy sposobności zajmuje się kwestią ich przynależności kulturowej (j.w. 1927)⁸⁰; O pochodzeniu zwyczaju siedzenia z opuszczonymi nogami (1925) zamiast siedzenia w kucki, wywodzi wszelkie siedziska, ławy, trony i t. d. od pierwotnego Reza ziemnego, ograniczonego wykopem; Geneza pochówku żarowego (ogłosz. również po francusku, jako referat na międzynarod. zjeździe antropologów w Portugalji w r. 1930) i Geneza łuku triumfalnego (Bibliotheca Universitatis Librae Polonae, 1930 ogłoszone także po niemiecku w r. 1931) zajmują się zagadnieniem pochodzenia, wędrówki i roli różnego rodzaju pochówków, przedewszystkiem żarowego, czyli ciałopalnego i pochówku na platformie. Od tego ostatniego, który zdaniem prof. Poniatowskiego jest cechą nieodłączną kultury palowców, pochodziłby rzymski łuk triumfalny. Autor upatruje w nim przekształcony grób przodka, pod którym przechodzi triumfator⁸¹. Czarnowski wymienił w tej grupie studiów Poniatowskiego także *Zdobywanie wody w gospodarce pierwotnej* i *Uroczę oczy*, które opublikował Poniatowski w „Wiedzy i Życiu”.

W czwartej grupie pism Poniatowskiego polski socjolog wskazał: *Przyczynę do metody badania izolacji obrzędowej*, w której autor zajmuje stanowisko krytyczne w stosunku do metody zestawiania faktów izolacji kobiet w czasie menstruacji i połogu stosowanej przez J. St. Bystronia w jego *Słowiańskich obrzędach rodzinnych*⁸² oraz *Materials to the Vocabulary of the Amur Gold* (Bibl. Universitatis Librae Polonae 1923), wynik badań terenowych; *Etnografia Polski*, (w: *Wiedza o Polsce*, Warszawa 1932), którą Czarnowski określił jako oryginalną, ujmującą zagadnienia składu etnicznego ludności ziem naszych i ich pochodzenia zupełnie inaczej, niż to czyniono dotychczas. Praca to nie opisowa tylko, ale usiłująca wyjaśnić kulturę ludową skrzyżowaniem kultur zasadniczych⁸³.

W konkluzji Czarnowski stwierdza: *Prace prof. Poniatowskiego spotykały się i spotykają dalej z dość żywą opozycją wśród reprezentantów dziedzin pokrewnych jako to historyków, filologów i językoznawców. Niemniej,*

⁷⁹ Tamże, s. 35-36.

⁸⁰ Tamże, s. 36.

⁸¹ Tamże.

⁸² Tamże.

⁸³ Tamże.

*mamy tu do czynienia z usiłowaniem uporządkowania etnologii i ten wysiłek jest godny uznania. Tembardziej, że najmniej protestów zgłaszają etnologowie. Nikt zaś nie odmówi prof. Poniatowskiemu ogromnej erudycji, tym bardziej godnej uznania, że pracując w bardzo niepomysłnych warunkach, z trudnościami największymi dotrzymuje kroku postępowi nauki. Już sama ta erudycja czyni zeń człowieka bardzo pożądanego na katedrę, dał zaś dowody, że umie ją skomunikować naszym uczniom. W myśl powyższego zgodnie z opinią większości komisji, stawiam wniosek powołania prof. dra Stanisława Poniatowskiego na katedrę etnologii ogólnej. Stawiam go z całym sumieniem, że wśród polskich etnologów żyjących, z wyjątkiem Malinowskiego, jest on jedynym, który nad tą dziedziną panuje*⁸⁴.

Wypada jeszcze wspomnieć o tym, że w Zurychu poznał Poniatowski, podobnie jak Czekanowski, swoją żonę Janinę⁸⁵.

Czy szerokie holistyczne przygotowanie do późniejszej pracy naukowej zapewniły obu uczonym studia w Zurychu? Kwestię tę rozwiąże pokazanie wybranych i opłaconych przez nich wykładów, seminariów, ćwiczeń. Przedstawimy tu pełny wykaz zajęć uniwersyteckich, na które uczęszczali interesujący nas uczeni w Zurychu. Rekonstrukcji tej dokonano na podstawie analizy materiałów archiwalnych pozyskanych w Zurychu.

⁸⁴ Tamże, s. 36-37.

⁸⁵ O Janinie Poniatowskiej wiadomo niewiele. Studiowała w Szwajcarii i tam, jeszcze jako studentka, wyszła za mąż za Stanisława Poniatowskiego. W wolnej Polsce była nauczycielką przyrody w kilku warszawskich gimnazjach. Związana była z ruchem syndykalistycznym i jego czołowym działaczem Stefanem Szwedowskim, który już jako przywódca konspiracyjnego Związku Syndykalistów Polskich (pierwotnie Związek „Wolność i Lud”) powierzył jej organizację wsparcia dla więźniów Pawiaka – wszystkich, niezależnie od poglądów politycznych i wyznawanej religii. Poniatowska ciężko chorowała na nowotwór. Jesienią 1942 roku została skierowana do szpitala, z którego już nie wyszła. Zmarła 15 kwietnia 1943 roku. W relacji Szwedowskiego to Janina Poniatowska jest wymieniona jako pierwsza, to ona zajęła się zabezpieczeniem archiwum w Pałacu Staszica — tu dodam od siebie: wykorzystując możliwości, jakimi w tym miejscu dysponował jej mąż. W. Stopczyński, *Archiwalny skarb w Pałacu Staszica. O dokumentacji słynnego „Zetu”*, [online] <https://palacstaszica.pan.pl/pl/publikacje/archiwalny-skarb-w-palacu-staszica-o-dokumentacji-slynnego-zetu/> [24.10.2022].

Rozdział II

Przebieg studiów Jana Czekanowskiego i Stanisława Poniatowskiego

Wymienimy tutaj wybrane przez polskich studentów wykłady, semina-
ria i ćwiczenia, by w ten sposób podać pełną listę wykładów i zajęć profe-
sorów Uniwersytetu w Zurychu, u których zdobywali swoją wiedzę.

1. Wykład i zajęcia praktyczne, w których uczestniczył Jan Czekanowski

W roku akademickim 1902/1903 Jan Czekanowski otrzymał zgodę rek-
tora na rozpoczęcie studiów w semestrze letnim. Zgłosił się do immatryku-
lacji 6 stycznia 1902 roku⁸⁶. W pierwszym semestrze swoich studiów opłacił

⁸⁶ Księga zgłoszeń studentów do immatrykulacji znajduje się w Państwowym Archi-
wum Kantonu Zurych (Staatsarchiv des Kantons Zürich – dalej sktót StAZH). *Uni-
versität Zürich. Anmeldung zur Immatrikulation in die Philosophische Fakultät. II Abtei-
lung*, StAZH, sygn. UU 24.10. W Księdze immatrykulacji Jan Czekanowski, otrzymał
kolejny nr 13743, który z kolei był podawany w wykazach studentów z poszczegól-
nych semestrów. Zob. Univ.- Matrikel. 1894-1904 Nr. 10269-15197, StAZH, sygn. UU
25 44, s. 148, rkps i por. np. *Verzeichnis der Behörden, Lehrer, Anstalten und Studie-
renden der Hochschule Zürich im Sommersemester 1902*, Zürich: Gedruckt bei Zür-
cher und Furrer 1902 [dalej skróć: VBLAS. Wykaz władz, nauczycieli, instytucji i stu-
dentów uniwersytetu, drukowano dla każdego semestru; wykazy znajdują się również
Staatsarchiv des Kanton Zürich, zszyte w tomach, Sygnatur DS 107.7.5], s. 27: II.
Sektion. Mathematisch-naturwissenschaftliche Fächer. [w kolejnych rubrykach: No
21.; Name: Czekanowski, Jan/ Eintritt: S. 1902/ Heimat: Gluchow, Russ.-Polen/ Stadt-
kreis: IV/ Wohnung: Universitätsstr. 17^{III}. W Księdze immatrykulacji (StAZH, sygn. 25
42, s. 148, rkps) w kolejnych rubrykach odnotowano: Matrikal No. 13743; Familien-
name: Czekanowski, Taufname: Jan; Heimatort: Gluchow Polen; Geburtsjahr: 1882;
Studienfach: Philosophie II; Namen und Wohnort (Adresse) der Eltern: Wincenty
Czekanowski Gluchow Polen; Ausweispapiere: Maturitätszeugnis: Datum der Imma-

wykłady następujących profesorów⁸⁷: Arnolda Langa (*Zoologie*⁸⁸, *Repetitorium dazu; Zootomisch-mikroskopischer Übungskurs für Anfänger*; zajęcia te prowadził Lang razem z docentem Heschelerem); Arnolda Dodela (*Pflanzenbiologie*; Walthera Felixa (*Osteologie und Syndesmologie mit Vorweisungen*), Otto Stolla (*Länderkunde von Afrika*); Hugo Blümnera (*Römische Privataltertümer*); Leo Blocha (*Stilkritische Übungen in der archäolog. Sammlung, Griechische Kulturgeschichte, I. Teil*); Arthura Wreschnera (*Hauptprobleme der Philosophie (für Studierende aller Fakultäten)*) oraz Psychologisches Laboratorium: a) *Einführung in die Experimentalpsychologie, mit Demonstrationen, I. Teil*); Gustava Billetera (*Einführung in die modernen Theorien der Geschichte (mit Berücksichtigung ihrer Anwendung auf das Altertum)*); Jakoba Heierli'ego (*Ausgewählte Kapitel aus d. Urgeschichte d. Orients (Aegypten, Mesopotamien, Troja)*); Friedricha Wilhelma Förstera (*Die Beziehungen zwischen der religiösen und der sittlichen Kultur*); L. Donati'ego (*Corso di lingua italiana für Teilnehmer aller Fakultäten*).

Czekanowski już w pierwszym semestrze swoich studiów wybie-
ra wykład Otto Stolla *Länderkunde von Afrika* („Geografia Afryki”),

trikulation: 19 April 1902; Datum des Abgangs von der Universität: mit Zeugn. 25. Okt. 1906.

⁸⁷ Wykaz opłat wniesionych przez studentów znajduje się w Staatsarchiv des Kantons Zürich: *Hochschule Zürich. Kollegiengeld u. Gebühren. Winter 1901/02 & Sommer 1902*, StAZH, sygn. UU 25 38, s. 336 Kasse No. 49, rkps (dalej skrót: HZKG; skróty dla semestru zimowego: WS; dla semestru letniego: SS). Bez tego wykazu trudno byłoby ustalić na jakie wykłady uczęszczał Jan Czekanowski, ponieważ zawiera on numery wykładów, które znajdują się w wykazie wykładów. Dopiero zestawienie ich obu umożliwia dokładne ich ustalenie.

⁸⁸ Wykazy wykładów drukowano dla każdego semestru. W tym wypadku jest to wykaz: *Verzeichnis der VORLESUNGEN an der Hochschule Zürich im Sommersemester 1902. Anfang am 15. April, Schluss am 2. August 1902*. Zürich: Gedruckt bei Zürcher und Furrer 1902. Wykazy te znajdują się w Archiwum Uniwersytetu w Zurychu (Universität Zürich Archiv, sygn. BA 4 i są dostępne w formie elektronicznej: https://mobile.cmistar.ch/webclients/uzh/view/pdf.html?file=https%3A%2F%2Fmobile.cmi-star.ch%2Fwebclients%2Fproxy%2Fuzhpub%2Fapi%2FFile%2FGetFile%2F%3Fid%3D924e535dcabf4e0aa8ca44d0e37de989-29057%26version%3D1%26rendition%3DOriginal%26fileName%3DVVZ_1902.pdf [daje skrót: VVZ; dla poszczególnych semestrów jak poprzednio: semestr zimowy WS; semestr letni SS]. Zatem wykłady wybrane przez Jana Czekanowskiego w tym wypadku podajemy w odniesieniu do Arnolda Langa za VVZ SS 1902, s. 21. Rekonstrukcji wybieranych przez Czekanowskiego zajęć dokonaliśmy na podstawie VVZ dla poszczególnych semestrów z lat 1902-1906 oraz HZKG z lat 1902-1906 (StAZH, sygn.: UU 25 38 - UU 25 42).

który potwierdza jego marzenie o wyprawie na ten kontynent⁸⁹, nie był on przedmiotem głównym jego studiów. Lista wybranych wykładów nie jest jeszcze zdominowana od początku przez przedmioty z obszaru nauk przyrodniczych. Obszar zainteresowań Czekanowskiego jak widzimy, był szeroki od filozofii, przez historię, historię kultury, religię po psychologię, etnologię i archeologię. A z przedmiotów wykładanych przed Otto Stola wybrał właśnie geografę regionalną Afryki⁹⁰.

W semestrze zimowym 1902/1903 natomiast opłacił wykłady profesorów: Arnold Langa (*Vergleichende Anatomie*), Georga Ruge wspólnie z prof. Waltherem Felixem: (*Präparirübungen, drei Kurse. I. Kurs: Muskeln, Gelenke und Bänder; II. Kurs: Gefäße, Nerven und Eingeweide; III. Kurs: Topographische Präparationen*) oraz Georga Ruge (*Systematische Anatomie des Menschen, I. Teil (Lehre von den Geweben, vom Darm- und Urogenitalsystem)*); Rudolfa Martina (*Physische Anthropologie (Morphologie der Menschenrassen) mit Demonstrationen*) oraz (*Anthropologisches*

⁸⁹ Jan Czekanowski już w latach szkolnych marzył o wyprawie do Afryki. Pisał o tym: Z początkiem lutego [1907 – K. G.] polecono mi przedstawić się księciu Adolfovi Fryderykowi Meklemburskiemu, stryjowi podówczas panującego Wielkiego Księcia, a bratu małżonka królowej holenderskiej Wilhelminy. Książę przyjął mnie bardzo serdecznie i oświadczył, że zabiera mnie w charakterze antropologa i etnografa organizowanej przez siebie ekspedycji do Afryki środkowej, polecając się przygotować do wyjazdu w pierwszej połowie maja. Bezpośrednio po świętach Wielkanocy, na które wyjechałem do kraju, by się pożegnać z najbliższymi, zostałem zaproszony na zebranie towarzyskie do kasyna oficerów 2 pułku kolejowego. Książę zgromadził tam członków przyszłej ekspedycji. Zebranie miało na celu zaznajomienie ze sobą wszystkich członków tej wyprawy. Dopiero wtedy dowiedziałem się, że geologiem ekspedycji jest o dwa lata ode mnie starszy kolega libawski Egon Fryderyk Kirschstein, z którym zaprzyjaźniłem się w szkole, pijąc zaś bruderszaft na jego komersie maturalnym w roku 1899 postanowiliśmy wyruszyć do Afryki po ukończeniu studiów uniwersyteckich. Teraz, w sposób zupełnie nieoczekiwany, realizowało się to zobowiązanie braterskie. Wszyscy obecni uznali to za szczęśliwy omen dla ekspedycji, podkreślany w okolicznościowych przemówieniach. J. Czekanowski, *W głąb lasów Aruwimi. Dziennik wyprawy do Afryki*, Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze 1958, *Prace Etnologiczne*, t. 6, s. 20-21. Zob. też J. Czekanowski, *Dziennik podróży afrykańskiej*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne 2015, s. 24-25.

⁹⁰ Otto Stoll w tym semestrze obok Geografii regionalnej Afryki, wykładał ponadto: Geografię fizyczną (część I (atmosfera i hydrosfera) (*Physikalische Geographie, I. Teil (Atmosphäre und Hydrosphäre)*)); Ogólną etnologię (*Allgemeine Ethnologie*) oraz Historię geografii od końca XVII wieku do czasów współczesnych (*Geschichte der Erdkunde vom Ende des 17. Jahrhunderts bis auf die Neuzeit*) VVZ SS 1902, s. 20.

Vollpraktikum (Präparirübungen an Primaten u. Leitung anthropolog. Arbeiten).

Semestr zimowy 1902/1903 był zatem w wypadku Jana Czekanowskiego zdecydowanie skupiony na naukach przyrodniczych, głównie antropologii fizycznej.

W kolejnym semestrze letnim 1903 roku opłacone zostały przez polskiego studenta następujące wykłady: Rudolfa Martina *Einführung in die allgemeine Anthropologie (Vererbungsprobleme, Rassenbildung); Anthropometrie mit Übungen am Lebenden; Kraniometrischer und osteometrischer Kurs für Anfänger; Anthropologisches Vollpraktikum und Leitung selbständiger Arbeiten*); Arnolda Langa (*Zoologie; Zootomisch-mikroskopischer Übungskurs für Anfänger*); Georga Ruge (*Anatomie des Menschen, II. Teil (Nervensystem, Integumentsystem und Sinneswerkzeuge)*); Karla Heschelera (*Paläontologie der Fische und Amphibien*); Otto Stolla (*Physikalische Geographie, I. Teil (Atmosphäre und Hydrosphäre)*); *Länderkunde von Asien (mit Ausschluss von Russisch-Asien)*).

W semestrze letnim zatem 1903 roku Jan Czekanowski kontynuował udział w wykładach z dziedziny antropologii, zdecydowanie największa liczba przedmiotów u Rudolfa Martina pokazuje już w trzecim semestrze studiów wybór swojego mistrza i dyscypliny, która będzie wiodącą w całej jego karierze naukowej. Dwa wykłady u Oto Stolla oraz wykład z paleontologii, których uczestnikiem był Czekanowski, były także przedmiotem jego późniejszych badań naukowych.

Semestr zimowy 1903/1904 to dla Jana Czekanowskiego kolejny semestr zdobywania wiedzy i praktyki w obszarze nauk przyrodniczych. Wybiera bowiem wykłady profesorów reprezentujących głównie te nauki, za wyjątkiem profesora Heschelera. Opłaca wykłady następujących profesorów: Georga Ruge i Walthera Felixa (*Präparirübungen, drei Kurse. I. Kurs: Muskeln, Gelenke und Bänder; II. Kurs: Gefässe, Nerven und Eingeweide; III. Kurs: Topographische Präparationen* (zajęcia te prowadził Ruge razem z prof. Felixem); *Myologie (für diejenigen Zuhörer, welche bereits im Sommer Osteologie gehört haben werden die speziellen Stunden für die Myologie, die sich nach dem Gesamt-Kolleg richten müssen, jeweilen durch besonders Anschlag kundgegeben* – także wspólnie z Felixem); Arnolda Langa (*Vergleichende Anatomie und Repetitorium dazu, Ausgewählte Kapitel Der neuesten zoologischen Forschung, IV. Serie. Experimentelle Untersuchungen, über Varietätenbildung*); Rudolfa Martina (*Systematische*

physische Anthropologie (Morphologie der menschlichen Rassen oraz Repetitorium und Colloquium dazu); Karla Heschelera (*Ausgewählte Kapitel der Paläontologie wirbelloser Tiere*).

Był to zatem kolejny semestr zdominowany przez przedmioty przyrodnicze. W semestrze letnim 1904 roku opłacił Czekanowski aż trzy wykłady Otto Stolla (*Allgemeine Ethnologie; Länderkunde von Australien und Polynesien; Länderkunde von Nord-und Mittel-Amerika*), a ponadto: Rudolfa Martina (*Anthropologisches Vollpraktikum und Leitung selbständiger Arbeiten*), Karla Heschelera (*Paläontologie der Wirbeltiere*), Hermannna Zuppinger (*Einführung in die Gelenkmechanik*), Rudolfa Höbera (*Vergleichende Physiologie der Tier- und Pflanzenwelt*).

W semestrze zimowym 1904/1905 opłaca Czekanowski zajęcia u następujących profesorów: Arnolda Langa (*Zoologisch-vergleichend anatomisches Vollpraktikum und Leitung selbständiger Arbeiten* (wspólnie z prof. K. Heschelerem); *Ausgewählte Kapitel der neuesten zoologischen Forschung, V. Serie, Befruchtung und Bastardierung*); Alfreda Wernera⁹¹ (*Nieorganiczna chemia eksperymentalna – Anorganische Experimentalchemie*); Otto Stolla (*Geschichte der Erdkunde vom Altertum bis zum 17. Jahrhundert und Geographisch-ethnographisches Seminar*); Karla Heschelera (*Embryologie der Wirbeltiere*); Hansa Schinza (*Systematische Botanik, I. Teil: Morphologie und Systematik der Kryptogamen (incl. Demonstrationsstunde); Übungen im Bestimmen von Kryptogamen für Anfänger*); Heinricha Burkhardta (*Analytische Mechanik*); Ernsta Meumanna (*Logik und Methodenlehre*); Eduarda Gublera (*Sphärische Trigonometrie*); Rudolfa Martina (*Anthropologisches Vollpraktikum. Anleitung zu selbständigen Arbeiten und Präparation von Primaten*).

⁹¹ Alfredowi Wernerowi przyznano Nagrodę Nobla w 1913 roku w dziedzinie chemii. By odebrać nagrodę Alfred Werner złożył pismo o urlop w dniach od 5 do 20 grudnia, w związku z tym, że ma wygłosić noblowski wykład 11 i 12 grudnia w Sztokholmie i prośbą duńskich chemików, by wygłosił w Kopenhadze wykład. Wyznaczył też zastępstwo jego zajęć w laboratorium, a jego wykłady, jak zaznaczył w piśmie do dyrekcji edukacji kantonu Zurych, zostaną w pełni nadrobione po Nowym Roku. Zob. Pismo *Die Direktion des Erziehungswessens des Kantons Zürich*, datowane 21. November 1913. Universität Zürich Archiv, Mappe nr AB.1.1093: Alfred Werner (1866-1919). Phil. II/ Nr. 25. Postać Wernera jako kosmopolity wokół którego skupiły się osobowości z wielu krajów, w tym z Polski, przestawił P. Karrer, *Alfred Weber 1866-1919. In memoriam*, „Separatum Helvetica Chimica Acta” 1966, vol. 49 (Fasciculus extraordinarius Alfred Werner), s. E1-E-15.

Tu na uwagę zasługuje wybór w semestrze letnim etnologii ogólnej, geografii Australii i Polinezji, geografii Ameryki Północnej i Środkowej, a w semestrze zimowym seminarium geograficzno-etnograficznego prowadzonego przez Otto Stolla obok historii geografii od starożytności do XVII wieku (*Geschichte der Erdkunde vom Altertum bis zum 17. Jahrhundert*).

W letnim semestrze 1905 roku Czekanowski opłaca wykłady następujących profesorów: Heinricha Burkhardta (*Elliptische Funktionen*)⁹², Karla Heschelera (*Paläontologie der Wirbeltiere, speziell der Säugetiere*); Rudolfa Martina (*Anthropologisches Vollpraktikum und Leitung selbständiger Arbeiten*) Hermanna Zuppingera (*Ausgewählte Kapitel aus der Gelenkmechanik*).

Semestr letni zatem ponownie zdominowany był przez nauki przyrodnicze w studium Czekanowskiego.

Kolejny semestr zimowy 1905/1906 – Czekanowski opłacił wykłady następujących profesorów: Heinricha Burkhardta (*Potentialtheorie; Mathematisches Seminar*), Otto Stolla (*Ethnologie der Sexualsphäre*), Rudolfa Martina (*Anthropologisches Vollpraktikum. Anleitung zu selbständigen Arbeiten und Präparation von Primaten*), Friedricha Wilhelma Förstera (*Einführung in die Platonische Philosophie*).

Wybór wykładów w semestrze zimowym 1905/1906 ilustruje szerokie zainteresowania naukowe Jana Czekanowskiego, które będzie obecne w całej jego pracy badawczo naukowej. Mamy bowiem w jego wypadku zainteresowania wiedzą oraz umiejętnościami z zakresu antropologii, matematyki, etnologii oraz filozofii starożytnej.

W ostatni semestrze zimowym ten przyszły uczony wybiera wykłady, praktyki i seminaria profesorów, które w późniejszej jego naukowej działalności poprowadzą go do wybitnych osiągnięć, jak sławnego Rudolfa Martina, który talent Czekanowskiego spożytkował już w czasie jego studiów, moglibyśmy z dzisiejszego punktu widzenia powiedzieć – interdyscyplinarnie. Opłaca w ostatnim semestrze Czekanowski

⁹² VVZ SS 1905, s. 8-19: „Mathematik und Naturwissenschaften.

261. *Algebraische Analysis*; Dienstag, Mittwoch, Donnerstag und Freitag 8—9: Prof. Burkhardt.

262. *Mathematische Theorie dissipativer Erscheinungen (Wärme- und Elektrizitätsleitung usw.)*; Mittwoch, Donnerstag, Freitag und Samstag 9-10: Derselbe.

263. *Mathematisches Seminar*; Freitag 5-7: Derselbe”.

Przytaczamy dla przykładu wybrane w letnim semestrze w 1905 roku przez Czekanowskiego przedmioty u prof. Burkhardta, u którego matematyczne kompetencje nabywał Czekanowski.

wykłady: Burkhardta (*Algebraische Analysis; Mathematische Theorie dissipativer Erscheinungen (Wärme- und Elektrizitätsleitung usw.); Mathematisches Seminar*) i Martina (*Anthropologisches Vollpraktikum und Leitung selbständiger Arbeiten*).

Jednoznacznie w ostatnim semestrze to matematyka i antropologia są przedmiotem głównym zainteresowań naukowych polskiego uczonego.

2. Wykład i zajęcia praktyczne, w których uczestniczył Stanisław Poniatowski

W wypadku Stanisława Poniatowskiego, który rozpoczął studia w Zurychu w semestrze zimowym w 1906 roku. 15 października 1906 roku i opłacił on w tymże semestrze 1906/1907 wykłady następujących profesorów⁹³: Alfreda Wernera (*Anorganische Experimentalchemie*), Arnolda Langa (*Vergleichende Anatomie*), Harudhiuna Abeljanza (*Chemisches Praktikum für Studierende der Naturwissenschaften*), Alfreda Kleintera (*Experimentalphysik*), Waltera Felixa (*Osteologie, Syndesmologie und Myologie, mit täglichen, besonderen Vorweisungen*), Hansa Schinza (*Botanik I (für medizinische Propädeutiker): Allgemeine Botanik und Systematik der Kryptogamen incl. Pflanzenbestimmen und Demonstrationsstunde*).

W semestrze letnim 1907 (początek 16 kwietnia, koniec 3 sierpnia 1907 roku) Poniatowski opłacił natomiast zajęcia u profesorów: Arnolda Langa (*Zoologie*), Otto Stolla (*Allgemeine Ethnologie, Länderkunde von Amerika, I. (Allgemeines und Nordamerika)*), *Physische Geographie I. (Atmosphäre und Hydrosphäre)*), Rudolfa Martina (*Einführung in die allgemeine Anthropologie - Vererbungsprobleme und Rassenbildung*), Jakoba Heierli'ego (*Aus der Urgeschichte der Technik, der Industrie und des Handels*).

Odnotujmy, że już w drugim semestrze wybiera etnologie ogólną, oraz studia regionalne o Ameryce w ogóle i Ameryce Północnej a także geografie fizyczną (atmosfera i hydrosfera). Zdobyta na tych zajęciach wiedza zapewne przydała mu się w późniejszych badaniach, o czym piszemy w dalszej części tej monografii w związku z jego wyprawą do kraju

⁹³ Kartoteka z opłatami w Kantonalnym Archiwum w Zurychu za lata, w których S. Poniatowski wносił opłaty za poszczególne zajęcia uniwersyteckie, posiada odrębne sygnatury: Kollegiengelder und Gebühren StAZH Ablieferung 2008/64.

Goldów i Oroczonów do badań weryfikujących hipotezę azjatyckiego pochodzenia Indian Ameryki.

W semestrze zimowym 1907/1908 wybiera Poniatowski: Georga Ruge'go (*Präparierübungen, drei Kurse, I. Kurs: Muskeln, Gelenke und Bänder; II. Kurs: Gefäße, Nerven und Eingeweide; III. Kurs: Topographische Präparationen; Systematische Anatomie des Menschen, I. Teil: Lehre von den Geweben, vom Darm- und Urogenitalsystem*), Hansa Bluntschli'ego (*Gefäßlehre mit Demonstration*), Karla Heschelera (*Mikroskopisch- zootomischer Übungskurs für Anfänger*), Rudolfa Martina (*Systematische physische Anthropologie (Morphologie der menschlichen Rassen), Repetitorium und Kolloquium der Anthropologie, Krianiometrischer und osteometrischer Kurs für Anfänger*), Otto Stolla (*Physische Geographie, II. Teil, (Lithosphäre), Länderkunde von Mittel- und Südamerika; Länderkunde von Nord- und Mitteleuropa; Geographisches- ethnographisches Seminar*).

Zwraca uwagę fakt, że jak w poprzednim semestrze, gdzie Poniatowski wniósł opłatę za trzy zajęcia Stolla, tak teraz opłacił cztery, co wyraża jego silne zainteresowanie etnologią i geografią zwłaszcza Ameryki.

W letnim semestrze 1908 roku opłacił Poniatowski zajęcia: Georga Ruge (*Anatomie des Menschen, II. Teil (Nervensystem, Integumentsystem und Sinneswerkzeuge); Entwicklungsgeschichte des Menschen und der höheren Tiere*); Mikroskopisch-technischer Kurs der Gewebe und Organe; Zeichenstunden – zajęcia prowadzone razem z prof. Walterem Felixem i docentem Bluntschli; podobnie jak prowadzone także z nimi *Praktischer Kurs der Entwicklungsgeschichte*), Alfreda Wernera (*Organische Experimentalchemie*); Rudolfa Martina (*Anthropometrie mit Übungen am Lebenden; Herren-und Damengruppe*).

W semestrze zimowym 1908/1909 opłacił Poniatowski: Georga Ruge (*Präparierübungen, drei Kurse, I. Kurs: Muskeln, Gelenke und Bänder, II. Kurs: Gefäße, Nerven und Eingeweide; III. Kurs: Topographische Präparationen*), Waltera Felixa (*Topographische Anatomie, Teil (Extremitäten, Leisten- und Schenkelbrüche, Kopf, Gehirnteil mit besonderen Vorweisungen)*); Rudolfa Martina (*Anthropologisches Vollpraktikum, Anleitung zu selbständigen Arbeiten*); Otto Stolla (*Ausgewählte Kapitel der Ethnologie, Geographisch-ethnographisches Seminar* – z docentami Hansem Wehrlim i Alfredem de Quervainem).

Semestr zimowy 1908/1909 to zatem kolejny semestr, w którym Poniatowski uczęszcza na wykłady Stolla na temat wybranych zagadnień etnologii oraz prowadzone przez Stolla seminarium geograficzno-etnograficzne.

W semestrze letnim 1909 odnotowano opłaty Poniatowskiego za zajęcia u: Rudolfa Martina (*Anthropologisches Vollpraktikum und Leitung selbständiger Arbeiten*); Waltera Felixa (*Topographische Anatomie, II. Teil (Gesicht und Rumpf)*); Hansa Bluntschli'ego (*Theorie und Praxis der mikroskopischen Technik*).

W semestrze zimowym 1909/1910 Poniatowski wniósł opłaty za praktyki i wykłady u: Rudolfa Martina (*Anthropologisches Vollpraktikum, Anleitung zu selbständigen Arbeiten*); Karla Heschelera (*Paläontologie der Säugetiere*); Jakoba Heierli'ego (*Die ältesten Spuren des Menschengeschlechts, Kulturwanderungen von Asien und Afrika nach Europa (Mesopotamien, Aegypten, Troja, Kreta, Mykenae etc.)*).

W wypadku semestru zimowego 1909/1910 odnotujemy wybór wykładów Karla Heschelera na temat paleontologii oraz wykładów Jakoba Heierli'ego na temat najstarszych śladów rodzaju ludzkiego, migracji kulturowej z Azji i Afryki do Europy (Mezopotamia, Egipt, Troja, Kreta, Mykeny itp.). Tu zdobył Poniatowski wiedzę, którą będzie rozwijał w dalszych swoich badaniach, co znalazło swoje odzwierciedlenie w publikacjach, które wymienił Stefan Czarnowski, jak to zaznaczyliśmy wcześniej, prezentując biografię naukową Poniatowskiego.

W semestrze letnim 1910 opłacił Poniatowski praktyki oraz wykłady: Rudolfa Martina (*Anthropologisches Vollpraktikum und Leitung selbständiger Arbeiten*); Karla Heschelera (*Paläontologie wirbelloser Tiere*); Hansa Wehrli'ego (*Länderkunde- und Wirtschafts-Geographie von Süd-Asien, (Britisch-Indien und Niederländisch-Ost-Indien)*); Alfreda de Quervaina (*Theorie und Praxis der wichtigsten geographischen Reiseinstrumente, mit Übungen*); Theodora Mollisona⁹⁴.

⁹⁴ Brak nazwiska Mollison oraz nr 383 (taki nr zajęć wpisano na karcie opłat wniesionych przez Poniatowskiego) w wykazie wykładów, wykaz kończy się na numerze 382. Chodzi zapewne o Theodora Mollisona (1874-1952), który był niemieckim antropologiem, studiował medycynę w Freiburgu, promowany w 1898 roku, potem został lekarzem ubogich we Frankfurcie. W latach 1903-1905 studiuje w Instytucie Zoologicznym w Würzburgu u Theodora Boveri'ego. W 1905 roku został zatrudniony jako asystent w Instytucie Zoologicznym w Zurychu. W 1910 roku habilituje się na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu w Zurychu. Od 1911 roku pracuje jako kierownik działu w Muzeum Zoologiczno-Antropologiczno-Etnologicznym Zwin-

Semestr letni 1910 był zatem dla Poniatowskiego czasem pogłębienia wiedzy obok głównego kierunku studiów także – z zakresu geografii regionalnej i gospodarczej Azji Południowej (Indie Brytyjskie i Holenderskie Indie Wschodnie) dzięki zajęciom prowadzonym przez Hansa Wehrli'ego, natomiast praktyczne umiejętności z zakresu teorii i praktyki najważniejszych geograficznych instrumentów potrzebnych w podróżach zdobywał podczas wykładów i ćwiczeń Alfreda de Quervaina.

W ostatnim semestrze studiów przed egzaminem dyplomowym – zimowym 1910/1911 opłacił Poniatowski wykłady: Arnolda Langa (*Vergleichende Anatomie*); Hescheler (*Paläontologie der Wirbeltiere (excl. Säugetiere)*), Theodora Mollisona⁹⁵.

Z analizy przedmiotów, które wybierał Poniatowski podczas studiów w Zurychu wynika, że obok przedmiotów właściwych dla obranego kierunku studiów wybrał on te obszary wiedzy, które w jego późniejszej pracy naukowej zdobyły wiodącą rolę, przede wszystkim etnologia, a zwłaszcza regiony Azji i Ameryki. Studium materiałów archiwalnych (zwłaszcza zgromadzonych w Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu) potwierdza fakt, iż te zainteresowania rozpoczęte w Zurychu były rozwijane w badaniach Poniatowskiego zarówno od strony teoretycznej, jak i praktycznej⁹⁶. Szczególne zdolności Poniatowskiego podobnie jak

ger w Dreźnie. W wykazie osobowym i wykładów Śląskiego Uniwersytetu Fryderyka Wilhelma we Wrocławiu podano go jako profesora w Instytucie Anatomii Wydziału Medycznego, prowadził zajęcia z pomiarów antropologicznych, a jego wykład dla słuchaczy wszystkich kierunków studiów nosił tytuł: *Die Menschenrassen des Eiszeitalters und ihre Kultur*. Zob. *Vorlesungs- und Personal-Verzeichnis der Schlesischen Friedrich Wilhelms-Universität zu Breslau für das Sommer-Semester 1925* s. 24, 63, 66; [online] http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/51860/53_1925.pdf [22.10.2022]. Zob. też A. Teicher, *Racial zigzags: Visualizing racial deviancy in German physical anthropology during the 20th century*, "History of the Human Science" 2015, s. 1-32, [online] https://humanities.tau.ac.il/sites/humanities.tau.ac.il/files/media_server/History/images/historyofsci/Racial%20Zigzags%20-%20History%20of%20the%20Human%20Sciences-2015-%20Amir%20Teicher.pdf [23.10.2002].

⁹⁵ W karcie opłat za zajęcia uniwersyteckie wpisane jest nazwisko Mollison i nr wykładu 376, a wykazie wykładów nr 376 znajduje się tytuł wykładu *Systematische Anthropologie (Morphologie der menschlichen Rassen)* i prowadzący prof. Martin. Zob. HZKG WS 1910/11 (zamiast sygnatury: Ablieferung 2008/64) VVHZ WS 1910, s. 26.

⁹⁶ Zob. K. Gładkowski, *Etnologia*, s. 33-36. Na uwagę zasługujeteczka zatytułowana wprawdzie „O metodzie badania genezy wytworów w etnologii (sygn. 236), w której znajduje się opracowanie metody, jako część metodologiczna większego dzieła zatytułowanego „Mahavrata”. W „Przedmowie” Stanisław Poniatowski napisał: „Maha-

Czekanowskiego – o czym już wspominaliśmy wcześniej – docenił Martin powierzając im opracowanie trudnego rozdziału statystycznego w podręczniku *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung: mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden; für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*, który ukazał się w 1914 roku, co odnotował we Wstępie Martin w następujących słowach: *Für die Darstellung des schwierigen Kapitels der statistischen Methoden bin ich den Herren Prof. Dr. J. CZEKANOWSKI und Dr. ST. PONIATOWSKI, [...] zu besonderem Dank verpflichtet*⁹⁷. Arnold Lang również w swoim dziele *Die experimentelle Vererbungslehre in der Zoologie seit 1900 (1914). Ein Sammelwerk und Hilfsbuch bei Untersuchungen* w Przedmowie dziękując wielu, którzy wsparli go w pracy nad książką, imiennie podziękował tylko S. Poniatowskiemu, o czym napisał: *Vielen haben mich bei meiner Arbeit unterstützt. Ihnen sage ich, ohne daß ich alle ihre Namen jetzt schon nenne,*

vrata” obejmuje prace nad szeregiem wytworów kulturowych, obecnie nieraz bardzo od siebie oddległych, lecz genetycznie blisko z sobą związanych. Każda z nich stanowić będzie całość, więc wyjdzie osobno pod własnym tytułem i z własną paginacją, nie oczekując na wykończenie innych [...].

Tytuł tej większej całości wzięłem od nazwy wielkiego indyjskiego święta, wyjaśnienie genezy którego stało się dla mnie punktem wyjścia do badań nad genezą wielu innych wytworów kulturowych.

Badania nad genezą poszczególnych wytworów kulturowych, pasjonujące etnologów drugiej połowy zeszłego wieku, w bieżącym stuleciu coraz bardziej spychane były na plan dalszy w miarę tego, jak coraz lepiej rozwijały się dwa główne kierunki etnologii współczesnej, historyczny i funkcjonalny, nasuwając badaczom wiele nowych i pociągających zagadnień. Dawna moda na zagadnienia genezy poszczególnych wytworów tem szybciej ustąpiła modzie na zagadnienia, wysuwane przez historyzm i funkcjonalizm, że wskutek braku właściwej metody naukowej dawne rozwiązywanie zagadnienia genezy wytworów nie mogły dawać zadowalających wyników. Dlatego zaczynam MAHAVRATĘ pracą metodologiczną, wskazującą na doniosłość zagadnienia genezy poszczególnych wytworów kulturowych dla innych zagadnień etnologicznych oraz podającą metodę rozwiązywania tego zagadnienia. Stanisław Poniatowski, O metodzie badania genezy wytworów w etnologii, Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu, mps datowany: 9.II.1941, s. 1 (sygn. 236). Wersja elektroniczna: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/en/dlibra/publication/64517/edition/131659>. Szczególnie to metodologiczne podejście jest dzisiaj aktualne w dobie rozwoju antropologii historycznej. Metoda ta zawarta jest w opublikowanych w „Ludzie” opracowaniach Poniatowskiego. Zob. S. Poniatowski, *Mahavrata. Metoda badania genezy wytworów kulturowych w etnologii*, „Lud” 1946, t. 36, s. 107-134. Oraz tenże, *Fakty etnologiczne i metody ich badań*, „Lud” 1947, t. 37, s. 32-68.

⁹⁷ R. Martin, dz. cyt., s. VIII.

*mein herzlichsten Dank. Herr Dr. S. PONIATOWSKI hat mir seine sachkundige Erfahrung bei der Revision der Druckbogen des biometrischen Teil in lebenswürdiger Bereitwilligkeit zur Verfügung gestellt*⁹⁸.

W czasie studiów w Zurychu Czekanowski i Poniąkowski wybierali obok dyscyplin typowo przyrodniczych także paleontologię, prahistorię, teorię migracji i dyfuzji kulturowej, historię kultury, filozofię, matematykę, logikę itp. Przedstawiony w pierwszym rozdziale szkic sylwetek dwóch uczonych, którzy wywarli decydujący wpływ na ukształtowanie naukowego życia naszych uczonych, obrazuje wielostronne zainteresowania badaniami nad człowiekiem przełomu XIX i XX stulecia, które przejęli polscy uczeni. Wśród tych zagadnień, które wynieśli z Zurychu były też kwestie etniczne, które znalazły swoje miejsce w ich późniejszych badaniach.

⁹⁸ A. Lang, dz. cyt., s. VII. Dostęp elektroniczny: http://www.biolib.de/lang/vererbungslehre/high/IMG_2937.html.

Rozdział III

Dorobek w zakresie etnografii politycznej

1. Etnografia polityczna Jana Czekanowskiego

1.1. Znaczenie antropologii w określeniu zróżnicowania etnicznego Europy

Omawiając biografię naukową Jana Czekanowskiego wspomnieliśmy już o wynikach jego badań nad strukturą rasową, które wykazały bezzasadność rasistowskiej ideologii Niemiec. Po II wojnie światowej naukowo zwalczał ideologiczne i polityczne mity związane z rasizmem dzięki ścisłym metodom ilościowym antropologii.

W wykładzie wygłoszonym na dorocznym publicznym posiedzeniu Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego dnia 7 lipca 1945 roku, a opublikowanym w numerze 1 serii „Wykłady i przemówienia” jako *Podstawy teoretyczne antropologii i ich konsekwencje*⁹⁹ Czekanowski zreferował źródła popularności antropologii w pierwszej części swojego wystąpienia. Przytoczymy jego słowa w całości, gdyż są wciąż aktualne, w związku licznymi próbami nadania ideologiom charakteru naukowego także dziś, co zapewne nigdy nie ulegnie zmianie.

Przyczynę powszechnego zainteresowania antropologią stanowi to, że w sporach ideologicznych lub w dyskusjach nad zagadnieniami społecznymi i politycznymi, gdy »cośkolwiek uzasadniamy przyrodzonymi właściwościami natury ludzkiej, to tym samym przenosimy się do dziedziny antropologii badającej człowieka jako podłoże zjawisk społecznych. To ściśle zespolenie antropologii z życiem jest źródłem jej blasku i nędzy.

Pierwszy okres wielkiego zainteresowania antropologią przypadający na połowę zeszłego stulecia łączy się z dyskusją na temat n i e w o l n i c t w a.

⁹⁹ J. Czekanowski, *Podstawy teoretyczne antropologii i ich konsekwencje*, wydanie II, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1947.

Obrona tej instytucji prowadzona w imię sprawy interesów plantatorów, rządzących w południowych stanach Ameryki północnej, na terenie antropologii przyjęła postać naukowego sporu o to, czy Murzyni i biali reprezentują dwa odmienne gatunki rodzaju ludzkiego, czy też tylko jeden. Przynależność Murzynów do innego gatunku miała „naukowo” uzasadniać stosowanie odmiennych norm prawnych uzależnionych od barwy skóry. Praktycznie spór ten rozstrzygnęło orężne zwycięstwo stanów północnych, przeciwników niewolnictwa. Nagromadzone materiały ustaliły zaś pogląd, że rodzaj ludzki jest reprezentowany przez jeden tylko gatunek, lecz różnice między odmianami czarną i białą są bardzo duże i nie ograniczają się do zewnętrznego wyglądu i budowy anatomicznej.

Drugi okres wzmożonego zainteresowania antropologią łączy się z kryzysem k r y m i n o l o g i i dyskutującej zagadnienie winy i kary. Obrona podstaw nowoczesnego kodeksu karnego tworzącego jedną z najistotniejszych gwarancji swobód obywatelskich, na terenie antropologii powoduje wyodrębnienie się nowego działu — a n t r o p o l o g i i k r y m i n a l n e j cieszącej się przejściowo niesłychaną popularnością.

Obecne zainteresowanie antropologią przejawiające się w stworzeniu dziesiątków nowych katedr tego przedmiotu na uniwersytetach europejskich łączy się z kryzysem liberalnej i demokratycznej ideologii stanowiącej pułcziznę wieku Oświecenia. W podobny sposób, jak w połowie zeszłego wieku broniono przywilejów człowieka białego, w naszym stuleciu starano się uprawnić nadczłowiecze aspiracje narodu niemieckiego rzekomo zupełnie wyjątkowymi walorami rasy nordyckiej. Próba wyzyskania antropologii dla rzekomo „naukowego” u z a s a d n i e n i a n o w e g o ś w i a t o p o g l ą d u sankcjonującego gwałty i godzącego w podstawy tradycyjnego ładu społecznego opartego na zasadach humanitarnych musiała oczywiście wzbudzić ogólne zainteresowanie graniczące z zaniepokojeniem.

Swoją popularność antropologia zawdzięcza w bardzo znacznym stopniu d y l e t a n t o m, którzy swoimi przedwczesnymi syntezami budzili niekiedy nawet wielki, entuzjazm niezbyt krytycznych admiratorów. Specjaliści musieli się oczywiście przeciwstawić tego rodzaju niewczesnym poczynaniom i często ograniczać się do wykazywania, że tak zwane syntezy są po prostu nieuzasadnionymi twierdzeniami. Tego rodzaju nieefektywne triumfy obiektywizmu naukowego bywały zaś odczuwane jako, zawody, a niekiedy nawet piętnowane jako przejawy bezsilności nauki. Przecistawianie się tezom, tendencyjnie narzucanym jako prawdy oczywiste, nie jest ani łatwe,

ani wdzięczne. Wywołuje ono zazwyczaj zarzut, że nauka nie może sprostać wymogom życia, wymaga ono bowiem szybkich i kategoriycznych, a obiektywnie uzasadnionych rozstrzygnięć w kwestiach spornych. To nie jest zaś zawsze możliwe.

Zmagając się ze swoimi uwodzicielami starającymi się wyzyskać antropologię dla celów ubocznych i stwarzającymi przez wzgląd na nie korzystne warunki pracy naukowej, antropologia zajmowała się wytrwale doskonaleniem nowoczesnego aparatu badawczego i stosowała w coraz szerszym zakresie obiektywną metodę ilościową. W tym kierunku osiągnięto tak wielkie sukcesy, że w wyniku prac dokonanych w ostatnim pięćdziesięcioleciu sprawa przeistoczenia tego działu wiedzy w naukę ścisłą posuwała się bardzo daleko. Faktu tego nie uświadamiamy sobie jeszcze w sposób należyty. Licząc się z tym stanem rzeczy wydaje mi się wskazanym krótkie zestawienie najważniejszych osiągnięć metody ilościowej w dziedzinie naszej wiedzy. Unaoczni nam to, że sprawa systemu antropologii teoretycznej może się zaktualizować już w czasach najbliższych¹⁰⁰.

Upatrywał Czekanowski możliwość przezwyciężania manipulacji wynikami badań naukowych w uczynieniu z antropologii nauki ścisłej. Miał w tym niemałe osiągnięcia. Wspomnieliśmy o nich już przy okazji omawiania jego biografii naukowej, gdzie wskazaliśmy, że Rudolf Martin zabrał go ze sobą na międzynarodową konferencję, jako swego studenta, który zaprezentował zastosowanie w antropologii osiągnięć szkoły biometrycznej Charlesa Pearsona w Anglii. Dalszy rozwój tego podejścia znalazł się w kryzysie, który rozwiązał Jan Czekanowski¹⁰¹. Teoretyczne badania Czekanowski rozwijał nieustannie, czego wyrazem była jego Lwowska Szkoła Antropologii, nazywana też – jak to już zasygnalizowaliśmy wcześniej – Polską Szkołą Antropologii. Wyniki badań samego Czekanowskiego i jego uczniów osiągnięte za pomocą metod ilościowych przyniosły w swoim czasie ważne ustalenia zadające kłam różnym ideologicznym i subiektywnym tezom. Czekanowski pisał na temat konsekwencji asymilacji antropologicznej:

Wypracowanie metody pozwalającej na analizowanie składu rasowego grup ludzkich umożliwiło przede wszystkim stworzenie obrazu rozszedlenia

¹⁰⁰ Tamże, s. 5-6.

¹⁰¹ Uczynił to w artykule *Les lois de Mendel et Galton et les coefficients de l'hérédité de Pearson*, „Revue Générale des Sciences Pures et Appliquées” 1921, vol. 32, nr 22, s. 671–675. Zob. też *Prawa Mendla i Galtona i współczynniki dziedziczności Pearsona*. „Archiwum Naukowe Towarzystwa Naukowego Lwowskiego” 1922, t. 1, s. 301–344.

poszczególnych składników ludności europejskiej. Spowodowało to rozwiązanie legendy ściślejszym zespoleniu narodu niemieckiego z rasą nordycką. Okazało się bowiem, że co najmniej także nasilenie elementu nordyckiego, jak w Niemczech, mamy również w Polsce i krajach nadbałtyckich, a też na Białorusi i w północnej części obszaru wielkoruskiego. Łączy się z tym stwierdzenie, że strefy k o n c e n t r a c j i poszczególnych e l e m e n t ó w r a s o w y c h zajmują przede wszystkim p e r y f e r i e naszego kontynentu, gdy jego trzon stanowi teren ich najdalej posuniętego wymieszania. Zasluguje na podkreślenie, że właśnie ta strefa mieszana była terenem, na którym życie kulturalne narodów europejskich wybujało najbardziej. Wiodownie największe efekty osiąga się przy zharmonizowanym współdziałaniu różnych elementów. Wynik bardzo ważny stanowiło oświecenie procesu antropologicznego zróżnicowania się Słowiańszczyzny. W świetle posiadanych wyników analitycznych staje się wielce prawdopodobne, że Słowianie pierwotni byli bardzo podobni pod względem antropologicznym do teraźniejszych Polaków środkowego dorzecza Wisły, na przykład z okolic Warszawy. Taki skład antropologiczny posiadają w każdym razie Czesi jeszcze na początku naszego tysiąclecia, jak to stwierdzają czaszki z miejscowości Levy Hradec. Podobny skład rasowy posiadali przypuszczalnie też Słowianie w okresie wczesnochrześcijańskim. Pozostaje to w zgodności z tezą nadwiślańskiej, czy też nadwiślańsko-nadodrzańskiej pra-ojczyzny Słowian.

Teraźniejsze zróżnicowanie antropologiczne Słowian stanowi bez wątpienia konsekwencję wchłaniania ludności tubylczej terenów ekspansji. Tak na przykład o obecnej odrębności Serbo - Chorwatów zdecydowało wchłonięcie iliryskiego podłoża. Stąd tak wielkie ich podobieństwo do Albańczyków. Analogicznie na Bułgarach wycisnęło swoje piętno podłoże trackie sięgające wstecz aż do okresu ceramiki malowanej. Ponadto fala najazdów szczepów tureckich spędziła do Bułgarii część ludności irańskiej stepów czarnomorskich. Stąd pewne podobieństwo Bułgarów do wschodnich Wielkorusów południowych. Odrębność tych ostatnich została spowodowana przez wchłonięcie potomków irańskich stepowców odpartych przez najazdy koczowników tureckich ku północy. Wielkorusi, podobnie jak Białorusini, zachowali natomiast swoje dawne podobieństwo do Polaków i Bałtów. Nie znać tam bowiem na terenie starej kolonizacji nowogrodzkiej jakiegoś wyraźniejszego wpływu domieszki specyficznie fińskiej. Wreszcie Ukraińcy różnią się od pozostałych Słowian wschodnich swoim bardzo mieszanym charakterem. Stanowi to konsekwencję wielokrotnego zaludniania pustek

ukraińskich kolonistami pochodzącymi przeważnie z północnego zachodu. Gdyby nie pewne egzotyczne zabarwienie spowodowane domieszką tureckiej ludności stepowej, byłiby oni bardzo podobni do mieszkańców środkowo - europejskiego obszaru mieszanego.

Podobną ewolucję antropologiczną jak Słowianie południowi, przeszli starożytni Hellenowie. Skąpe materiały, którymi rozporządzamy, pozwalają na stwierdzenie konsekwentnego cofania się pierwotnie przeważającego składnika nordycznego. Świadczy to bez wątpienia, że przybyli oni z terenów leżących na północ od półwyspu Bałkańskiego. Niestety, pragnąc zataić rozmiary różnicy antropologicznej zachodzącej między starożytną Helladą a obecną Grecją, muzea greckie nie pozwalały na badanie przechowywanych czaszek.

Nie tak prosto, jak przeobrażenia antropologiczne Słowian i Hellenów, kształtują się zmiany składu rasowego Germanów. Struktura charakterystyczna dla wczesnohistorycznych Germanów zachodnich zachowuje się bodaj jedynie u Anglo-Sasów. Nie jest bowiem wyjaśnione, czy podobne stosunki panują w sąsiedniej Holandii. Na terenie Skandynawii, rozpatrywanej w wielkiej perspektywie czasu sięgającej wstecz aż w głąb neolitu, stwierdzamy konsekwentne potęgowanie się siły liczebnej składnika nordycznego kosztem śródziemnomorskiego przede wszystkim. Podobną ewolucję przechodziły przypuszczalnie też i północne części obszaru niemieckiego, a być może również i sąsiedni obszar słowiański. W miarę posuwania się w głąb kontynentu europejskiego struktura antropologiczna Niemców ulegała bez wątpienia podobnej ewolucji, jak skład antropologiczny Celtów i Czechów, gdzie stwierdzamy potęgowanie się elementu laponoidalnego. Zastosowanie metody analizy ilościowej doprowadza nas do stwierdzenia, że przeobrażenia składu rasowego Germanów w różnych częściach zajętego przez, nich terytorium, szły w różnych kierunkach i że zupełnie nie może być mowy o konsekwentnym zanikaniu rasy nordycznej. Ten pesymistyczny artykuł wiary antropologii niemieckiej starającej się przez wzgląd na niego uzasadnić konieczność chronienia tego składnika ludności europejskiej nie znajduje uzasadnienia w wynikach analitycznych [...].

Ogólny przegląd przeobrażeń składu rasowego ludności europejskiej pozwala przypuszczać, iż są one dyktowane tym, że składnik nordyczny ma tendencję do potęgowania się na północy, zwłaszcza na terenach dyluwialnych, i do cofania się na terenach bardziej południowych, zwłaszcza w krajach leżących na południe od Alp. Element śródziemnomorski wykazuje

natomiast odwrotne tendencje dynamiczne cofając się w strefie przewagi elementu nordycznego. Wyspy Brytyjskie zdają się stanowić teren równowagi tych dwu przeciwnych tendencji rozwojowych i to powoduje zachowanie się dawnej struktury antropologicznej Germanów zachodnich i teraźniejszych Anglosasów i Irlandczyków. Wreszcie składnik laponoidalny w Europie środkowej jest stosunkowo najliczniej reprezentowany w pasie leżącym pomiędzy strefami złodowaceń – północnego i alpejskiego.

Widocznie, poza procesami migracyjnymi, w Europie mamy również do czynienia i ze skutkami oddziaływania środowiska faworyzującego składniki do danych warunków lepiej przystosowane. Byłyby to zatem efekty procesów selekcyjnych. Za tego rodzaju tłumaczeniem przemawia przede wszystkim tendencja do zanikania domieszek egzotycznych przyniesionych przez fale najazdów azjatyckich. Mam tu na myśli domieszki żółte występujące na terenie Europy wschodniej, a też składnik orientalny przyniesiony przez Semitów i Chamitów i dotychczas stwierdzany na terenie Europy południowej. Bardzo znamienna jest pod tym względem również i ewolucja składu rasowego Żydów, u których siła liczebna składnika orientального spadła bodaj aż do trzeciej części swojej hipotetycznej wielkości pierwotnej, co spowodowało silne przesunięcie w kierunku składu rasowego ludności Niemiec środkowych. Oczywiście w danym przypadku musiała też poważnie zaważyć infiltracja krwi europejskiej. Jednak nie zdołano dotychczas sprawdzić, o ile to ona właśnie zaznacza się w y r a ż n i e j u n e o f i t ó w , jak to twierdził Benedykt Dybowski.

Stwierdziwszy, że jest wielce prawdopodobne, iż przeobrażenia składu rasowego ludności europejskiej pozostają w łączności z oddziaływaniem środowiska, musimy równocześnie podnieść, że wchodzą tu w rachubę p r o c e s y o s ł a b y m nasileniu, skoro stosunkowo niewielkie przesunięcia wymagają wielkich okresów czasu. Nasuwa się zatem pytanie: czy przy tak słabym tempie tego procesu można jego działania stwierdzić drogą bezpośredniej obserwacji w dobie obecnej bez sięgania do danych porównawczych czerpanych z niedokładnie znanej nam przeszłości?¹⁰²

Dalej Czekanowski snuje rozważania odnoszące się do wstępnych wyników obserwacji procesów selekcyjnych w sanatoriach, klinikach i szpitalach. Pozwalały one na zaobserwowanie, że zastosowanie ściślej metody ilościowej dało możliwość zaobserwowania przy badaniu

¹⁰² J. Czekanowski, *Podstawy teoretyczne antropologii*, s. 18- 21

procesów selekcyjnych w ich rozbieżnych tendencjach pewnego charakterystycznego ładu. Zajęto się też korelacją zachodzącą między typami morfologicznymi i właściwościami psychicznymi. Badania te choć wówczas słabo rozwinięte dały Czekanowskiemu asumpt do następującego stwierdzenia.

Rasizm przesądził tę sprawę twierdzeniem, że związek tego rodzaju nie tylko istnieje, lecz że rasa nordyczna wyróżnia się tak wyjątkowymi walorami, iż cała twórczość kulturalna jest jej wyłącznym udziałem. Powierzchnym krytykom rasizmu nie zdającym sobie sprawy z tego, że rasizm jest nową religią, wydaje się natomiast koniecznym negowanie, jeśli już nie samego zróżnicowania rasowego rodzaju ludzkiego, to przynajmniej istnienia dziedzicznych różnic psychicznych między jego składnikami przypisując je wpływowi środowiska. Twierdzenia obydwu stron opierają się na ogólnych wrażeniach, a zadaniem nauki jest beznamiętne zbadanie zagadnienia stosunku zachodzącego między właściwościami morfologicznymi i psychicznymi. Tymczasem pewne jest to, że rasa nordyczna rozwija się dużo powolniej od innych składników naszej ludności. Stąd wynika jedno wskazanie, a mianowicie wielkiej ostrożności przy stosowaniu testów na terenie szkoły jako podstawy oceny uzdolnień. Można z góry powiedzieć, że test dobrze ujmujący różnice inteligencji powinien nam przede wszystkim oddzielić ciemnowłosych, jako inteligentniejszych, od blondynów, gdyż ci są fizjologicznie młodszy posiadając ten sam wiek kalendarzowy. Wynik, osiągnięty dla równolatków nie przesądza jeszcze kwestii, jak się ukształtują wyniki po osiągnięciu dojrzałości przez blondynów.

W ogóle w stosunku do testów wskazana jest wielka ostrożność. Testy nie zawsze ujmują to, co ujmować mają. Bardzo charakterystyczne wyniki dało zastosowanie testów inteligencji przy poborze do armii amerykańskiej w poprzedniej wojnie światowej. Były one wprost humorystyczne. Okazało się, że wojska sanitarne wyróżniają się najniższym poziomem inteligencji, że wśród oficerów najniższą inteligencję wykazują kapitanowie, że Polacy nie o wiele przewyższali Murzynów itp.

Zdaje się nie ulegać wątpliwości, że poszczególne składniki ludności europejskiej różnią się od siebie w dziedzinie elementarnych reakcji psychicznych, tak na przykład, że rasa nordyczna reaguje powolniej od laponoidalnej. Możliwe jest również, że reaguje ona słabiej na współzawodnictwo, jak na to wskazują wyniki badań nad uczniami dokonanych przez Ludwika Jaxę Bykowskiego. Nie zostało jednak jeszcze wyjaśnione, czy ta słabsza

reakcja nie pozostaje w łączności z tym, że młodszy reagują słabiej na współzawodnictwo. Jak widzimy, badania nad zróżnicowaniem psychicznym składników rasowych ludności europejskiej znajdują się dopiero w swojej fazie początkowej. Istnienie jakiegoś związku między właściwościami morfologicznymi i psychicznymi jest bardzo prawdopodobne. Najwymowniejszym argumentem na rzecz tego rodzaju korelacji jest fakt, że emigranci różnią się swoim składem rasowym od ludności macierzystej. O tym bowiem, kto emigruje, a kto pozostaje, decyduje nastawienie psychiczne. Ta różnica składu rasowego jest wymowniejszym argumentem od różnic rasowych zachodzących między warstwami społecznymi. Te mogą bowiem stanowić skutek procesów historycznych. Jeśli się zatem zgodzimy, że poszczególne rasy różnią się swoimi właściwościami psychicznymi, to musimy jednak, podnieść, że od stwierdzanych różnic jeszcze bardzo daleko do poważnego uzasadnienia wszelkich prób wartościowania składników ludności europejskiej. Dotychczas w tej dziedzinie żeglujemy się na falach bardzo subiektywnych felietonów¹⁰³.

Widoczne jest zatem w dorobku Czekanowskiego dążenie do obalania pseudonaukowych mitów za pomocą metody ilościowej wypracowanej w antropologii zarówno polskiej, jak i światowej dążącej do uczynienia z niej nauki ścisłej. Podejście Czekanowskiego cechuje dążenie do obiektywizmu i ostrożnych wyważonych sądów naukowych. Przytoczone rozważania nie wyczerpują całego dorobku Czekanowskiego w zakresie antropologii politycznej. Naszym celem jest ukazanie szerokiego interdyscyplinarnego traktowania antropologii i wskazanie na potrzebę dalszych badań nad dorobkiem Czekanowskiego w zakresie antropologii politycznej. Podkreślenia wymaga konieczność uwzględnienia antropologii w badaniach politologicznych, zwłaszcza w kwestii stosunków etnicznych. Kompetencje Czekanowskiego chcemy zaznaczyć w następnej części poświęconej Afryce.

1.2. Etnografia polityczna Afryki

Tytuł może wskazywać, że Czekanowski uprawiał profesjonalnie antropologię polityczną. Jak już wspomniano we Wstępie, w swoich badaniach empirycznych z zakresu antropologii fizycznej jednocześnie prowadził

¹⁰³ Tamże, s. 24-25.

badania terenowe z zakresu etnografii, w tym obserwował i opisywał stosunki polityczne ludów, które przyszło mu badać w Afryce.

Jan Czekanowski wyniki swoich obserwacji poczynionych w Afryce podczas jego badań w latach 1907-1909 opisał w obszernym tekście, opublikowanym w 1961 roku, zatytułowanym *Feudalne państwa pasterskie afrykańskiego Międzyjeziora*¹⁰⁴. Jak czytamy w nocie odredakcyjnej: *Prof. Czekanowski prowadził badania w latach 1907-1909 jako członek naukowej ekspedycji niemieckiej prowadzonej przez księcia Adolfa Fryderyka Meklemburskiego. Był tej ekspedycji antropologiem, etnologiem i socjologiem. Wyniki badań ogłoszone były po niemiecku w publikacjach wymienionych na końcu tej pracy. Dział antropologiczno-socjologiczny tej pracy był referowany na zebraniu Berliner Anthropologische Gesellschaft 8 maja 1961 r. Było to uczczenie 54 rocznicy wyruszenia ekspedycji w głąb Afryki środkowej, na którym byli obecni obydwaj pozostali przy życiu jej członkowie: książę Adolf Fryderyk Meklemburski i Prof. Jan Czekanowski. Reszta jej europejskiej obsady w liczbie 8 nie żyła już, przy czym dwóch pozostało w Afryce na zawsze*¹⁰⁵. Redaktorzy zaznaczają dalej, że w publikacja w Przeglądzie Socjologicznym prezentuje stan badań z początku XX stulecia, a stan aktualny jest przedmiotem badań East-African Institute of Social Research (Wschodnio-Afrykańskiego Instytutu Badań Społecznych) w Ugandzie¹⁰⁶. W tym instytucie ukazała się m.in. zbiorowa praca pod redakcją uczennicy Bronisława Malinowskiego, Audrey I. Richards¹⁰⁷

¹⁰⁴ „Przegląd Socjologiczny” 1961, t. 15, nr 1, s. 21-60.

¹⁰⁵ Tamże, s. 21.

¹⁰⁶ Instytut ten założony został w 1950 roku przy University College of East Africa w Kampali, Uganda.

¹⁰⁷ Audrey I. Richards (ur. 8 lipca 1899 w Londynie, inż., – 29 czerwca 1984 roku, niedaleko Midhurst, West Sussex) – antropolożka społeczna i pedagoga, znana głównie ze swoich badań wśród kilku wschodnich ludów afrykańskich, zwłaszcza Bemba. Odbyla pracę terenową w Rodezji Północnej (Zambia), Ugandzie i Transwalu. Wśród jej badań znalazły się psychologia społeczna, kultura żywnościowa, odżywianie, rolnictwo, użytkowanie gruntów i organizacja gospodarcza.

Richards spędziła większość swojej młodości w Indiach, gdzie jej ojciec służył w Radzie Wicekróla. Otrzymała M.A. w Newnham College w Cambridge w 1928 roku i studiowała u Bronisława Malinowskiego w London School of Economics (Ph.D., 1929), gdzie później nauczwała (1931–1932, 1935–1935). Wykładała również na Uniwersytecie Witwatersrand, S.Af. Uniwersytet Londyński (1946–50), Makerere College, Uganda (1950–56) i University of Cambridge (1956–67), gdzie założyła i kierowała Centrum Studiów Afrykańskich. Do jej prac należą: *Hunger and Work in a Savage Tribe* [Głód i praca

(dyrektora Instytutu) zatytułowana *East African Chiefs. A Study of Political Development in Some Uganda and Tanganyika Tribes* (London, Faber and Faber Limited, 1959, ss. 420)¹⁰⁸. Przedstawione w tej pracy wyniki badań objęły region, który badał Jan Czekanowski, Międzyjezierza Afrykańskie. Przedmiotem badań byli wodzowie wschodnioafrykańscy i organizacja polityczna tych samych plemion w okresie następującym po badaniach Czekanowskiego do 1953 r. Prace Jana Czekanowskiego są tutaj cytowane jako literatura przedmiotu¹⁰⁹.

W opracowaniu, poczynionych przez Czekanowskiego obserwacji w Afryce w latach 1907-1909, na temat feudalnych państw pasterskich afrykańskiego Międzyjezierza, które ukazało się z Przeglądzie Socjologicznym, polski antropolog omówił po uwagach wstępnych, Międzyjezierze Afrykańskie, historyczno-dynastyczne tradycje Międzyjezierza, Ruandę. W uwagach wstępnych zazначzył zainteresowania przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych (geografów, humanistów, etnografów i socjologów), podróżników afrykańskich od połowy XIX stulecia feudalnymi, arystokratycznymi państwami Afrykańskiego Międzyjezierza w najdalej na południe wysuniętej części dorzecza Nilu. Powody tego zainteresowania wyjaśnił następująco: *Wszystkich najbardziej intrygowało to, że skupione tam przeważnie drobne państewka, gdyż tylko trzy posiadają powierzchnię wielkości Belgii, zdołały się oprzeć ekspansji arabskiej, nie tylko Zanzibarytów, ale też i zeuropeizowanego Egiptu, który jako ekspozytura interesów początkowo francuskich a później angielskich dążył do opanowania całego dorzecza Nilu. Było to tym bardziej zastanawiające, że o wiele od ospałych Egipcjan energiczniejsi Zanzibaryci sięgnawszy swoimi łupieżczymi zagonami aż poza rzekę Kongo nie tylko usadowili się na stałe na tej*

w plemieniu dzikich] (1932); *Land, Labour and Diet in Northern Rhodesia* [Ziemia, praca i dieta w Rodezji Północnej] (1939); *Chisungu: A Girl's Initiation Ceremony Among the Bemba of Northern Rhodesia* [Chisungu: Ceremonia inicjacji dziewcząt wśród Bemba z Rodezji Północnej] (1956), *pionierskie studium inicjacji kobiet*; oraz *The Multicultural States of East Africa* [Państwa wielokulturowe Afryki Wschodniej] (1969). W 1955 roku została odznaczona Orderem Imperium Brytyjskiego (C.B.E.), <https://www.britannica.com/biography/Audrey-I-Richards>, 19.XI.2024.

¹⁰⁸ A. I. Richards (ed.), *East African Chiefs. A study of political development in some Uganda and Tanganyika tribes* [Szefowie Afryki Wschodniej: badanie rozwoju politycznego w niektórych plemionach Ugandy i Tanganiki], East African Institute of Social Research, London, Faber and Faber Limited, 1959.

¹⁰⁹ J. Czekanowski, *Forschungen in Nil-Kongo Zwischengebiet, 1911-1927* jest cytowana w bibliografii książki pod redakcją Richards w dziale *The Alur*, s. 405.

wielkiej arterii komunikacyjnej, ale oparłszy się na niej od zachodu przedarli się przez lasy dziewicze i po tym fantastycznym wyczynie zatrzymali się na granicy Międzyjezierza. Po osiągnięciu stoków Ruwenzori nie odważyli się wdrzeć do królestwa Bunyoro, tak zasobnego w żywność, której brak dotkliwie odczuwali. Wiedzieli, że do Międzyjezierza nie tak trudno wejść, ale za to bardzo trudno stamtąd powrócić. Z wyprawy arabskiej 1871 roku, bodaj jedynej, która zaryzykowała wkroczenie do Ruandy, nie powrócił nikt, choć Zanzibaryci mieli broń palną, co prawda tylko kapiszonówki z przodu nabijane, zaś ludzie króla Ruandy byli uzbrojeni jedynie w oszczepy, łuki oraz tasaki do ścinania bananów i wycinania krzaków przy zbieraniu opalu. Na granicy Bunyoro zatrzymała się również ekspansja Prowincji Ekwatorialnej Egipskiego Sudanu. Jej sławny gubernator Emin-Pasza, z pochodzenia Żyd morawski, znakomity badacz Afryki środkowej, jakkolwiek po wybuchu powstania Arabów Sudańskich, zwanych popularnie Mahdystami, musiał się wycofać na południowe rubieże swojej prowincji, zatrzymał się jednak w strefie dotyczącej północno-zachodnich granic Bunyoro i tam go Stanley uwolnił z rąk jego zbuntowanych i zdemoralizowanych żołnierzy, którzy z całym dobytkiem chcieli uciekać przed Mahdystami. Po uprowadzeniu Emina-Paszy do Bagamoyo, na wybrzeżu Oceanu Indyjskiego, gdyż taki sens polityczny miało »oswobodzenie« go przez Stanleya, zbuntowani Arabowie Sudańscy zajęli całą prowincję dawniej administrowaną przez Emina-Paszę, ale również nie podjęli prób naruszenia granic Królestwa Bunyoro. W ten sposób Międzyjezierze stało się tą legendarną skałą, o którą rozbiły się fale zagonów Sudańskich Arabów i Zanzibarytów. Uniemożliwiło im to skoordynowanie wysiłków, uwieńczonych tak wielkimi osiągnięciami zarówno w Sudanie, jak i w Afryce środkowej. Miało to bardzo doniosłe konsekwencje, gdyż później ułatwiło europejskim państwom kolonialnym pokonanie Arabów zdyskredytowanych jako „handlarze niewolników”¹¹⁰.

Kolejną uwagę poczynioną przez Czekanowskiego, która ma dla socjologów szczególne znaczenie, a jest przedmiotem badań etnografów to fakt, że historia tych państw zawarta jest w tradycji ustnej i jako taka sięga bardzo daleko w przeszłość i w swym zarysie jest bardzo dokładna¹¹¹.

¹¹⁰ J. Czekanowski, *Feudalne państwa pasterskie*, s. 22-23.

¹¹¹ Czekanowski zrobił ważną uwagę odnośnie do wiarygodności i dokładności tradycji ustnej: *Mimo utrzymywania się pamięci historycznej wyłącznie w tradycji ustnej błędne byłoby mniemanie, że nie miała ona oparcia instytucyjnego. Opowiadanie dziejów było w tych krajach instytucją społeczną, a opowiadacz-historyk miał wielce*

Dziś powiedzielibyśmy, że zajmuje się nią antropologia (etnografia) historyczna. Czekanowski sugeruje, iż to, że mamy do czynienia z dokładną ustnie przekazywaną historią, stanowi wartość socjologiczną dziejów tych państw.

W swojej pracy objął Czekanowski okres do początków XX stulecia, mając na uwadze czas prowadzonych przez niego badań, lata 1907-1909. W uwagach wstępnych odwołał się do badań Johna Hanninga Speke'a¹¹² i Jamesa Augustusa Granta¹¹³ z lat 1855-1863). Wyruszyli oni w czasie drugiej wyprawy z Bagamoyo drogą Zanzibarytów na Taborę, *ich najstarszego i największego ośrodka w głębi kontynentu, szczęśliwi podróżnicy dotarli do południowo-zachodniego wybrzeża Jeziora Wiktorii-Nyanza, a stamtąd, na Karagwe, przeszli do strefy opanowanej przez króla Bugandy, który przy pomocy swojej w prymitywne łodzie wyposażonej flotylli utrzymywał w zależności całe zachodnie wybrzeże tego wielkiego jeziora. Z jego stolicy rubieżą Bugandy i Bunyoro dotarli oni do Nilu, który osiągnęli nieco poniżej Jeziora Albert-Nyanza. Tam znaleźli się w strefie uważanej za przynależną do Egipskiego Sudanu.*

zaszczytną, wyróżniającą rolę społeczną. Opowiadanie dziejów było istotnym elementem biesiady królewskiej. Do późnej nocy słuchał król Ruandy tych opowieści, popijając wino bananowe. Nie tylko on sam kontrolował dokładność opowieści; byli do tego celu specjaliści kontrolerzy, a dobrzy opowiadacze byli przez króla forytowani. Tamże, s. 23.

¹¹² John Hanning Speke służył w armii brytyjsko-indyjskiej w wojnie sikhijskiej, brał udział w wielu znaczących bitwach, a w 1852 r. został awansowany do stopnia kapitana. Następnie odbył trzy podróże badawcze do Afryki, dwie pierwsze (1854–1855, 1857–1859), towarzyszący Sir Richardowi Francisowi Burtonowi. Wrócił w 1860 r. wraz ze swoim przyjacielem i kolegą oficerem armii indyjskiej Jamesem Augustusem Grantem (1827-1892) na wyprawę zorganizowaną przez Królewskie Towarzystwo Geograficzne i wspieraną przez rząd brytyjski. Ich celem było zbadanie obszaru Victoria Nyanza i potwierdzenie wcześniejszego poglądu Speke, że jezioro to było źródłem Białego Nilu. Zob. John Hanning Speke, 1827-1864, https://library.princeton.edu/visual_materials/maps/websites/africa/speke/speke.html [11.04.2024]. Opisał swoje spostrzeżenia w wydanym a 1863 roku *Dzienniku odkrycia źródła Nilu*: J. H. Speke, *Journal of the Discovery of the Source of the Nile*. Edinburgh: William Blackwood and Sons 1863.

¹¹³ James Augustus Grant (1827-1892), szkocki żołnierz i odkrywca urodził się 11 kwietnia 1827 roku w Nairn w Szkocji. Służył w armii brytyjskiej w 1846 roku. Brał udział w walkach w Indiach podczas wojen sikhijskich i buntu Indian w 1857 roku. W Indiach zaprzyjaźnił się ze swoim kolegą oficerem Johnem Speke. W 1860 roku Grant dołączył do drugiej wyprawy Speke do Afryki Wschodniej, która znalazła ujście Jeziora Wiktorii, z którego wypływa Nil. W 1868 roku Grant służył w brytyjskim wydziale wywiadu. Zmarł 11 lutego 1892 w Nairn. Zob. James Augustus Grant, <https://kids.britannica.com/students/article/James-Augustus-Grant/606354> [11.07.2024].

Speke i Grant właściwie przemknęli się tylko rubieżami państw pasterskich. Bugandy do nich bowiem zaliczać nie należy, jakkolwiek swoją przeszłością jest z nimi ściśle zespolona i posiadała nawet w ogólnych zarysach bardzo podobną organizację polityczną. Swoistość Bugandy polegała bowiem na tym, że jej warstwy panującej nie stanowi odrębny szczep pasterski, zaś ustrój feudalny opierał się na dawaniu w lenno posiadłości ziemskich. Natomiast w sąsiednich państwach pasterskich ich organizacja feudalna opierała się na dawaniu w lenno bydła, zaś nadawanie ziemi, o ile nie dotyczyło pastwisk, odgrywało drugorzędną rolę; oczywiście tym większą, im kraj był gęściej zaludniony i im bardziej odczuwał się brak wolnej ziemi, nadającej się do uprawy. W łączności z tym należy nadmienić, że na południowych rubieżach środkowego Sudanu, na obszarach opanowanych przez ludożerczych Azande, ze względu na to gastronomiczne nastawienie przez Sudańskich Arabów nazywanych Nyam-Nyam, gdzie bydła nie ma i przez wzgląd na muchę tse-tse być nie może, zaś ziemi wolnej jest dużo i wskutek tego nie posiada wartości, podstawę swoistego ustroju feudalnego stanowiło dawanie w lenno kobiet. Władca gromadził w swoim haremie młode kobiety i obdarzał nimi swoich wasali. Ci wielcy wasale w ten sam sposób uzależniali od siebie swoich klientów itd. w dół aż do rzeszy bezzennych nieboraków. Uzależniali dosłownie, gdyż nadane lenno można w każdej chwili odebrać. Tak było przynajmniej w teorii, gdyż w praktyce odbywało się to nie bez tarć, niekiedy krwawych, oczywiście poza zasięgiem europejskiej kontroli policyjnej. Stosunek Azande do swoich kobiet wykazywał dużo podobieństwa do stosunku Europejczyka do jego garderoby. Nienaganni dżentelmeni po sezonie obdarzają przecież swoimi ubraniami kamerdynerów, ci zaś, znosiwszy je nieco, przekazują je lokajom, a ci wreszcie, po odpowiednim znoszeniu — lokajczykom. Według tego schematu ustala się u Azande tradycyjnym zwyczajem ustabilizowany ład społeczny, zabezpieczony straszliwymi karami doczesnymi za grzech cudzołóstwa. Im mężczyzna był starszy, ale nie był jeszcze niedołężnym starcem, tym znaczył więcej, im był młodszy — tym znaczył mniej. Wskutek tego starsi otrzymywali w lenno kobiety młodsze, zaś kobiety, w miarę starzenia się, spadając w hierarchii społecznej, zostawały indemnizowane coraz młodszymi małżonkami. Najmłodszy musieli się wysługiwać oczekując, że z biegiem czasu szczęśliwy los obdarzy ich wreszcie na początku kariery życiowej najstarszymi, najbardziej doświadczonymi kobietami o rozległych stosunkach, niekiedy nawet dawnymi szefowymi. Oczywiście zdarzało się też, że związany dawnymi

sentymentami wytworny człowiek nie oddawał swojej najdawniejszej małżonki. Ta stawiała się wtedy megerą, sprawującą bezlitosne rządy w haremie swojego małżonka otoczonego licznymi młodymi kobietami. Nie można negować faktu, że ten murzyńsko-południowo-sudański ład realizował jednak pewnego rodzaju ideał sprawiedliwości. Polegał on zaś na tym, że najstarsi mężczyźni posiadali najmłodsze małżonki, zaś najstarsze kobiety najmłodszych mężów, i to osiągało się automatycznie, w dodatku bez tarć; i przy tym suma wieku małżonków była wielkością przybliżenie stałą¹¹⁴.

Czekanowski dostrzega analogię do wczesnego europejskiego średniowiecza w feudalnie zorganizowanych pasterskich państwach Międzyjeziera, wraz z Bugandą¹¹⁵. Organizacja feudalna oparta była – jak pisze – „na dawaniu w lenno nie tylko posiadłości ziemskich, ale przede wszystkim krów”¹¹⁶. To podobieństwo nasuwa się też w związku z tym, że państwa te znajdowały się w fazie postępującej szybko chrystianizacji. A misjonarze, jak zauważa Czekanowski, podobnie jak w Polsce przed wiekami, przynosząc umiejętności pisanie i czytania, wypracowali lokalne języki literackie oraz przyczynili się do powstania lokalnej inteligencji, bowiem nie błogosławili małżeństw między analfabetami. Ustrój feudalny nie był przeszkodą w upowszechnieniu chrześcijaństwa. Przeciwnie było na południowych krańcach środkowego Sudanu, gdzie podnoszenie pozycji kobiety w społeczeństwie przez chrześcijaństwo, zderzyło się z odwiecznym ładem społecznym. Gminy chrześcijańskie, które tu powstały, przy wsparciu władz kolonialnych, tworzyli silnie zdemoralizowani ludzie. W Międzyjezierzach gminy chrześcijańskie realizowały wysoki poziom obyczajowości, będąc skupiskami najbardziej wykształconych ludzi. Co łączył Czekanowski z brakiem tradycji ludożerczych, jednak najbardziej widoczna różnica związana była z pozycją kobiet. Były one wyzyskiwane, stanowiąc materialną podstawę południowo-sudańskiego feudalizmu, stąd nie akceptowano chrześcijańskiej pozycji kobiety w społeczeństwie, przez co

¹¹⁴ J. Czekanowski, *Feudalne państwa pasterskie*, s. 23-24.

¹¹⁵ Królestwo Bugandy leży na północno-zachodnim brzegu Jeziora Wiktorii, a jego mieszkańcy tworzą dzisiaj największą grupę etniczną w Ugandzie. Badania Czekanowskiego miały miejsce w czasie, gdy królestwo należało do protektoratu brytyjskiego. Por. M. Majchak, *Przemiany społeczno-polityczne w Królestwie Buganda pod wpływem kolonializmu*, „Przegląd Socjologiczny” 1975, t. 27, s. 101. A. Stonehouse, *Peripheral Identities in an African State: A History of Ethnicity in the Kingdom of Buganda Since 1884*, Leeds: The University of Leeds, School of History, 2012, s. 4.

¹¹⁶ J. Czekanowski, *Feudalne państwa pasterskie*, s. 24.

odrzuć chrześcijaństwo a islam mógł się upowszechniać, nie troszcząc się o pozycję kobiet. Czekanowski stawia pytanie, czy tak odmienna pozycja kobiety w państwach Międzyjezierza nie była wynikiem oddziaływania chrześcijaństwa z Etiopii?

W dalszej części uwag wstępnych Czekanowski wymienia pierwszego podróżnika, któremu udało się przejść państwa pasterskie Międzyjezierza Afrykańskiego – Henry Mortona Stanleya¹¹⁷. *Dzięki podróżom Stanleya dowiedziano się, że Międzyjezierze Afrykańskie stanowi bardzo jaskrawo wyodrębniający się obszar kulturowy afrykańskiego kontynentu o dziejach opartych na ustnej tradycji, a sięgających wstecz co najmniej w głąb XV wieku. Kościec tych historycznych danych stanowią genealogie władców, wykazujące dawne ścisłe współzycie państw utrzymujących się dotychczas. Europejczycy nie niszczyli ich, gdyż stały się one podstawą nowego ładu, umożliwiającego eksploatację ich bogactw naturalnych. Rozpatrzmy je, zwracając szczególną uwagę na ich organizację, umożliwiającą administrowanie przy pomocy wykonawców analfabetów* – pisał Czekanowski¹¹⁸.

Czekanowski opisuje Międzyjezierze Afrykańskie kolejno: 1) położenie, 2) demografię, konfrontując ją z dotychczasowymi badaniami i z własnymi ustaleniami, 3) chronologię fal najeźdźców Międzyjezierza. Następnie prezentuje historyczno-dynastyczną tradycję Międzyjezierza, korygując ustalenia wcześniejsze i posiłkując się wynikami własnych badań oraz magistranta Czekanowskiego ojca Czesława Białka¹¹⁹ oraz innych

¹¹⁷ Henry Morton Stanley (1841-1904) był brytyjsko-amerykańskim podróżnikiem i dziennikarzem w środkowej Afryce. Zasłynął z uratowania szkockiego misjonarza i odkrywcy Davida Livingstone'a oraz jako odkrywca i ten, który miał wkład w rozwój regionu Kongo. W 1899 otrzymał tytuł szlachecki. Swoją afrykańską podróż opisał w książce, pt.: *Through the Dark Continent. Or The Sources Of The Nile Around The Great Lakes Of Equatorial Africa*, vol. 1-2, New York: Happer& Brothers 1878. W książce pt. *The Congo and the Founding of its Free State: A Story of Work and Exploration* (vol. 1-2, New York: Harper & Brothers, Franklin Square, 1885) opisał swój wkład w rozwój Konga, jego dzieło miało utorować do utworzenia Wolnego Państwa Kongo.

¹¹⁸ J. Czekanowski, *Feudalne państwa pasterskie*, s. 26.

¹¹⁹ Ojciec Czesław Białek był jezuitą, członkiem Armii Krajowej, uczestnikiem powstania warszawskiego, w PRL-u wielokrotnie więziony i prześladowany; organizował pomoc materialną do krajów misyjnych. Absolwent Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, gdzie studiował na wydziale Biologii i Nauk o Ziemi. Stopień magistra antropologii uzyskał 1960 roku. Praca napisana pod kierunkiem prof. Jana Czekanowskiego jako podstawę miała materiały przywiezione przez Czekanow-

badaczy, także polskich zajmujących się antropologią fizyczną. Na podstawie dostępnych źródeł przedstawił Czekanowski genealogię królów Bugandy sięgającą połowy XIV wieku, stwierdzając, że władcy ci przybyli na teren Międzyjezierza prąc na jego południe z Sudanu¹²⁰. Wykorzystując dane z zakresu etnografii oraz antropologii fizycznej mógł polski antropolog ustalić historyczne drogi migracji plemion Bugandy. Mógł też

skiego z Afryki. O jej wartości świadczy fakt, że została opublikowana w 1964 roku pt. *Stosunki antropologiczne Afryki Środkowej w świetle aproksymacji Wankego* (Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Materiały i Prace Antropologiczne nr 67. Miscellanea 9, s. 29-54). Kontynuował swoje naukowe badania i w Instytucie Antropologii i Etnografii na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Poznańskiego obronił doktorat w 1973 roku. Ojciec Białek był członkiem: Polskiego Towarzystwa Antropologicznego, Polskiego Towarzystwa Etnograficznego, Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego; współpracownikiem Studium Afrykanistycznego na Uniwersytecie Warszawskim i Komisji Afrykanistycznej przy Instytucie Kultury Materialnej PAN. Utworzył Katolicki Ośrodek Pomocy przy Komisji Misyjnej Archidiecezji Poznańskiej (w 1990 roku przekształcony w Stowarzyszenie Dzieło Księdza Czesława Białka). Członek Komitetu Organizacyjnego Obchodów Poznańskiego Czerwca. Autor wielu monografii i artykułów z zakresu antropologii, misji, religii, m.in.: *Jezuici polscy w Misji Zambeskiej* (Warszawa: Papieski Instytut Studiów Kościelnych 1980), *Na ratunek człowiekowi, w: Pięćdziesiąt lat Prowincji Wielkopolsko-Mazowieckiej Towarzystwa Jezusowego. Sylwetki i wspomnienia* (red. F. Paluszkiwicz, Rzym: Pontificia Universitas Gregoriana 1976 267-272). O prześladowaniu ojca Białka przez służby w PRL-u zob. B. Noszczak, *Renesans stalinizmu? Represjonowanie duchowieństwa katolickiego przez komunistyczny aparat władzy podczas obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski (1956-1966/1967) – przypadek o. Czesława Białka SJ*, w: *Pół wieku milenium*, red. B. Noszczak, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej 2017, s. 797-828. L. Sobala, *Białek Czesław*, w: *Encyklopedia Solidarności*, <https://encysol.pl/es/encyklopedia/biogramy/15102,Bialek-Czeslaw.html> [13.07.2024].

¹²⁰ Z tego powodu, że brakowało uzasadnienia dla tej hipotezy Czekanowski stwierdza: *Dopiero analiza przeze mnie zebranych materiałów antropometrycznych, dokonana przez o. Czesława Białka ostatecznie wyjaśniła to zagadnienie. Wykazała ona, że Baganda pod względem antropologicznym nawiązują jak najściślej do szczepu Bari, ześrodkowanego w strefie Górnego Nilu, między 6 a 4 stopniem szerokości północnej. Z Bari zaś sąsiadują pod względem lingwistycznym ściśle z nimi spokrewnione szczepy: Kuku, Kakwa, Fadjulu, Liggi, Yambara (Niambara), Mundari, mieszkające na zachód od Nilu, oraz Latuka, wysunięci na wschód. Szczepy te według Tadeusza Milewskiego (1948, mapa 28) tworzą podgrupę Lotuka-Bari, przynależną do południowej gałęzi szczepów nilotycznych, dawniej oznaczanej mianem Niloto-Chamitów. Drugą podgrupę tej gałęzi tworzą zaś Masai i z nimi ściślej spokrewnione szczepy, sięgające, swoim na wschód od Jeziora Wiktorii daleko na południe wysuniętym klinem, nieomal po strefę wybrzeży Oceanu Indyjskiego, poza równoleżnikiem południowych rubieży Międzyjezierza. J. Czekanowski, *Feudalne państwa pasterskie*, s. 31.*

Czekanowski określić historyczną genealogię dynastii Babito, królów Bunyoro i Toro w powiązaniu z tworzącymi się tu państwami i zależnością od angielskich i niemieckich władz kolonialnych¹²¹.

Czekanowski przedstawił w kolejnej części swojej pracy historycznie genealogię władców Nkole, Karagwe i Kiamtwary, opisując przekształcenia polityczne jakie miały miejsce na terenach przynależnych do tych władców. Opis historyczny zmian jakie następowały na terenie afrykańskiego Międzyjeziera Czekanowski podsumował następująco: *Ogólny przegląd dziejów Międzyjeziera Afrykańskiego wyjaśnia genezę jego stosunków politycznych, tak jak one wyglądały na początku naszego stulecia, łącznie z przeobrażeniami spowodowanymi przez okupację europejską, która, jak się teraz okazuje, stanowiła tylko krótkotrwały, efemeryczny epizod, jednakże o bardzo głęboko sięgających konsekwencjach. Dzieje Ruandy zostaną nieco szczegółowiej potraktowane w łączności ze szkicowym ujęciem jej organizacji. Stanowi ona bowiem relikw starych stosunków, które miałem możność obserwować tam w postaci jeszcze nie zmienionej przez bezpośrednie konsekwencje okupacji niemieckiej, która Ruandę i Urundi traktowała jako wielki rezerwat socjologiczny, nie dopuszczając tam nie tylko osadników, ale też i kupców*¹²².

¹²¹ Opis przejmowania przez Anglików terytorium znajdującego się pod władzą cesarza Niemiec a należącego do królewskiego rodu Bahinda wart jest przytoczenia, ilustruje wiedzę posiadaną przez Czekanowskiego i stosunek miejscowych władców do kolonistów: *Gdy po wycofaniu się Niemców wkroczyli Anglicy i przysłali do Kahigiego parlamentarzy, wzywających go do poddania się, stary król, zgodziwszy się na to, poprosił ich jednak o trzygodzinną zwłokę (posiadał bowiem zegarek подарowany mu przez v. Stuemera. Czas ten wyzyskał na zebranie swojego dworu, wobec którego wystąpił w tradycyjnym stroju Bahima, jakkolwiek na codzień nosił europejską lub indyjską odzież. Obecnych wezwał do lojalnego poddania się swojemu synowi wyznaczonemu na następcę, a potem zarządził ceremonialne zdjęcie niemieckiego sztandaru z masztu stojącego przed murowanym domem, używanym jedynie do przyjmowania Europejczyków, i wygłosił przemówienie. Oświadczył, iż jest już stary i zmęczony, że po 25 latach panowania pod życzliwą opieką Niemców nie umiałby się dostosować do panowania Anglików, że to jest zadanie jego syna, którego wszyscy muszą się słuchać. Następnie udał się do chaty krewnej swojej nieżyjącej matki, która ją zastępowała w ceremoniale dworskim. Tam czarownik podał mu róg krwi z trucizną. Po jej wypiciu zmarł wkrótce. Tamże, s. 36-37.*

¹²² Tamże, s. 40. Franz Ludwig Stuhlmann (1863-1928) był jednym z najważniejszych kolekcjonerów biologicznych, którzy odwiedzili Afrykę. Zgromadził duże kolekcje roślin i zwierząt. Był także ważną osobą w niemieckiej służbie kolonialnej. B. Verdcourt, *Franz Ludwig Stuhlmann – 1863-1928 - Collectors in East Africa - 13.*, „The Concholo-

W części swojej pracy zatytułowanej „Kontrasty antropologiczne Międzyjezierza”, opisał Czekanowski jakkolwiek kulturowo zbliżoną do siebie ludność, jednak wykazującą skrajne kontrasty antropologiczne. Szczegółowy opis wyników badań antropologicznych podsumował nasz badacz w następujących zdaniach: *Oparcie się na wynikach analiz antropologicznych umożliwiło danie bardzo przejrzystego obrazu stosunków panujących na obszarze Międzyjezierza. W rzeczywistości nie przyniosło ono wiele nowego, gdyż tylko uzasadniło szczegółowym materiałem dowodowym ogólne ujęcie syntetyczne, dane już przed prawie siedemdziesięciu laty przez Fryderyka Stuhlmanna. Wszystko przemawia za tym, że pierwotną ludność Międzyjezierza, o ile było ono zalesione, stanowili Pigmeje, a w rezultacie ich zetknięcia się z sudańskimi nigrytami wytworzyła się formacja bardzo podobna do reprezentowanej przez Bakondjo. Dalsze jej przeobrażenia zostały spowodowane przez kolejno powtarzające się najazdy szczepów pasterskich, Niloto-Chamitów i Szyluków. Niloto-Chamici reprezentują przy tym w przybliżeniu ten sam etap zmurzynienia, jaki się stwierdza u Bahima i u niższej warstwy Batutsi, która stanowi przypuszczalnie rezultat zmurzynienia ich, pod względem antropologicznym semicko-chamickiej, a właściwie kuszyckiej arystokracji. Zmurzynienie stanowiło konsekwencję wchłaniania składników: nigryckiego i austro-afrykańskiego. Nasuwa się tu pytanie, czemu murzynieniu u Bahima, niższych warstw Batutsi a też i u Niloto-Chamitów towarzyszy potęgowanie składnika mediterranoidealnego. Na to pytanie nie znajdujemy jeszcze odpowiedzi. Czyżby to miał być ślad antropologiczny hipotetycznej ekspansji Proto-Chamitów Stuhlmanna, których nawarstwienie się na Nigrytów miało spowodować wytworzenie się Bantuidów?*¹²³.

Ostatnia część pracy Czekanowskiego o państwach pasterskich afrykańskiego Międzyjezierza to opis wyników badań, w tym empirycznych, Królestwa Rwandy, wówczas najgęściej zaludnionego kraju tego obszaru. Jak podał polski antropolog, wówczas szacunkowo liczącym 2 000 000 mieszkańców na obszarze niemal równym Belgii. W skali całej Afryki była to jedna z wysp najgęściej zaludnionych. Autor zarysował kolejność

gists' Newsletter" 1989, nr 110, s. 211–216; [online] https://conchsoc.org/collectors_east_africa/Stuhlmann-FL.php [16.07.2024]. Pobyt w Afryce opisał w książce: *Mit Emin Pasza ins Herz von Afrika. Ein Reisebericht mit Beiträgen von Dr. Emin Pascha, in seinem Auftrage geschildert*, Berlin: Hoefer & Vohsen 1894.

¹²³ Tamże, s. 46.

przyłączanych prowincji do tego królestwa, wskazuje jego kolebkę i wspominając o dyskretnej presji niemieckich władz okupacyjnych, która umożliwiła ustabilizowanie stosunków w stale powiększającym się królestwie. Na obszarze niegdysiejszej niemieckiej części Międzyjeziora, Ruanda była najpotężniejszym królestwem.

Czekanowski opisuje zrekonstruowaną historię królestwa Ruandy. Dla przykładu, przytoczmy fragment, mówiący o kolebce tego królestwa i zmianach władzy oraz działaniach władz okupacyjnych: *przypuszczalnie dawniej stanowiło część królestwa Urundi, z którego wyodrębniło się i po uniezależnieniu się tak rozrosło, że stało się znacznie potężniejszym państwem od zapewne macierzystego Urundi. Powyższe przypuszczenie, oparte na mętnych odpowiedziach ludności okolic Rutshuru, znajduje jednak poważne uzasadnienie w tym, że mieszkańcy północnych rubieży prowincji Bgisha, nieomal dochodzących do wybrzeży Jeziora Edward-Nyanza, nie oznaczają siebie mianem Banyaruanda, ale wyłącznie Barondo. Pozostaje to w zgodności z ich twierdzeniem, że do Ruandy włączy ich dopiero król Lwabugeri Kigeri, zmarły w roku 1894, ojciec Juhi Muzingi. Wielkiego króla Ruandy Lwabugeri Kigeri miała otruć jego małżonka Kanzogera, torująca w ten sposób drogę do dziedzictwa swojemu synowi Musindze, którego ojciec nie chciał uznać, co wyłączało go z kategorii pretendentów. Poparł go jednak jego potężny wuj, brat Kanzogery, osobisty wróg nieboszczyka, który go ongi kazał wykastrować po złapaniu in flagranti z jedną ze swoich ukochanych żon. Po trzyletnim zamęcie, w ciągu którego wymordowano prawie wszystkich potomków otrutego króla, w roku 1897 niemieckie władze okupacyjne uznały królem Ruandy nieletniego Juhi Musingę, syna Kanzogery, i wyznaczyły na regenta jego wuja Kabarego. Była to konsekwencja wyprawy kapitana Ramsaya, który w ten sposób uporządkował stosunki polityczne w Ruandzie. Kabare nie mógł się ubiegać o uznanie go królem nie z tego powodu, że był kastratem. Prawowitym królem Ruandy może być jedynie członek klanu Banieginia, zrodzony z kobiety przynależnej do klanu Bega, co bardzo redukuje liczbę pretendentów, stanowiących plagę powodującą fatalne wojny domowe¹²⁴. Dalszy opis jest charakterystyką sposobu sprawowania przez Kabare'go centralistycznej władzy, opartej na zasadzie dziel i rządź, wypraw wojennych Lwabugeri Kigeri i jego ojca Mutara Lwogera, który przyłączył do Ruandy państewko Kissaka*

¹²⁴ Tamże, s. 47-48.

(1876) oraz zdobył i skolonizował prowincję Bugoye, która dzięki temu zabezpieczona została przed najazdami ludożerców, zwanych „Balioko” (ludożercy).

Autor pracy o państwach feudalnych przedstawił schemat genealogiczny dawnych władców Kissaki oraz genealogii królów Ruandy. W opisie stołecznej prowincji Nduga, rezydencji króla, mniej zaludnionej o połowę od prowincji rolniczych, w wyniku usunięcia chłopów w promieniu 30 km, by zapewnić pastwiska krowom żywiącym najbliższe otoczenie króla, korzystali z nich Batutsi do wypasania swoich krów. Czekanowski wskazuje powody emigracji z Kissaki i Bgisha. Z pierwszej emigrowali, ci, którzy nie pogodzili się z nowym stanem rzeczy, wrogowie króla Ruandy, z Bghisy – zwolennicy króla, ci, którzy nie chcieli pogodzić się z okupacją Belgów, którzy obciążyli ludność nadmiernymi świadczeniami na rzecz garnizonów¹²⁵.

Dla zajmujących się stosunkami etnicznymi ważny jest opis warstw społecznych ludności Ruandy przypadający na początek XX wieku, okresu badań Czekanowskiego. *Na ludność Ruandy składały się trzy warstwy społeczne, stanowiące odrębne formacje etniczne, skrajnie różniące się pod względem antropologicznym, jak to wykazują powyżej przytoczone wyniki analityczne, jakkolwiek wszystkie mówią wyłącznie tym samym narzeczem, przynależnym do grupy lingwistycznej Międzyjeziernych Bantu i nie różnią się swoją kulturą materialną. Są to:*

1. *Batutsi, pasterska warstwa panująca, posiadająca pod względem antropologicznym jaskrawo wyodrębniającą się arystokrację, stanowiącą relikty zapewne najdawniejszej przeszłości, świadczący o pierwotnej kuszyckiej przynależności, poprzedzającej wytworzenie się pasterskiej formacji, pokrewnej pasterskim szczepom Galla, mieszkańcom Abisynii i przyległych obszarów południowych.*

2. *Bahutu, rolnicza warstwa chłopska, pod względem antropologicznym stanowiąca zapewne na terenie Międzyjeziora wytworzony stop sudańskiej*

¹²⁵ Przyczyny tej niechęci następująco wyraził Czekanowski: *Dawniejsze świadczenia na rzecz króla Ruandy były tak drobne, w porównaniu z brutalnie egzekwowanymi przez władze okupacyjne, że ludność, oczekując od niego ratunku, w dalszym ciągu, w największej tajemnicy płaciła mu podatki, jakkolwiek władze okupacyjne traktowały to jako przestępczą kontrabandę. To płacenie na rzecz króla, rezydującego w okupacji niemieckiej, było legitymistycznym protestem tych, którzy się z nową rzeczywistością pogodzić nie chcieli.* Tamże, s. 51.

ludności nigryckiej z ludnością sąsiednich obszarów leśnych, przy nieomal równie silnych śladach biologicznego współżycia z warstwą pasterską, która jednakże chroniona swoim ekskluzywizmem nie wchłonęła równie wielkiej ilości krwi chłopskiej.

3. Batwa, reliktowy szczątek myśliwskiej ludności, dawniej zamieszkującej rozległe lasy Ruandy, obecnie wyniszczone w przeważnej części przez ekspansję rolniczych (kopieniacych) Bahutu. Batwa, trzymający się szczątków wielkich lasów, pod względem antropologicznym są typowymi przedstawicielami ludności leśnej, bardzo jeszcze bliskimi Pigmejom. W miarę wyniszczania lasów Batwa przeistaczają się w pariasów, zajmujących się przede wszystkim garncarstwem, a też i w podrzędnych funkcjonariuszów królewskich, nie tylko muzykantów nadwornych, ale też i policjantów, szpiegów a nawet katów oraz specjalistów od sprowadzania deszczu i znachorów o wielkiej praktyce. Tej pauperyzacji towarzyszy przeistaczanie się składu antropologicznego w kierunku ludności chłopskiej, a zwłaszcza jej spauperyzowanego odsiewu, nie posiadającego już łączności z osiadłą ludnością chłopską, ale z łązęgami, z litości osadzanyymi na terenach misyj¹²⁶.

Czekanowski szczegółowo omówił organizację społeczno-polityczną Ruandy, nie różniącą się w podstawowych zarysach od innych państw Międzyjezierza. Tę organizację nasz uczony określił jako schematycznie prostą. Państwa te zostały – jego zdaniem – zorganizowane przez trzy różnego pochodzenia fale najeźdźcze: „formację pasterską, zapewne pierwotnie kuszycką, Niloto-Chamitów (Baganda) i Szyluków (Babito z Bunyoro)”¹²⁷. Wszystkie te państwa miały przyjąć model organizacyjny formacji pasterskiej, w najpierwotniejszej formie zachowany w Ruandzie. Rządzące drobne mniejszości o różnym stopniu ekskluzywizmu stanowego eksploatowały liczną ludność uprawiającą ziemię motyką. Hierarchiczna struktura to: arystokracja, szlachta, chłopci. Szczytem tej feudalnej piramidy był król i jego dwór z pariasami u stóp tej organizacji. Dwór królewski składał się z wielu wasali podporządkowanych królowi bezpośrednio. Ten organ centralny posługiwał się wobec wasali mechanizmami uniemożliwiającymi tendencje odśrodkowe możliwych i zapewnienie żywności i utrzymania dworowi królewskiemu. W czasie

¹²⁶ Tamże, s. 51-52.

¹²⁷ Tamże, s. 52.

pobytu Czekanowskiego (sierpień-wrzesień 1907) było to 13 wasali z warstwy pasterskiej i 3 z warstwy chłopskiej. W zatargach z wasalami wspierał zawsze króla rezydent cesarski¹²⁸. Dwór królewski tworzyli ponadto: starosta królewskich kowali wykuwających broń, zwierzchnik nadwornych muzykantów (chłopów z Batwa i Bahutu), komendant przybocznej gwardii (Batwa) i funkcjonariusze dworscy spełniający różne funkcje. Analogicznie do dworu królewskiego zorganizowany był dwór królowej matki.

Czekanowski stwierdził w czasie swojego pobytu: *Ruanda z naiwne cyniczną szczerością unaoczniała, że zadaniem krów i chłopów jest w dosłownym znaczeniu tego wyrazu żywienie uprzywilejowanej pasterskiej mniejszości i jej klientów. Zakłócenia w sprawnym funkcjonowaniu aparatu państwowego powodowały bowiem głód, odczuwany nawet na dworze królewskim. Najdotkliwiej i najszybciej głód odczuwali pośledni funkcjonariusze dworscy. Stale na głód skarżyli się nadworni Batwa, a zwłaszcza muzykanci-śpiewacy. Byli pariasami, którymi się brzydzono, jako nieczystymi, a których się nie bano tak, jak otoczenia kata, a też i Batwa z gwardii przybocznej króla*¹²⁹.

Odnosnie polityki wewnętrznej nasz badacz zauważył, że wytyczną tej polityki było zgromadzenie zarówno wszystkich krów, jak i całej ziemi w posiadaniu króla (choćby był to ideał trudny do zrealizowania). Mógł on według własnego uznania nimi zarządzać, by uzależniać od siebie tych, których chciał sobie podporządkować przez obdarzanie dobrami. Dostarczali oni żywność do stolicy oraz informacje o tym, co dzieje się w ich

¹²⁸ Dla zilustrowania jak niebezpieczna była ekspedycja, w której wziął udział Czekanowski przytoczmy opis zdarzeń, które zagroziły ekspedycji. Na prośbę O. Loupiasa wymogłem na królu, że mi go dał jako przewodnika, który miał mnie skontaktować z rzekomymi Pigmejami z lasów wulkanu Muhatwury. To zdołałem wyegzekwować, ale wkrótce potem Lukara, świadomy, że od króla niczego dobrego oczekiwać nie może, przeszedł do ofensywy i najechał Luhange, który doszczętnie obrabowany, zdołał jednak ująć z życiem; następnie jego brat napadł na geologiczną kolumnę naszej ekspedycji, która uratowała się tylko dzięki temu, że po wystrzelaniu zapasu amunicji przez askarich, mój kolega zdołał zastrzelić brata Lukary. Był dobrym celem, gdyż ubrał się w czerwoną koldrę, którą mu przed kilku tygodniami podarowałem. Wreszcie Lukara zamordował własnoręcznie O. Loupiasa, superiora misji w Ruandzie, na życzenie, którego wydobyłem Lukarę z rąk królewskich. Okazało się, iż król miał rację zamierzając Lukarę wydać w ręce kata ze szczepu Batwa. Później powieszono go bowiem po rozgromieniu jego rodaków przez ekspedycję karną. Tamże, s. 54.

¹²⁹ Tamże, s. 55-56.

provincji¹³⁰. Ciężar panowania pasterskiego państwa dźwigali chłopci. Nie byli oni bezwzględnie eksploatowaną warstwą niewolników, wszyscy byli ludźmi wolnymi, jednak w różnym stopniu uzależnionymi od państwa. Wolni chłopci żyjący na ziemi przodków w zwartych rodach, chronieni byli wendetą, gdyż pasterze nie mieli odwagi atakować ich, gdy nie byli ze sobą skłócenii, jak w prowincji Ruweruka. Natomiast w Ndudze rozbito i rozproszono rody chłopskie, pozostali chłopci mogli być już tylko czynszownikami na przekazanej im ziemi. Nie chroniły ich zwarte klany, nie mieli prawa wykonywania wendety. W realizacji tego modelu w postaci gminy zaludnionej złożonej z jednostek pochodzących z różnych klanów pomagały władze okupacyjne. Czekanowski obserwował w Ruandzie ten proces konsekwentnie realizowany przez państwa pasterskie ucieleśnione w osobie króla.

Warstwa chłopska obciążona była różnymi podatkami na rzecz króla, były one wyższe tam, gdzie pobierano je pod kontrolą administracji kolonialnej, która pobierała dodatkowe podatki na swoje koszty. Ponadto chłopci musieli dostarczać żywność karawanom rządowym i misjom katolickim Europejczyków penetrującymi Ruandę i Urundi. Chłopci mieli obowiązek odrabiania pańszczyzny na gruntach zwierchników gmin terytorialnych. Tereny chłopów żyjących w zwartych klanach stawały się własnością króla w wyniku rozpędzenia klanu wolnych chłopów, gdy miał miejsce konflikt z władzą królewską. W ten sposób realizował król podbój kraju, co praktykowano tu od wieków. Władze okupacyjne

¹³⁰ O sposobach komunikacji mówi następująca relacja Czekanowskiego: *Zresztą niektórzy wasale mieli własne połączenia z prowincją. Wiadomość ważną przekrzykiwano z pagórka na pagórek i tak wędrowała do króla i powracała z decyzją. Gdy stanąłem nad granicą prowincji Nduga, na przeprawie przez Akanyaru, nie tam gdzie król oczekiwał wkroczenia naszej ekspedycji, nie wiedziano, czy można mnie wpuścić. Wobec tego powiedziano mi, że woda podniosła się na rzece, że nie ma pomostu umożliwiającego przekroczenie bagna lewego brzegu, itp. Okazało się później, że zwrócono się do króla o decyzję. Ta wypadła dla mnie pomyślnie. Decyzja doszła w ciągu kilku godzin, i w ciągu nocy nasłano pomost z sitowia na bagnie i sprowadzono łodzie i zbudowano prom. Wobec tego rano bez przeszkód wkroczyłem do stołecznej Ndugi. Gdybym nie miał dobrego wywiadowcy, żołnierza Tingi-Tingiego, to myślałbym, że się krajowcom humor zmienił. Tingi-Tingi, który tu się niejednokrotnie przeprawiał jako kurier, poszedł z przewoźnikami na piwo, dowiedział się o wszystkim za cenę sążnia perkalu. Podziwiać należy sprawność administracji króla Ruandy. Król wiedział o mnie wszystko, nawet to, że niechętnie dawałem baty moim ludziom za poważne wykroczenia. Tamże, s. 56.*

wspierały królów w tym procesie, gdyż mogły przy ich pomocy opanować tereny kolonialne.

Przedstawiona praca Jana Czekanowskiego posiada wiele i różnorodnych walorów opartych na ówczesnym stanie wiedzy i wtedy prawomocnych teoriach. Ukazał on nie tylko proces historyczny, który ukształtował państwa Międzyjeziora Afrykańskiego z ich feudalnym systemem ukształtowany przez ludy pasterskie, ale i sposób w jaki kraje kolonialne opanowywały te tereny. Wykorzystał w swojej pracy zarówno własne obserwacje terenowe, lecz także własne badania etnograficzne i antropologiczne. Oparł się ponadto na wynikach badań wielu naukowców, własnych uczniów oraz podróżników.

Odwołując się do opublikowanej w 1940 roku pracy zbiorowej przez brytyjskich antropologów, która uchodzi za dzieło rozpoczynające klasyczny okres w rozwoju antropologii politycznej, możemy stwierdzić, iż studium Czekanowskiego to opis „prymitywnych państw”, jednego z dwóch wyróżnionych typów systemów politycznych przez Meyera Fortesa i Edwarda Even Evans-Pritcharda¹³¹. Z tym, że określenie „prymityw-

¹³¹ M. Fortes, E.E. Evans-Pritchard, *Introduction*, w: *African Political Systems*, eds. M. Fortes, E. E. Evans-Pritchard, London: International African Institute, Oxford University Press 1940, s. 5: *It will be noted that the political system described in this book fall into two main categories. One group which we refer to as Group A, consists of those societies which have centralized authority, administrative machinery, and judicial institutions - in short, a government—and in which cleavages of wealth privilege and status correspond to the distribution of power and authority[...]. The other group, which we refer to as Group B, consists of those societies which lack centralized authority, administrative machinery, and constituted judicial institutions—in short which lack government And in which there are no sharp divisions of rank, status, or wealth [...] Those who consider that a state should be defined by the presence of governmental institutions will regard the first group as primitive states and the second group as stateless societies* [Należy zauważyć, że systemy polityczne opisane w tej książce można podzielić na dwie główne kategorie. Jedna grupa, którą nazywamy Grupą A, składa się z tych społeczeństw, które mają scentralizowaną władzę, maszynę administracyjną i instytucje sądownicze – w skrócie rząd – i w których podział majątku, przywilejów majątkowych i statusu odpowiada podziałowi władzy i rządu [...] Druga grupa, którą nazywamy Grupą B, składa się z tych społeczeństw, które nie mają scentralizowanej władzy, aparatu administracyjnego i stanowiących instytucji sądowniczych – krótko mówiąc, w których brakuje rządu. I w których nie ma ostrych podziałów rang, statusu i bogactwa [...] Ci, którzy uważają, że państwo powinno być definiowane przez obecność instytucji rządowych, będą uważać pierwszą grupę za państwa prymitywne, a drugą za społeczeństwa bezpaństwowe].

ny” nie może być przypisane opisanemu przez Czekanowskiego systemu politycznego. Przymiotnik „feudalny” jest w wypadku państw Międzyzienia bardziej właściwy.

Wkład Jana Czekanowskiego w rozwój badań afrykańskich systemów politycznych jest niekwestionowany, biorąc pod uwagę rozległość i interdyscyplinarność jego badań. Jak już zaznaczałem badanie dorobku naukowego w zakresie antropologii politycznej wymaga dalszych szczegółowych badań. Takiej analizy w odniesieniu do Afryki domaga się m.in. wydany w ubiegłym roku dwutomowy *Dziennik kolumny antropologiczno-etnologicznej ekspedycji do Afryki Środkowej w latach 1907-1909*, już wspomniany we Wstępie tej monografii.

2. Etnografia polityczna Stanisława Poniatowskiego

Podobnie jak Jan Czekanowski, Stanisław Poniatowski prowadził badania terenowe. W wypadku Poniatowskiego byli to Goldowie i Oroczonei w Kraju Nadamurskim. Szczegóły wyprawy znamy za sprawą dziennika, który prowadził, a który zachował się w rękopisie w Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. Dziennik ten został opublikowany w 58 tomie „Ludu” (1964-65)¹³². Wprawdzie same badania przyniosły głównie dane z zakresu antropologii fizycznej i etnografii, jednak cel badań należy w szerokim znaczeniu do etnografii politycznej, rozumianej jako subdyscypliny zajmującej się stosunkami etnicznymi. Sprawia to, że uwzględnimy ten obszar badań Poniatowskiego, związany z badaniami Syberii. Badania te prowadził Poniatowski z inspiracji Aleša Hrdličky z Smithsonian Institution w Waszyngtonie, który podczas pobytu w Polsce zaproponował polskim antropologom udział w wyprawie na Syberię w związku z interesującą go hipotezą o azjatyckim pochodzeniu Indian amerykańskich¹³³.

¹³² S. Poniatowski, *Dziennik wyprawy (do kraju Goldów i Oroczoneów w 1914 roku)*, „Lud” 1964-65, t. 50, s. 7-120. Rękopis dostępny online: https://glam.uni.wroc.pl/index.php?s=PTL_SP_057&p=17, 20 VIII 2024.

¹³³ *Wyprawie patronować miał Uniwersytet w Oksfordzie, Muzeum Pensylwańskie, Smithsonian Institution oraz Rosyjska Akademia Nauk [...] Podczas badań Poniatowski miał się zająć plemionami ludności tunguskiej, przede wszystkim Olczami, Giljakami, Oroczoneami i Nanajami, o których słyszano jedynie z przekazów rosyjskich badaczy, że jest to „(...) rolnicze plemię Duczery, prawdopodobnie mandżurskiego po-*

Ściśle z zakresu etnografii politycznej prowadził Poniatowski wykłady, których treść poznajemy, głównie z rękopisów warszawskiego profesora, znajdujących się w Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu. Wykłady z tego przedmiotu prowadził Poniatowski w Szkole Nauk Politycznych w Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie i Łodzi. Ich charakterystykę przedstawimy na podstawie materiałów archiwalnych, bowiem ich drukowana wersja wydana przed II wojną światową się nie zachowała.

2.1. Badania terenowe na Syberii

Stanisław Poniatowski informuje we wstępie do swojego *Dziennika wyprawy: Zadaniem wyprawy do Kraju Nadamurskiego było odszukanie pośród tamtejszej ludności tubylczej typów fizycznych, pokrewnych Indianom amerykańskim. Nieliczne badania etnograficzne w północno-wschodniej Syberii, a mianowicie Bogoraza wśród Czulegów i Jochelzona wśród Korjaków wykazały liczne związki kulturalne między powyższymi ludami syberyjskimi a Indianami wybrzeży Pacyfiku Ameryki Północnej. Stąd łatwo nasuwa się wniosek, postawiony zresztą już dawniej jako hipoteza o azjatyckim pochodzeniu Indian. Jednakże same tylko kulturalne związki nie mogły być uważane za wystarczające poparcie powyższej hipotezy, ze względu na możliwość zapożyczeń. Również i stwierdzenie pokrewieństwa fizycznego między stosunkowo blisko siebie zamieszkalymi Czukczami i Korjakami z jednej strony a Indianami północnych wybrzeży Pacyfiku nie mogły być dość silnymi argumentami wobec możliwości (przyjmowanych przez niektórych autorów) przybycia tych ludów do Azji z Ameryki Północnej. Natomiast bez porównania ważniejszym dla potwierdzenia powyższej hipotezy byłoby stwierdzenie pokrewieństwa fizycznego między Indianami amerykańskimi, a ludami syberyjskimi, możliwie daleko od nich*

chodzenia, wyparte przez Rosjan za Amur, (które) opuściło swe siedziby, na które przybyły nowe plemiona Goldów zwanych „ussuryjskimi” liczące ok. roku 1860 zaledwie 2500 dusz”. Zostali oni szybko zdziśiátkowani przez epidemie ospy i innych chorób w latach 1877–1881, na skutek których w roku 1884 było ich ok. 240 osób. S. Skowron-Markowska, Stanisław Poniatowski. Z Warszawy do Kraju Nadamurskiego, w: Znad Amuru do przestrzeni cyfrowej. Digitalizacja kolekcji dokumentów i fotografii Stanisława Poniatowskiego ze zbiorów Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, red. S. Skowron-Markowska, Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze 2016, s. 27.

zamieszkałymi. W celu zorientowania się na terenie badań w Syberii, mogących rzucić światło na omówione kwestie zwolennik hipotezy azjatyckiego pochodzenia Indian amerykańskich Dr. Aleš Hrdlička udał się tam w lecie 1912 r. w podróż naukową na Syberię.

Rezultatem krótka broszura „*Remains in north Asia of the Race that people America*” w której wyraża swe przekonanie o syberyjskim pochodzeniu Indian amerykańskich i o potrzebie badań antropologicznych wśród niektórych dotąd mało poznanych ludów syberyjskich. Po drodze na Syberię Hrdlička zaproponował w Warszawie Stołyhwie wyprawę do jaskiń nad Jenisejem i za pośrednictwem Stołyhwy mnie wyprawę do Wschodniej Syberii¹³⁴.

¹³⁴ Tamże, s. 16-17. Praca kuratora działu antropologii fizycznej United State National Museum (dzisiaj National Museum of American History), Aleša Hrdlička *Remains in eastern Asia of the race that peopled America (with three plates)*, ukazała się w końcu 1912 roku w serii *History Smithsonian Miscellaneous Collections*, volumen 60 w numerze 16. Hrdlička odwiedził w latem 1912 roku niektóre części Syberii i Mongolii, poszukując resztek rasy, która zaludniła Amerykę, a których ojczyzną miała być wschodnia Azja. Relację ze swojej podróży przedstawił na Międzynarodowym Kongresie Antropologii i Archeologii Prahisterycznej w Genewie we wrześniu 1912 roku. Podróż Hrdlička obejmowała oba regiony południowej Syberii na zachód i wschód od jeziora Bajkał oraz do Mongolii aż do Urgi. Antropolog chciał szybko rozpoznać pod kątem antropologicznym teren i warunki panujące w tych regionach. Podróż była związana z długotrwałymi, prowadzonymi przez Hrdličkę badaniami nad problematyką etniczną i pochodzeniem amerykańskich aborygenów na tym kontynencie. Zob. A. Hrdlička, *Remains in eastern Asia of the race that peopled America (with three plates)*, Washington, “*Smithsonian Miscellaneous Collections*”, 1912, vol. 60, nr 16, s. 1.

Kazimierz Stołyhwo w 1913 roku odbył podróż do guberni jeniisejskiej, do jaskiń Buriusa, eksplorował groty i schroniska skalne przy ujściu Biriussy do Jeniseju. Zob. R. L. Montgomery, *Register to the Papers of Aleš Hrdlička*, Washington: National Anthropological Archives, Smithsonian Institution, 2006, s. 8: *Planned and directed seven expeditions for the physical anthropology exhibit at the Panama-California Exposition held at San Diego in 1915. Expeditions included Hrdlička to Siberia and Mongolia and later to Peru; Riley D. Moore to St. Lawrence Island, Alaska; Philip Newton to the Philippine Islands; Vojtech Suk to Africa; Stanisław Poniatowski to eastern Siberia; Kazimierz Stołyhwo to the Birusa caves in Siberia and to the Ukraine; and Jindřich Matiegka to Bohemia*; s. 78: *Stołyhwo to the Birusa caves in Siberia and to the Ukraine to search for early man; and Stanisław Poniatowski to eastern Siberia*. Zob też S. Skowron-Markowska, dz. cyt., s. 12-15.

Wymienieni przez Poniatowskiego badacze Vladimir Bogoraz, zesłany do Średniego Kołymska zajmował się Czukczami i Ewenkami, natomiast Vladimir Jochelson, zajmował się historią i życiem Jakutów. Zob. K. Kondracka, *Polskie badania w Ja-*

Szczegóły odnoście do tej okoliczności poznajemy z listu Stanisława Poniatowskiego do Aleša Hrdličky:

„Drogi Panie,

Pan Stołyhwo napisał do mnie kilka dni temu, że w rozmowie z nim dotyczącej mojej osoby zapytał Pana, czy byłbym skłonny podjąć się poprowadzenia antropologicznej ekspedycji do kraju Oroczonów z ramienia United States National Museum. Dziękując za tę propozycję spieszę poinformować, że jestem bardzo zainteresowany wejściem w temat, dlatego też chciałbym przesłać kilka informacji dotyczących mojej kariery i kwalifikacji równolegle prosząc, by przekazał mi Pan więcej szczegółów dotyczących ekspedycji.

Jestem Polakiem (poddanym rosyjskim) i urodziłem się w 1884 r. Po ukończeniu nauki w Gimnazjum („Russian College”) w 1902 podjąłem studia matematyczne, fizyczne i nauk technicznych (geodezja, kartografia) w Instytucie Politechniki w Warszawie. W 1905 r. instytut ten na kilka lat został zamknięty z powodu rosyjskiego ruchu rewolucyjnego i moje studia zostały przerwane. Jesienią 1906 r. przyjechałem do Zurychu, gdzie rozpocząłem studia antropologiczne na tutejszym Uniwersytecie. Przez pierwsze dwa lata zaznajamiałem się anatomią, patologią, historią i embriologią, brałem udział w ćwiczeniach praktycznych. Zajmowałem się także zoologią, anatomią porównawczą, paleontologią i innymi naukami biologicznymi. Później wyspecjalizowałem się w antropologii fizycznej, jak również pracowałem w Instytucie Antropologicznym prof. Martina przez 3 lata, uczestnicząc w tym samym czasie w etnologicznych, etnograficznych, archeologicznych i geograficznych wykładach. Przez ten czas opublikowałem kilka artykułów i uzyskałem tytuł doktora filozofii.

Latem tego roku znów przyjechałem do Zurychu, by kontynuować pewne badania, które rozpocząłem jeszcze podczas studiów. W pierwszej kolejności ukończyłem tekst „Wkład do antropologii astralagusa”, który będzie opublikowany w języku polskim w *Pracach Towarzystwa Naukowego*

kucji na przełomie XIX i XX wieku, w: *Polacy na Syberii od XIX do XXI wieku*, red. S. Leończyk, Warszawa: Stowarzyszenie „Wspólnota Polska” 2019, s. 12. Zob. szerzej: E. Liarskaja, „Penelope’s Cloth”: „The Bogoras Project” in the Second Half of the 1920s–1930s, w: Jochelson, Bogoras and Shternberg: *A Scientific Exploration of North-eastern Siberia and the Shaping of Soviet Ethnography*, ed. E. Kasten, Fürstenberg/Havel: Kulturstiftung Sibirien 2018, s. 171-205; H. Rosenthal, P. Wiernik, Jochelson, Waldemar, w: *JewishEncyclopedia.com*, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/8700-jochelson-waldemar> [20.07.2024].

w Warszawie i w języku niemieckim w „Archiv für Anthropologie”. Później kontynuowałem prace nad antropologią Birmy. Profesor Rudolf Martin zebrał bardzo cenne materiały podczas swojej ekspedycji do Malezji i Indii. Chciał je opracować sam, ale ponieważ nie miał wystarczająco dużo czasu, zlecił szkic osteologicznych materiałów mnie. Przygotowuję również dane somatyczne zebrane w Birmie przez prof. A Werhli i „Antropometryczne dane z Birmy”, które zostały zebrane i opublikowane przez wyprawę do Indii (Kalkuta 1906). Podczas gdy ten rodzaj pracy był doskonałą okolicznością dla mnie, by poznać wszelkie metody osteometryczne, inna praca wprowadziła mnie w rutynowe już użycie metod somatometrycznych, mianowicie antropometryczna monografia południowej części dystryktu Ropczyce w Galicji, w których przeprowadziłem pomiary 150 osób. Co więcej, jestem zajęty anatomicznymi badaniami miednicy Hylobatidae (gibonowate, przyp. aut.). Zbadano 20 obiektów do tego celu, ale planuję dodać przed publikacją jeszcze pomiary 20–30 osobników. Całkiem niedawno zacząłem także pisać metodologiczny esej o klasyfikacji antropologii, którego część zostanie opublikowana podczas kursu (studenckiego, przyp. aut.) w tym roku.

Przypuszczając, że zechce Pan zasięgnąć opinii prof. Martina na mój temat, przesyłam jego adres (...). Także prof. Otto Schlaginhauffen, obecny dyrektor Instytutu Antropologicznego w Zurychu z przyjemnością udzieli Panu wszelkich informacji.

Powinienem pozostać w Zurychu do końca czerwca. Od września będę zaangażowany w charakterze asystenta i współpracownika w Laboratorium Antropologicznym w Warszawie. Mogę zmienić to miejsce pracy na bardziej dla mnie korzystne. Będę bardzo zadowolony, jeśli uda mi się naukowo pracować poza Europą, dlatego też prosiłem Pana Stołyhwę o rozmowę z Panem w mojej sprawie. Pana propozycja badań nad Oroczonami wysoce mnie zainteresowała, dlatego też chętny jestem podjęcia się rzeczowej ekspedycji. Chciałbym wyruszyć na nią z moją żoną, która także studiuje antropologię. Po ukończeniu Gimnazjum w Warszawie moja żona wyjechała studiować nauki „naturalne” do Genewy i Zurychu, gdzie zwróciła się ku antropologii i asystuje mi przy badaniach. Koszt ekspedycji może być nieco wyższy przez jej towarzystwo, ale powinniśmy dzięki temu uzyskać szersze materiały w krótszym czasie. Mogę dodać, że oboje cieszymy się dobrym zdrowiem i mamy nadzieję wytrzymać niedogodności niecywilizowanych krajów bez trudności. Jak tylko zakończymy wymienione czynności i niezbędne przygotowania do ekspedycji, będziemy mogli wyruszyć na wiosnę

1913. Na temat samej ekspedycji w rzeczywistości Pan Stołyhwo napisał niewiele. Chciałbym zapytać Pana, czy planowane są kompletne antropologiczne, etnograficzne badania? A to pytanie prowadzi mnie do następnego punktu: jak tylko dowiem się, jaką szacowaną sumę chce Pan przeznaczyć na tę ekspedycję, będę mógł opracować jej szczegółowy plan ekonomiczny.

Z poważaniem, Stanisław Poniatowski¹³⁵.

Poniatowski rozpoczął przygotowania do wyprawy w roku 1913, jednak nie mógł z różnych przyczyn w tymże roku tam się udać. Jak wynika z *Dziennika* na przeszkodzie stanęły opóźnienia korespondencji z Hrdličką, który brał udział w wyprawie do Ameryki Południowej, oraz z zastosowania się do żądania tego ostatniego, by udał się do Pragi do profesora Matieski, by nauczyć się jego metody robienia masek z otwartymi oczami. Udając się do Pragi przez Kraków w grudniu 1913 roku Poniatowski spotkał się w Krakowie z Bronisławem Piłsudskim, który podzielił się z nim wiedzą odnośnie do Syberii i udzielił wskazówek odnośnie do grup etnicznych, które powinien zbadać, oraz poznać w Petersburgu osoby, które udzielią mu niezbędnej wiedzy do prowadzenia badań wśród społeczności, do których zamierzał się udać.

Kuczyński komentuje w ten sposób badania Poniatowskiego: *Chabrowskie spotkanie z Arseniewem, wielkim znawcą kultury ludów nadamurskich, znakomitym kartografem, a także wybitnym podróżnikiem, pomogły Poniatowskiemu w sformułowaniu bardziej optymalnych założeń badawczych. Dzięki niemu uzyskał też znakomitych przewodników terenowych, a znajomość z małżeństwem Łopatinów w znaczący sposób wpłynęła na pewność naszego badacza, że przyjęte plany badawcze możliwe są do zrealizowania. Zaznaczyć tutaj należy, że organizatorzy wyprawy, tj. wspomniane powyżej amerykańskie instytucje naukowe, określiły w głównych zarysach region badań, który obejmował Goldów nad Amurem i Oroczonów nad Chugari. Natomiast dalszej szczegółowej lokalizacji terenów eksploracji miał dokonać sam Poniatowski po zasięgnięciu opinii czynników miejscowych. Dla organizatorów wyprawy miał on dostarczyć określony materiał antropologiczny, t.j. pomiary wskaźników ciała dokonywane metodą G. Martina, gipsowe odlewy twarzy oraz materiał zdjęciowy. Będąc jednak etnologiem*

¹³⁵ List w tłumaczeniu z języka angielskiego S. Skowron-Markowska, dz. cyt., s. 25-26. Oryginał rękopiśmienny listu w języku został napisany 16 lipca 1912 roku w Zurychu, [online] https://glam.uni.wroc.pl/index.php?s=PTL_SP_097&p=131 [20.07.2024].

zamierzał Poniatowski zgromadzić przy okazji materiał etnograficzny, stąd też niezmiernie ważna dla tego przedsięwzięcia okazała się znajomość z Arseniewem, który znając teren badań, a także ludzi, w istotny sposób przyczynił się do zgromadzenia materiału naukowego, dotyczącego życia i kultury miejscowych ludów. Jeśli mowa o stosunku Arseniewa do naszego badacza i jego roli, jaką wniósł w końcowe przygotowanie wyprawy, warto może tutaj wspomnieć o tym, jak on sam ocenił spotkanie z Poniatowskim. Tuż po przyjeździe Poniatowskiego do Chabarowska, który — jak wiemy — przyjechał tu z listem polecającym od Sternberga, doszło do spotkania obu badaczy. W jednym z listów, który wysłał Arseniew tuż po tym spotkaniu, pisał on Sternbergowi: „Złożył mi wizytę polecony przez Pana S. Poniatowski. Poznaliśmy się dobrze i dokonaliśmy pomiarów antropologicznych tubylców oraz zdjęliśmy gipsowe odlewy ich twarzy. Okazałem jemu pełną życzliwość”. Natomiast już po wyjeździe Poniatowskiego na badania w kolejnym liście Arseniew pisał, że badacz nasz „przebywał w Chabarowsku stosunkowo długo. Poznaliśmy się wzajemnie i poświęciliśmy sobie stosunkowo dużo czasu. On nauczył mnie robić gipsowe odlewy ludzkich twarzy. Dziękuję Panu serdecznie, za to, że przesyła Pan do mnie ludzi, tak bardzo rozmiłowanych w antropologii i etnografii. O d niego dowiedziałem się wielu nowych rzeczy mających odbicie w literaturze naukowej i wzbogaciłem swoją wiedzę”¹³⁶.

Cytowany tekst pokazuje nie tylko metody pracy Poniatowskiego, ale też osobowość, która imponowała badaczowi Syberii. Ukazuje on też w jaki sposób zdobyta wiedza teoretyczna i praktyczna w Zurychu u Rudolfa Martina (nie G. Martina, jak w cytowanym tekście błędnie zapisano) stosowana była w badaniach syberyjskich, podobnie jak w wypadku Jana Czekanowskiego w Afryce. Wprawdzie Antoni Kuczyński pisze o Poniatowskim, że „będąc etnologiem” Poniatowski zamierzał zgromadzić materiał etnograficzny, jednak w tym czasie należałoby pisać odwrotnie będąc antropologiem fizycznym gromadził materiał etnograficzny. Poniatowski bowiem w pełni jako etnolog rozpoczął pracę później.

Pośrednio możemy wnioskować, że Poniatowskiego etnografia polityczna w wypadku badań syberyjskich zyskała doświadczenie terenowe. Dzięki temu w pracy dydaktycznej mógł dzielić się swoimi doświadczeniami z empirycznych badań, co dziś jest standardem w antropologii

¹³⁶ A. Kuczyński, *Spotkanie polskiego etnologa Stanisława Poniatowskiego z badaczem Dalekiego Wschodu W. K. Arseniewem na tle związków polsko-rosyjskich w badaniach Syberii*, „Etnografia Polska” 1983, t. 27, z. 1, s. 336-337.

politycznej. Posiadał Poniatowski zatem szczególny rodzaj wiedzy zarówno o człowieku jako istocie fizycznej – badał budowę anatomiczną ludności syberyjskiej w celu wykorzystania tych badań do ustalenia powiązań ludności Azji Wschodniej z ludnością Ameryki Północnej, jak i gromadził materiał odnośnie do kultury społeczeństw, które badał. Poniatowski prowadził badania zatem typu holistycznego uwzględniając człowieka jako istotę biologiczną a zarazem jako istotę duchową. Ten profil badań wyniósł z Zurychu, jego mistrzowie – podobnie jak w wypadku Czekanowskiego – byli badaczami z doświadczeniem empirycznych badań ludów pozaeuropejskich.

2.2. Wykłady z etnografii politycznej

W roku akademickim 1933/1934 i kolejnym 1935/1936 w wykładach z etnografii politycznej, w rękopisie wykładów w części zatytułowanej „Potrzeba i znaczenie tego wykładu” Stanisław Poniatowski streścił zasadnicze kwestie, rozpoczynając od znaczenia zagadnień etnicznych w wewnętrznych i zewnętrznych stosunkach politycznych, uzasadniając potrzebę znajomości zagadnień etnicznych. Zaznaczył istnienie wykładów z tego zakresu w szkołach politycznych zarówno od strony teoretycznej, jak i praktycznej za granicą oraz wielką odnośną literaturę obcą przy zaniedbaniu zagadnień etnicznych w polskiej literaturze, jej ubóstwo także odnośnie do istniejących w Polsce mniejszości narodowych. Młodej daty ożywienie następujące, gdyż powstaje Instytut Badań Narodowościowych, od roku 1927 ukazuje się periodyk „Sprawy Narodowościowe”, w który dominują wyniki badań nad zagadnieniami politycznymi. Za cel swoich wykładów Poniatowski przyjmuje naukowe podejście do kwestii etnicznych i stwierdza, że dla naukowego poznania najważniejsze jest zawsze poznanie genezy, stąd głównym zadaniem jest zarys genezy stosunków etnicznych świata. Stawia pytania nasz uczonec: co rozumieć pod tą genezą, jak się ją ustala, co to są i na czym polegają różnice etniczne? Te zagadnienia stawia na pierwszym miejscu w swoich wykładach z etnografii politycznej.

Postawienie genezy na pierwszym miejscu to deklaracja historycznego podejścia w badaniach w etnografii politycznej, którego zwolennikiem był Poniatowski do końca swojej twórczości naukowej. Czego wyrazem było też podjęcie badań terenowych w Syberii nad azjatyckim pochodzeniem Indian amerykańskich.

W kolejnej części wykładów omawiał Poniatowski „Terminy podstawowe”. Były to następujące problemy¹³⁷: 1. *Natura a kultura*: a) różne znaczenia wyrazu kultura, b) człowiek a jego wytwory, c) definicja kultury jako ogółu wytworów zaspokajających potrzeby ludzkie, d) podział kultury na materialną, duchową i społeczną, e) przedmioty i zjawiska natury, będące przedmiotem nauk przyrodniczych, f) wytwory i zjawiska kultury, będące przedmiotem nauk o kulturze, g) cechy wspólne wytworów kulturowych: struktura, funkcja, ideologia. 2. *Podział nauk przyrodniczych*: a) przyroda nieożywiona, która posiada strukturę i nią zajmują się nauki przyrodnicze nieorganiczne; b) istoty żywe, posiadają obok struktury funkcję, nimi zajmują się nauki biologiczne; c) rasa, pochodzenie i różne znaczenia terminu w nauce; d) definicja rasy w naukach biologicznych; e) antropologia: jej podział (ogólna i antropografia) i zadania. 3. *Podział nauk o kulturze*: a) przekazywanie kultury, lud i jego definicja; b) różne próby podziału ludów („dzikie”, „barbarzyńskie”, „pierwotne”, „prymitywne”, „Natur- u. „Kulturvölker”); c) podział zasadniczy oparty na znajomości wyższego pisma – niecywilizowane i cywilizowane, definicja cywilizacji. 4. *Ludy a narody*: a) historyczny podział nauk o kulturze; b) nauki o narodach i ich wytworach cywilizowanych; c) późne wyłonienie się etnologii; d) podział etnologii (ogólna i etnografia); e) etnografia polityczna, jako wybrane rozdziały z etnografii.

Wymienione treści wykładu z zagadnień podstawowych były już wcześniej opracowane i opublikowane przez Poniatowskiego. Odzwierciedlają, nie tylko wiedzę zgodną z ówczesnym jej stanem, ale też wkład naszego uczonego do teoretycznego rozwoju etnologii. Są wyrazem jego wielkiej erudycji i twórczych zdolności naukowych, które umożliwiły mu wprowadzenie do studiów wyższych nowej i dojrzałej subdyscypliny.

Interesująca jest część wykładów zatytułowana: „Natura a kultura ludzka”. Warto ją tu przytoczyć za rękopisem wykładów. „Każdy z nas dobrze rozumie co nazywamy naturą człowieka, a mianowicie wszystko to co wiąże się z budową i czynnościami ciała człowieka, a więc ogół cech morfologicznych, fizjologicznych i psychofizycznych. Tej „naturze” człowieka wyraźnie

¹³⁷ S. Poniatowski, *Etnografia polityczna*, w: *Etnopolityka*, Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu, rkps, s. 2-3; https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/79590/edition/131278?search=bWV0YWRRhdGFzZWYyY2g_YWN0aW9uPUFkdMfuY2VkU2VhcmNoQWN0aW9uJnR5cGU9LTMmcD0wJnZhbDE9Q3JlYXRvcj0MjJodHRwOiUyRiUyRnZpYWYub3JnJTJGdmhZiUyRjU2NzM2MTEzJTlYJmlwcD0yNQ [22.07.2024].

przeciwstawia się jego „kultura”, którym to terminem oznaczać będziemy ogół wytworów ludzkich, służących do podtrzymania, rozszerzenia i wypełnienia życia człowieka. W języku potocznym używa się terminu kultura często w węższym znaczeniu, tak np. mówi się o kimś, że jest on „kulturalnym” dla podkreślenia wyższego stopnia uspołecznienia danej jednostki, gdy o kimś innym mówi się np. jako o wysoce „niekulturalnym”. Używa się więc tego przymiotnika, dla oceny charakteru, zwyczajów lub postępowania. Etnografia natomiast nie nadaje terminom „kultura” wzgl. „kulturalny” jakiegoś normatywnego charakteru, ale, jak wyżej zaznaczyłem, stosuje termin kultura do ogółu wytworów ludzkich. Ponieważ człowiek nie może żyć bez pomocy swych wytworów, więc dla etnografii każdy człowiek ma taką czy inną kulturę, każdy, inaczej mówiąc, jest kulturalnym człowiekiem¹³⁸.

Poniatowski, zgodnie z wyniesionym z studiów w Zurychu oddzieleniem nauk o naturze człowieka od nauk o kulturze człowieka wyraźnie odróżnia oba typy nauk, przyporządkowując do nauk o kulturze człowieka etnografię. W tym podziale mamy zatem wyraźnie postawiony akcent na kulturę, determinującą etniczne zróżnicowanie ludów świata.

Następujące zagadnienia omawiał nasz uczony w dalszej części wykładów: podział kultury, własności wytworów kulturowych (struktura, funkcja, ideologia) ich zmiany, związane z kontaktami różnych ludów i z nimi powiązanymi zapożyczeniami kulturowymi. Wywód profesora Szkoły Nauk Politycznych jasno oddziela przedmiot nauk przyrodniczych od przedmiotu nauk humanistycznych i społecznych: *Ustalając, że struktura, funkcja i ideologia są zasadniczymi cechami wytworów kulturalnych, wyraźnie odgraniczamy takowe od obiektów natury. Przedmioty naturalne martwe mają bowiem tylko strukturę i wszystko, co z nimi zachodzi, dotyczy jedynie zmian ich struktury, zaś w przedmiotach naturalnych żywych, czyli organizmach widzimy obok struktury i funkcje, ale są to funkcje wyłącznie w samych organizmach zachodzące, podczas gdy wytwory kulturowe są czymś istniejącym i działającym poza organizmem ludzkim.*

Poniatowski ten swój wywód prezentował mając od początku lat dwudziestych XX stulecia wypracowany własny teoretyczny pogląd na przedmiot i zadanie etnologii, wypracowany na tle całości nauk. Jego własna koncepcja została szczegółowo omówiona w innych naszych publikacjach¹³⁹.

¹³⁸ Tamże, s. 4.

¹³⁹K. Gładkowski, *Etnologia*, tenże., *Holistyczny model etnologii Stanisława Poniatowskiego*, „Etnografia Nowa” 2014, t. 6, s. 117-145.

Jest to najbardziej dojrzały model teoretyczno-metodologiczny etnologii, jaki jest nam znany w dorobku polskiej etnologii tego okresu.

W wykładach przeszedł dalej nasz uczony do zagadnienia „grup kulturowych”, określając je w taki sposób: „Posiadacze i użytkownicy jednych i tych samych wytworów kulturowych, czyli wspólnej więzi kulturowej, występują w postaci mniejszych lub większych g r u p k u l t u r o w y c h najrozmaitszej trwałości i wielkości, zależnie od charakteru tej więzi kulturowej”¹⁴⁰. Definiuje tu pojęcie ludu jako grupy kulturowej, „w której praktykowane są z pokolenia na pokolenie wspólna kultura i wspólny język”¹⁴¹.

Omawiając kwestię podziału ludów, stwierdza, że ogromne różnice między kulturami ludów skłaniają do ich klasyfikowania według ich kultur. Sięga do starożytnego podziału Greków i Rzymian, wyjaśnia znaczenie terminu *barbaros*, który początkowo oznaczał ludy mówiące niezrozumiałym obcym językiem, który był dla Greków bełkotem, z czasem termin ten zaczął oznaczać nie tylko człowieka o obcej mowie, ale i o niższej kulturze. W późniejszym czasie oddziedziczony po starożytności termin „ludy barbarzyńskie” w epoce wielkich odkryć pojawił się termin „ludy dzikie”, który oznaczał niższy stopień kultury od tego, jaki znano dotychczas u niektórych ludów Europy i Azji. Postuluje Poniatowski, by terminy „barbarzyńcy” i „dzicy” w nauce nie były stosowane, bowiem są terminami wartościującymi, czyli subiektywnymi, a każda nuka dążyć powinna do obiektywizmu, eliminując wszelkie wartościowanie. Argumentuje, że nie ma podstaw do tego, by przeciwstawiać Europejczykom, jakieś inne ludy jako barbarzyńskie i dzikie, skoro w Europie w czasie wojen i pokoju mają miejsce zdarzenia, na które nie zdobyłby się najniżej nawet stojące ludy kolorowe. Trudno znaleźć w związku z tym obiektywne kryteria dzikości i barbarzyństwa. W etnografii w XX wieku z tego powodu na oznaczenie ludów o mało rozwiniętych kulturach zaczęto używać inne terminy – „ludy naturalne” i „ludy pierwotne”. Pierwszy z nich nie przyjął się w polskiej terminologii naukowej, używany był głównie przez autorów niemieckich, definiujących *Naturvolk*, jako lud żyjący w całkowitej zależności od swojego środowiska przyrodniczego, natomiast *Kulturvolk* („lud kultury”), jako lud, który potrafił zapanować nad swym środowiskiem naturalnym i potrafiący go przekształcić zgodnie ze swoimi

¹⁴⁰S. Poniatowski, *Etnografia polityczna*, s. 6.

¹⁴¹Tamże, s. 7.

potrzebami. Odwołując się do szerokiego znaczenia terminu kultura, uważa za bezzasadne uznawanie jednych ludów za kulturalne a innych za pozbawione kultury. Wszystkie ludy mają kultury, dla Poniatowskiego wszystkie ludy są *Kulturvölker* (ludami kultury). Kwestionuje też zasadność terminu „ludy prymitywne”, gdyż zawiera on sugestię, że kultura ludów pierwotnych jest bardzo starą i prostą, przetrwała bez zmian przez stulecia do czasów nam współczesnych. I chociaż pewne wytwory przetrwały bez zmian przez stulecia a nawet tysiąclecia, to każdy lud ma za sobą bardzo długą historię, w której przebiegu ich kultura ulegała różnorodnym zmianom. Nie upoważnia to do uznania jej za prymitywną, gdyż brak kryterium obiektywnego, które pozwoliłoby na odróżnienie ludu prymitywnego od innego już nieprymitywnego. Poniatowski uznaje za bardziej obiektywne klasyfikacje oparte na podstawie posiadanych przez ludy charakterystycznych dla nich wytworów. Takim były klasyfikacje znane od czasów starożytnych czynione za pomocą form gospodarki: łowiecka, pasterska, rolnicza. Posiada jednak ona ten brak, że obok siebie znajdują się tak różne ludy, jak Europejczycy, Chińczycy, większość Murzynów, większość Papuasów, Indian i innych ludów. Podział taki niewiele mówi ponadto o różnicach poziomu całej kultury poszczególnych ludów. Za wytwór, który odgrywa niezwykle ważną funkcję dla całej kultury określonego ludu, uznał Poniatowski – wyższe pismo. Rękopis wykładów z etnografii politycznej w dalszej części zawiera jedynie tematy, które zapewne warszawski uczony szczegółowo omawiał podczas wykładów. Są to: rola wyższego pisma, cywilizacja, tempo rozwoju kultury, ludy cywilizowane i niecywilizowane, warstwy niecywilizowane u ludów cywilizowanych, węższe znaczenie terminu lud i znaczenie terminu kultura ludowa, stosunek ludu do własnej kultury, mylne dawne poglądy na stosunki między ludami, obecnie, wpływy obce i modyfikacje własnej kultury przez obce, nie wszędzie jednakowo silne modyfikacje, tradycja-historia-pismo-cywilizacja, pojęcie narodu, nauki o narodach i ich wytworach kulturowych, etnologia i jej podział na etnologię ogólną i etnografię, wyjaśnienie terminu etnografia polityczna. Szczegółowe omówienie podjętych i wymienionych przez Poniatowskiego zagadnień przedstawił on w wcześniej wydanych swoich pracach¹⁴².

¹⁴² W 1922 roku ukazało się fundamentalne dzieło Poniatowskiego, wspomniane już *Zadanie i przedmiot etnologii*, a zwłaszcza w pierwsze monografii etnografii Polski. S.

Na treść wykładów składały się, jak wynika z ich rękopisu, także czynniki warunkujące kulturę, jak wpływ ze strony innych kultur i oddziaływanie wewnątrzkułturowe, środowisko geograficzne, podłoże rasowe, cechy psychiczne i psychiczne cechy rasowe, Arthur de Gobineau – twórca rasizmu i jego krytyka, kwestia pochodzenia człowieka, klasyfikacje rasowe, powstanie ras, główne rasy Europy, ewolucjonizm – jego krytyka, historyzm – jego krytyka, Irańczycy, Indusi, Cyganie, Arjowie wymarli, Słowianie Zachodni, Czesi, Słowacy, Słowianie południowi i pruscy łącznie z plemionami polskimi, Słowianie Wschodni, Bałtowie, sąsiedzi Słowian Wschodnich, Finowie, Madziarzy, szczegółowe omówienie pracy Friedricha Ratzla *Einige Aufgaben einer politischen Ethnographie*¹⁴³.

W rękopisie teczki zatytułowanej „Etnografia polityczna” znajduje się też karta z tematami seminarium z etnografii politycznej w Szkole Nauk Politycznych w roku akademickim 1928/1929. Były to kolejno:

1. *Chiny: kwestia rolna, psychika chińska, polityka w związku z europeizacją;*
2. *Japonia: psychika, emigracja i kolonje, zagadnienia Pacyfiku;*
3. *Indje: Gandhi i jego nauka, tarcia wewnętrzne – islam – hinduizm, kasty, władcy lokalni (Agha Khan w Bu) Chailley;*
4. *Iran;*
5. *Kraje arabskie: islam, ideologizacja i kierunki (wahabici) myślicieli i Coll. Payet, zagadnienia Palestyny: Szczepański i Makarczyk, zagadnienie Syrii;*
6. *Turcja: przebudowa Kowalski, mniejszości zwłaszcza Ormianie i Kurdowie;*
7. *Turcy w Rosji;*
8. *Kaukaz;*
9. *Bałkany: kwestia macedońska;*
10. *Bałkany: kwestia albańska;*
11. *Rumunia: jej mniejszości;*

Poniatowski, *Etnografia Polski*, w: *Wiedza o Polsce*, t. 3, Warszawa: „Wiedza o Polsce” 1932, s. 191-194. Zob. też K. Gładkowski, *Etnologia*, s. 110-130.

¹⁴³ F. Ratzel, *Einige Aufgaben einer politischen Ethnographie*, „Zeitschrift für Sozialwissenschaften”, 1900, Bd. III, s. 1-19, za F. Ratzel, *Einige Aufgaben einer politischen Ethnographie*, w: tenże, *Kleine Schriften*, Bd. II, hg. von Hans Helmolt, München-Berlin: R. Oldenbourg 1906, s. 402-419.

12. *Białorusini*;

13. *Małorusini*.

We teczce znajdują się też inne karty. Wśród nich „Tematy wypracowań egzaminacyjnych z Etnografii politycznej Łódź jesień 1926” oraz „Tematy wypracowań egzaminacyjnych z Etnografii politycznej dla Szkoły Nauk Politycznych i Ekonomicznych w Łodzi 1928 r.”. Dają one wgląd w zagadnienia objęte zajęciami z etnografii politycznej prowadzonych przez Poniatowskiego. Są to w roku 1926:

„I grupa:

1. Najważniejsze różnice między dawnym (przyrodniczym) a dzisiejszym (historycznym) poznawaniem początków kultury.
2. Główne Grupy etniczne Kaukazu.
3. Czynniki etniczne sprzyjające panowaniu angielskiemu w Indjach.
4. Z jakich elementów etnicznych stworzył się naród panamski.

II grupa:

1. Główne typy ustroju rodzinnego i ich zależności od stosunków gospodarczych.
2. Główne grupy etniczne na półwyspie Bałkańskim.
3. Podstawy etniczne antagonizmu pomiędzy Chinami półn. a połd.
4. Pochodzenie i stosunek Madziarów do ludów ościennych.

III grupa:

1. Znaczenie ludów pasterskich dla rozwoju kultury.
2. Główne grupy etniczne w Azji Zach.
3. Polityka narodowościowa Rosji Sowieckiej.
4. Z jakich składników etnicznych powstał naród włoski.

IV grupa:

1. Pochodzenie zróżnicowania społecznego i jego znaczenie dla rozwoju kultury.
2. Główne grupy etniczne Afryki.
3. Różnice pomiędzy ludami romańskimi a germańskimi w stosunkach ich do ras kolorowych.
4. Mniejszości narodowościowe w Turcji współczesnej”.

W roku 1928:

„I grupa:

1. Cechy charakterystyczne ustrojów społecznych w kulturach zasadniczych matriarchalnych.
2. Geneza Rumunów i współczesne stosunki etnopolityczne w Rumunii.
3. Pochodzenie Chińczyków i ich kultury.
4. Kurdowie.

II grupa:

1. Cechy charakterystyczne kultury zasadniczej pasterskiej.
2. Ludy półwyspu Pirenejskiego, ich kultura i stosunki wzajemne.
3. Główne grupy etniczne Indji.
4. Ormianie.

III grupa:

1. Religie najstarszych kultur zasadniczych.
2. Anglicy i Irlandczycy; geneza obu tych ludów i rzut oka na stosunki wzajemne.
3. Główne grupy etniczne Afryki.
4. Gruzuni.

IV grupa:

- 1) Wyjaśnić terminy: rasa, kultura, lud i naród
- 2) Semici
- 3) Jugosławja
- 4) Albańczycy

V Grupa:

- 1) pochodzenie cywilizacji
- 2) Ugrofinowie
- 3) Ruch nacjonalistyczny w Indjach
- 4) Baskowie¹⁴⁴.

¹⁴⁴ S. Poniatowski, *Etnografia polityczna*, karty 28, 29 i nlb.

Karta 30 omawianej teczki archiwalnej zawiera następujące treści wykładów:

„Wstęp

Część ogólna

Elementy etniczne: kultury zasadnicze

kultury wtórne

Rola elementów etnicznych w państwie

państwa jednolite

państwa niejednolite

Część szczegółowa

poszczególne części świata i w nich:

główne obszary geograficzno-kulturowe

główne grupy etniczne (językowe

ich geneza z kultur zasadniczych

poszczególne państwa

Państwo

A. Wstęp: stan obecny: powierzchnia, ludność, znaczenie (?)

Geneza (?)

B. Wykład:

I. Składniki etniczne

jakie, ile, gdzie

ich geneza

ich charakterystyka: rasowa (psych.!)

kulturowa:

k. materialna

k. duchowa

k. społeczna

II Rola ich struktur wewnątrz państwowych

stosunki wzajemne

stosunek do państwa:

pozytywny

negatywny

III Rola ich w stosunkach międzypaństwowych

Stosunek do elementów etnicznych sąsiedzkich

C. Zakończenie: Perspektywa przyszłości państw ze względu na dalszy rozwój jego stosunków etnicznych”.

W roku akademickim 1937/1938 Poniatowski w swoich wykładach ujął kwestię znaczenia etnografii politycznej, wskazując na wzrastającą stale funkcję czynników narodowych i rasowych tak w stosunkach międzynarodowych, jak i nierzadko w wewnątrzpaństwowych. To – jego zdaniem – „nakazuje znajomość tych czynników ze strony ludzi, interesujących się sprawami politycznymi”¹⁴⁵. Zaznacza, że brak jest odnośnie kwestii narodowych wiedzy i często wiedza w tym zakresie jest błędna. Daje następujące przykłady: „1) operowanie terminami rasa semicka, rasa aryjska, rasa mongolska itp., 2) stosunki chińsko-japońskie i wewnątrzchińskie, 3) Palestyna a sprawy arabskie itd., itd. 4) antagonizmy narodowościowe w Jugosławii, 5) kwestia murzyńska w Stanach Zjednoczonych itd.”¹⁴⁶.

To, zdaniem Poniatowskiego, powód dla którego wprowadzono do programu wydziału politycznego SNP [Szkół Nauk Politycznych] etnografii politycznej, „przymiotnik »polityczny«, wskazuje że są to rozdziały wybrane z etnografii, szczególnie ważne dla studiujących zagadnienia polityczne”¹⁴⁷. Dalej profesor Wolnej Wszechnicy Polskiej zajmuje się zadaniem, metodą i materiałem etnografii politycznej. Rozpoczyna od kwestii etymologii nazwy dyscypliny i przechodzi do wskazania przedmiotu tej subdyscypliny. Pisał: *nazwa etnografia, pochodząca od greckich wyrazów ethnos – lud i grapho = pisać, oznacza dosłownie opis ludów. Opis nie jest jeszcze nauką, to dopiero materiał dla nauki; od zbierania i opisywania zaczyna się dopiero praca naukowa, ale każda nauka zajmująca się faktami dąży do ich systematycznego powiązania i wyjaśnienia. A więc i etnografia*

¹⁴⁵ S. Poniatowski, *Wstęp*, w: S. N. P. [Szkola Nauk Politycznych] Etn. Polit. [Etnografia polityczna], Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu, rkps, sygn. 301. s. 1; https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/79590/edition/131278?search=bWV0YWRRhdGFzZWZyY2g_YWN0aW9uPUFkdmd-FuY2VkU2VhcmNoQWN0aW9uJnR5cGU9LTMmcD0wJnZhbDE9Q3JlYXRvcj0lMjJodHRwOiUyRiUyRnZpYWYub3JnJTJGdmlhZiUyRjU2NzM2MTEzJTlYlmlwcD0yNQcznych Etn. Polit. [Etnografia polityczna], Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu, rkps, s. 1; wersja elektroniczna: Etnopolityka, https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/79590/edition/131278?search=bWV0YWRRhdGFzZWZyY2g_YWN0aW9uPUFkdmd-FuY2VkU2VhcmNoQWN0aW9uJnR5cGU9LTMmcD0wJnZhbDE9Q3JlYXRvcj0lMjJodHRwOiUyRiUyRnZpYWYub3JnJTJGdmlhZiUyRjU2NzM2MTEzJTlYlmlwcD0yNQ [22.07.2024].

¹⁴⁶Tamże.

¹⁴⁷Tamże.

dąży do wyjaśnienia związków zachodzących między ludami oraz wyjaśnienia genezy i rozwoju poszczególnych ludów. Zaś etnografia polityczna kładzie przytem nacisk na te ludy, które odgrywały czynną rolę polityczną w stosunkach międzypaństwowych lub wewnątrzpaństwowych¹⁴⁸.

Obraz jaki wyłania się z rękopisu teczki zatytułowanej etnografia polityczna sprawia, że można na podstawie treści, szkiców, notatek do wykładów, jednoznacznie uznać ich autora za wybitnego erudyty, dzielącego się ze studentami najnowszym stanem wiedzy teoretycznej na temat etnologii i etnografii oraz subdyscypliny, jaką jest etnografia polityczna w owym czasie przy zastosowaniu własnych rozwiązań teoretycznych i metodologicznych.

¹⁴⁸Tamże.

Zakończenie

Okres studiów w Zurychu zaważył na karierach naukowych Jana Czekanowskiego i Stanisława Poniatowskiego. W czasie studiów obaj wykazali się poważnymi osiągnięciami w zakresie antropologii fizycznej przez wprowadzenie metod matematycznych, przez to wnieśli wkład w rozwój metod biometrycznych i statystycznych tej dyscypliny¹⁴⁷.

O ile Jan Czekanowski, mając w swoim dorobku znaczące osiągnięcia etnologiczne, odegrał przede wszystkim ważną rolę w rozwoju polskiej antropologii fizycznej, która uzyskała światowy rozgłos, jako Polska Szkoła Antropologiczna, to Stanisław Poniatowski główną dziedziną¹⁴⁸ swoich badań uczynił etnologię. I chociaż popadł w zapomnienie¹⁴⁹, całkiem niesłusznie, ma w swoim dorobku wiele interesujących prac, a wśród nich na szczególne wyróżnienie zasługują wyniki jego badań Goldów i Oroczo-nów w Azji (badania te podjął Poniatowski z inicjatywy Aleša Hradlička, amerykańskiego antropologa pochodzenia czeskiego. Ich celem było od-szukanie wśród tubylczej ludności Syberii typów fizycznych pokrewnych Indianom amerykańskim. Badania były prowadzone w ramach wyprawy,

¹⁴⁷ P. Jaskulski, A. Sołtysiak, *Diagram Czekanowskiego: pomysł, historia, zastosowa-nia*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu. Taksonomia” 2004, t. 11, nr 1022 (Klasyfikacja i analiza danych – teoria i zastosowania), s. 374-383. T. Bielecki, T. Krupiński, J. Strzałko, *Historia antropologii w Polsce*. „Przegląd An-tropologiczny” 1987 [1989], t. 53, z. 1-2, s. 3-28, [online] http://repozytorium.amu.edu.pl:8080/bitstream/10593/7386/1/01_T_Bielicki_T_Krupi%C5%84ski_J_Strza-%C5%82ko_Historia_antropologii_w_Polsce_3-28.pdf [23.10.2022]. W drugiej z tych Publikacji (s. 7) podano błędnie, iż Poniatowski został zamordowany przez Niem-ców w obozie koncentracyjnym w Majdanku w 1943 roku. Zmarł on 8 stycznia 1945 roku w obozie koncentracyjnym w Litomierzycach.

¹⁴⁸ Należy też pamiętać, że posiada poważne osiągnięcia w zakresie antropologii fi-zycznej w swoim czasie.

¹⁴⁹ K. Gładkowski, *Zapomniany etnolog i religioznawca. W setną rocznicę uro-dzin Stanisława Poniatowskiego 1884-1945*, „Collectanea Theologica” 1984, t. 54, fasc. IV s. 156-161; tenże, *O miejsce dla dorobku Stanisława Poniatowskiego w historii etnologii i religioznawstwa*, „Roczniki Teologiczne” 1994, t. 41, z. 2, s. 129-142.

której patronowali: Uniwersytet w Oksfordzie, Muzeum Pensylwańskie, Smithsonian Institution, Rosyjska Akademia Nauk. Poniatowski wpisał się zatem do grona badaczy, którzy potwierdzili hipotezę o azjatyckim pochodzeniu Indian amerykańskich), a także wyjątkowe w owym czasie dzieło jednego autora, jakim była pierwsza monografia *Etnografia Polski*.

Określenie, czym jest etnologia i jej odgraniczenie od antropologii przez Otto Stolla i Rudolfa Martina przyjął Stanisław Poniatowski, jednak w swoich teoretycznych rozważaniach oparł się na osiągnięciach polskich filozofów i logików ze szkoły lwowsko-warszawskiej. Rozwijał zatem twórczo polski uczony poznane w Zurychu koncepcje teoretyczne, pozostając w zasadniczych kwestiach w tym zakresie na podstawowych rozwiązaniach profesorów Uniwersytetu w Zurychu.

Okres studiów w Zurychu w wypadku obu uczonych przygotował ich znakomicie do badań terenowych, które z powodzeniem prowadzili w Afryce i na Syberii, osiągając rezultaty, do których odwołują się zarówno antropologowie, jak i etnologowie¹⁵⁰. Uczeń ci mieli znakomite wzory w swoich mistrzach także na polu organizacyjnym. Po powrocie do kraju poświęcili się instytucjonalnemu organizowaniu nauki, zwłaszcza w niepodległej Rzeczypospolitej. Z punktu widzenia politologicznego, nie bez znaczenia było też ich znakomite przygotowanie antropologiczne i etnologiczne dla dokumentowania zróżnicowania etnicznego Polski, jak innych części świata¹⁵¹.

¹⁵⁰ Korespondencja prowadzona przez Czekanowskiego z Felixem Luschanem, dyrektorem Völkerkunde Museum w Berlinie podczas wyprawy do Afryki w pełni ukazuje nieprzeciętne umiejętności badawcze Czekanowskiego w wielu dziedzinach, nie tylko antropologiczne i etnologiczne, ale i muzealne, zob. K. Gładkowski, *Materiały archiwalne w Ethnologisches Museum*, s. 73-99. Stanisław Poniatowski m.in. organizował i kierował Pracownią Etnologiczną przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie w latach 1913-1919.

¹⁵¹ Stanisław Poniatowski prowadził seminarium i wykladał etnografię polityczną w Szkole Nauk Politycznych w Warszawie i Łodzi. S. Poniatowski, *Etnografia polityczna*, Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu, sygn. 301-312, rkps. W 1930 roku miała się ukazać jego *Etnografia polityczna*, którą to zredagowali studenci Poniatowskiego. Niestety żadnego egzemplarza do tej pory nie udało się pozyskać, zapewne zaginęły w zawierusze wojennej. Poniatowski definiował etnografię polityczną jako dyscyplinę, kładącą nacisk na ludy, które odgrywają czynną rolę polityczną w stosunkach międzypaństwowych lub wewnątrzpaństwowych. S. Poniatowski, *Etnopolityka*, Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu, s. 1 [online] <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/79590/edition/131278/content> [23.07.2022].

Jana Czekanowskiego możemy zaliczyć do prekursorów polskiej antropologii politycznej oraz polskiej antropologii historycznej. Wynika to jasno z przedstawienia jego wyników badań nad państwami feudalnymi afrykańskiego Międzyjezierza. Sięgał on nie tylko do tradycji ustnej, ale i do źródeł archiwalnych. Jako znakomity antropolog fizyczny badał też historyczny napływ różnych grup etnicznych na ten teren. Abstrahując od oceny podstaw teoretycznych, jakie przyświecały badaniom Czekanowskiego, niewątpliwie jego badania mogą stanowić wzór dla tego, co dzisiaj nazywamy „interdyscyplinarnością”. W wypadku polskiego antropologa, mamy ten wyjątkowy przykład, w którym realizowane są kompetentnie badania interdyscyplinarne przez jednego uczzonego, przygotowanego do takich badań podczas studiów w Zurychu. Jest to ten wypadek, który może stanowić wzór dla przyszłych badań teoretyczno-metodologicznych, w których prowadzone są jednolite badania nad człowiekiem we wszystkich aspektach jego życia: indywidualnym, społecznym, biologicznym i duchowym.

Mając na uwadze, iż Czekanowski prowadził ten typ badań przed ponad stu laty oraz współczesne osiągnięcia naukowe we wszystkich dziedzinach możemy zbudować antropologię w pełnym tego słowa znaczeniu: jako kompleksową naukę o człowieku.

Wiedza, którą reprezentowali uczeni w Zurychu, a potem ich uczniowie w niepodległej Polsce z dzisiejszego punktu widzenia określana byłaby jako interdyscyplinarna. Warto inaczej spojrzeć na badanie człowieka i jego kultury. Byłoby to spojrzenie integralne, w którym człowiek widziany jako byt psychosomatyczny będzie badany właśnie jako taki. Do tego skłania też koncepcja teoretyczno-metodologiczna etnologii Stanisława Poniatowskiego. Rozwijał on ją w kontekście wszystkich nauk. Zgodnie z koncepcją ówczesną, odgraniczenia przedmiotu i metody badań właściwej dla każdej z nauk. Dziś dąży się do integracji poszczególnych badań w ramach interdyscyplinarności. Biorąc pod uwagę, iż przedmiotem i podmiotem tych nauk jest człowiek można pokusić się o zbudowanie jednej antropologii jako dyscypliny integrującej wyniki wszystkich dyscyplin naukowych. Jako pierwszy etap budowania jednolitej nauki. Po nim powinny nastąpić kolejne etapy w miarę rozwoju tej nauki¹⁵².

Już w innej publikacji sugerowaliśmy, że okres studiów w Zurychu powinien być badawczo głębiej analizowany w celu pełnego ukazania

¹⁵² Por. K. Gładkowski, *Czy możliwe jest przewycięzenie interdyscyplinarności w badaniach religii w politologii?*, „Chrześcijaństwo Świat Polityka” 2019, nr 23, s. 31-40.

znaczenia szwajcarskiej nauki dla rozwoju polskiej antropologii i etnologii. Wyniki tych badań pozwolą nie tylko ukazać źródła polskiej etnologii i antropologii okresu krótko przed i w okresie międzywojennym, ale skorygują wiele błędów z jakimi mamy do czynienia w rodzimej literaturze przedmiotu.

Uznanie, jakim cieszył się Jan Czekanowski, w różnych środowiskach omawia Jan Chałasiński, godne odnotowania są słowa cytowane przez Chałasińskiego, które o Czekanowskim napisał Kazimierz Petrusewicz: *Pod względem społeczno-politycznym Jan Czekanowski nie należał do lewicy. Tym bardziej warto przytoczyć wyrazy uznania Sekretarza Wydziału Nauk Biologicznych PAN, działacza komunistycznego, prof. Kazimierza Petrusewicza: „Teoretyk słowiańszczyzny i polskości był nosicielem największej cnoty Polaków — niezłomności, wyznawcą najpiękniejszej tradycji polskiego romantyzmu — działania na przekór konkretnym możliwościom, mierzenia siły na zamiary [...] nieprzemijające wartości są stwarzane przez ludzi przemijających, ale wielkich. Takim wielkim człowiekiem, takim twórcą niepowtarzalnym był Jan Czekanowski i takim pozostanie w pamięci tych, którzy mieli zaszczyt dzielić z Nim trud budowy i odbudowy nauki polskiej”*¹⁵³.

W historii antropologii wielu uczonych odgrywało nie małe znaczenie w polityce. Tak było i w wypadku Jana Czekanowskiego. Wspomniano już o jego pracy jako eksperta w latach 1918-1920 w Delegacji Polskiej na Konferencję Pokojową w Paryżu. Czekanowski w czasie niemieckiego nazizmu zakwestionował pogląd o istnieniu w pradziejach czystych typów rasowych, na podstawie pomiarów poborowych do polskiej armii. Młodzi Żydzi, pochodzący z Warszawy – jak wynikało z tych badań – mieli najwyższy współczynnik elementu nordyckiego, byli zatem najbliżsi ideału niemieckich nazistów. Karaimi uniknęli losu Żydów i Cyganów dzięki temu, że w 1942 roku Jan Czekanowski zaświadczył autorytatywnie, że mają tureckie pochodzenie.

Biorąc pod uwagę, że także inni polscy etnografowie mają dorobek odnośnie do badania grup etnicznych i stosunków etnicznych zarówno w Polsce, jak i w świecie, należałoby pomyśleć o projekcie mającym na celu opracowanie historii polskiej etnologii politycznej.

¹⁵³ J. Chałasiński, *Jan Czekanowski 1882-1965*, „Przegląd Socjologiczny” 1966, t. 20, s. 191-192.

Bibliografia

- Antropologia polityczna*, [online] https://pl.wikipedia.org/wiki/Antropologia_polityczna [09.10.2024].
- Bar J., *Afrykanistyczne badania Jana Czekanowskiego w stulecie wyprawy*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej 2007.
- Bar J., *Dziennik podróży afrykańskiej Jana Czekanowskiego, czerwiec – listopad 1907 r. Rekonstrukcja wydarzeń*, „Afryka” 2015, nr 42, s. 103-124.
- Bar J., Tymowski M., *Jan Czekanowski, a Polish Anthropologist between Two Eras of European Cultural History*, w: Bérose - *Encyclopédie internationale des histoires de l'anthropologie*, Paris 2023.
- Białek C., *Stosunki antropologiczne Afryki Środkowej w świetle aproksymacji Wankęgo*, Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, „Materiały i Prace Antropologiczne” 164, nr 67: Miscellanea 9, s. 29-54.
- Białek C., *Jezuici polscy w Misji Zambeskiej*, Warszawa: Papieski Instytut Studiów Kościelnych 1980.
- Białek C., *Na ratunek człowiekowi*, w: *Pięćdziesiąt lat Prowincji Wielkopolsko-Mazowieckiej Towarzystwa Jezusowego. Sylwetki i wspomnienia*, red. F. Paluszkiewicz, Rzym: Pontificia Universitas Gregoriana 1976, s. 267-272.
- Białokur M., Gmitruk J., *Gabriel Narutowicz (1865-1922). Prezydent Niepodległej*, Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego 2022.
- Bielecki T., Krupiński T., Strzałko J., *Historia antropologii w Polsce*. „Przegląd Antropologiczny” 1987 [1989], t. 53, z. 1-2, s. 3-28, [online] http://repozytorium.amu.edu.pl:8080/bitstream/10593/7386/1/01_T_Bielicki_T_Krupi%C5%84ski_J_Strza%C5%82ko_Historia_antropologii_w_Polsce_3-28.pdf.
- Blade M., *Letters to University of Cumbria academic's grandparents reveal famine horror in Ukraine in the 1930s*, [online] <https://www.lancasterguardian.co.uk/heritage-and-retro/retro/letters-to-university-of-cumbria-academics-grandparents-reveal-famine-horror-in-ukraine-in-the-1930s-3411251>.
- Buchmann A., *Młodzież z ziem polskich na uniwersytecie zuryskim w latach 1833-1906. Referat wygłoszony na XXI sesji Stałej Konferencji MABPZ - Rzym 1999 r.*, [online] <https://www.mabpz.org/publikacje-b/mlodziez-z-ziem-polskich-na-uniwersytecie-zuryskim-w-latach-1833-1906-anna-buchmann>.

- Bulanda E., *Pamięci wybitnego etnologa polskiego prof. dr Stanisława Poniatowskiego*, „Lud” 1946, t. 36, s. 19-32.
- Chafasiński J., *Jan Czekanowski 1882-1965*, „Przegląd Socjologiczny” 1966, t. 20, s. 191-192.
- Cooper C., Lösch S., *Die biologische Anthropologie*, w: *Historisches Lexikon der Schweiz*, 2023 [online] <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/008252/2023-10-10/>.
- Czekanowski J., *Die anthropologisch-ethnographischen Arbeiten der Expedition S. H. des Herzogs Adolf Friedrich zu Mecklenburg für den Zeitraum vom 1. Juni 1907 bis 1. August 1908*, „Zeitschrift für Ethnologie” 1909, Jahrg. 41, H. 5, s. 591-615.
- Czekanowski J., *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*, Bd. III: *Ethnographisch-anthropologischer Atlas. Zwischenseen-Bantu, Pygmaen und Pygmoden, Urwaldstämme. Mit 139 Tafeln in Lichtdruck*, Leipzig: Klinkhardt & Biermann 1911. Seria: Wissenschaftliche Ergebnisse der Deutschen Zentral-Afrika-Expedition 1907–1908 unter Führung Adolf Friedrichs, Herzogs zu Mecklenburg.
- Czekanowski J., *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*, Bd. I: *Ethnographie. Zwischenseengebiet. Mpororo, Ruanda. Mit einem musikalischen Anhang von. E. M. v. Hornbostel*, Leipzig: Klinkhardt & Biermann 1917. Seria: Wissenschaftliche Ergebnisse der Deutschen Zentral-Afrika-Expedition 1907–1908 unter Führung Adolf Friedrichs, Herzogs zu Mecklenburg.
- Czekanowski J., *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*, Bd. IV: *Anthropologische beobachtungen im Nil-Kongo- Zwischengebiet*, Leipzig: Klinkhardt & Biermann 1922. Seria: Wissenschaftliche Ergebnisse der Deutschen Zentral-Afrika-Expedition 1907–1908 unter Führung Adolf Friedrichs, Herzogs zu Mecklenburg.
- Czekanowski J., *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*, Bd. II: *Ethnographie. Uele, Ituri, Nil-Länder*, Leipzig: Klinkhardt & Biermann 1924. Seria: Wissenschaftliche Ergebnisse der Deutschen Zentral-Afrika-Expedition 1907–1908 unter Führung Adolf Friedrichs, Herzogs zu Mecklenburg.
- Czekanowski J., *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*, Bd. V: *Ethnographisch-anthropologischer Atlas. Azande, Uele, Stämme, Niloten. Mit 167 Tafeln in Lichtdruck*, Leipzig: Klinkhardt & Biermann 1927. Seria: Wissenschaftliche Ergebnisse der Deutschen Zentral-Afrika-Expedition 1907–1908 unter Führung Adolf Friedrichs, Herzogs zu Mecklenburg.
- Czekanowski J., Kirschstein E. F., Weiss M. et al., *Wissenschaftliche Ergebnisse der Deutschen Zentral-Afrika-Expedition 1907–1908 unter Führung Adolf Friedrichs, Herzogs zu Mecklenburg*, Leipzig: Klinkhardt & Biermann 1910-1927.

- Czekanowski J., *Les lois de Mendel et Galton et les coefficients de l'hérédité de Pearson*, „Revue Générale des Sciences Pures et Appliquées” 1921, vol. 32, nr 22, s. 671–675.
- Czekanowski J., *Prawa Mendla i Galtona i współczynniki dziedziczności Pearsona*. „Archiwum Naukowe Towarzystwa Naukowego Lwowskiego” 1922, t. 1, s. 301–344.
- Czekanowski J., *Struktura rasowa Śląska w świetle badań polskich i niemieckich*, Katowice: Wydawnictwa Instytutu Śląskiego, 1936, Polski Śląsk, Odczyty i Rozprawy, 25.
- Czekanowski J., *Podstawy teoretyczne antropologii i ich konsekwencje*, wydanie drugie, Lublin: Towarzystwo Naukowe K. U. L. 1947
- Czekanowski, *W głąb lasów Aruwimi. Dziennik wyprawy do Afryki*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze 1958 *Prace Etnologiczne*, t. 6.
- Czekanowski J., *Feudalne państwa pasterskie afrykańskiego Międzyjezierza*, „Przegląd Socjologiczny” 1961, t. 15, s. 21–60.
- Czekanowski J., *Człowiek w czasie i przestrzeni*, wyd. III, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1967.
- Czekanowski J., *Dziennik podróży afrykańskiej*, Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne, Warszawa: Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne 2014.
- Czekanowski J., *Tagebuch der anthropologisch-ethnologischen Kolonne der Zentralafrikaexpedition in den Jahren 1907-1909 = Dziennik kolumny antropologiczno-etnologicznej ekspedycji do Afryki Środkowej w latach 1907-1909*, cz. 1-2, Kraków: Polska Akademia Umiejętności 2023, *Fontes Historiae Africanae*, Series Varia.
- Derks A., *Die Ethnologie Zürich*, w: *Gewundene Wege einer undisziplinierten Disziplin. 50 Jahre Ethnologie in Zürich*, hgs. A. Derks, A. Isler, W. de Jong, H. Käufeler, ISEK – Ethnologie, Zürich: Universität Zürich 2021, s. 13–19.
- Dohnal W., *Antropologia polityczna – w poszukiwaniu tożsamości dyscypliny*, w: *Antropologia polityki i polityka w antropologii*, red. Mirosława Drozd-Piaśicka, Aleksander Posern-Zieliński, Warszawa: Komitet Nauk Etnologicznych PAN, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2010, s. 7–24.
- Dziemidok B., *Tatarkiewicz Władysław*, *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 2, Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2001, s. 705–709, [online] http://www.ptta.pl/pf/pdf/t/tatarkiewicz_w.pdf.
- Fortes M., Evans-Pritchard E. E., *Introduction*, w: *African Political Systems*, eds. M. Fortes, E.E. Evans-Pritchard, London: International African Institute, Oxford University Press 1940.
- Fortes M., E.E. Evans-Pritchard eds, *African Political Systems*, London: International African Institute, Oxford University Press 1940.

- Gładkowski K., *Zapomniany etnolog i religioznawca. W setną rocznicę urodzin Stanisława Poniatowskiego 1884-1945*, „Collectanea Theologica” 1984, t. 54, fasc. IV, s. 156-161.
- Gładkowski K., *O miejsce dla dorobku Stanisława Poniatowskiego w historii etnologii i religioznawstwa*, „Roczniki Teologiczne” 1994, t. 41, z. 2, s. 129-142.
- Gładkowski K., *Etnologia. Koncepcja teoretyczno-metodologiczna Stanisława Poniatowskiego 1884-1945*, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego 2001.
- Gładkowski K., *Stanisław Poniatowski (1884-1945)*, w: *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, t. 2, red. E. Fryś-Pietraszkowa i A. Spiss Wrocław-Kraków: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze 2007, s. 270-277.
- Gładkowski K., *Holistyczny model etnologii Stanisława Poniatowskiego*, „Etnografia Nowa” 2014, t. 6, s. 117-145.
- Gładkowski K., *Materiały archiwalne w Ethnologisches Museum w Berlinie związane z udziałem Jana Czekanowskiego w ekspedycji naukowej księcia Adolfa Friedricha zu Mecklenburg do Afryki Środkowej*, w: A. Żukowski (red.), *Tradycja i nowoczesność w Afryce. Społeczeństwo – kultura – sztuka*, seria „Forum Politologiczne”, Instytut Nauk Politycznych UWM, Olsztyn: Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko Mazurskiego w Olsztynie 2017, s. 73-99. Seria Forum Politologiczne.
- Gładkowski K., *Czy możliwe jest przewyższenie interdyscyplinarności w badaniach religii w politologii?*, „Chrześcijaństwo Świat Polityka” 2019, nr 23, s. 31-40.
- Gładkowski K., *Antropologia polityczna*, w: *Podstawowe kategorie nauk o polityce i administracji*, red. A. Żukowski, W. T. Modzelewski, M. Hartliński, INP UWM, Olsztyn 2021, s. 155-170.
- Gładkowski K., *Szwajcarska geneza antropologii i etnologii Jana Czekanowskiego (1882-1965) i Stanisława Poniatowskiego (1884-1945)*, „Politeja” 2023, t. 20, nr 1(82), s. 257-278.
- Historia Politechniki Warszawskiej*, [online] https://www.xn--meb.pisz.pl/Historia_Politechniki_Warszawskiej.
- Honegger C., *Anthropologie*, w: *Historisches Lexikon der Schweiz*, 2023 [online] <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/008252/2023-10-10/>.
- Hrdlička A., *Remains in eastern Asia of the race that peopled America (with three plates)*, Washington: “Smithsonian Miscellaneous Collections” 1912, vol. 60, nr16.
- Hübner P., *Człowiek międzywojenny*, „Forum Akademickie” 2018, nr 7-8 [online] <https://prenumeruj.forumakademickie.pl/fa/2018/07-08/czlowiek-miedzywojenny/>.

- Hugentobler-Schwager H., *Der Anthropologe Rudolf Martin (1864-1925)*, Zürich: Juris Druck + Verlag 1990.
- James Augustus Grant, <https://kids.britannica.com/students/article/James-Augustus-Grant/606354> [11.07.2024].
- Jan Czekanowski, „Laboratorium Kultury” 2017, nr 6.
- John Hanning Speke, 1827-1864, https://library.princeton.edu/visual_materials/maps/websites/africa/speke/speke.html.
- Jaskulski P., Sołtysiak A., *Diagram Czekanowskiego: pomysł, historia, zastosowania*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu. Taksonomia” 2004, t. 11, nr 1022 (Klasyfikacja i analiza danych – teoria i zastosowania), s. 374-383.
- Jerry Berman's letters, [online] <https://holodomormuseum.org.ua/en/jerry-berman-s-letters/>.
- Kancewicz J., *Związek Zagranicznych Socjalistów Polskich: organizacja i kierownictwo w latach 1893-1893*, „Przegląd Historyczny” 1967, t. 58/1, s. 67-71 [online] https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Przegląd_Historyczny/Przegląd_Historyczny-r1967-t58-n1/Przegląd_Historyczny-r1967-t58-n1-s67-90/Przegląd_Historyczny-r1967-t58-n1-s67-90.pdf.
- Karrer P., *Alfred Weber 1866-1919. In memoriam*, „Separatum Helvetica Chimica Acta” 1966, vol. 49 (Fasciculus extraordinarius Alfred Werner), s. E1-E-15.
- Kondracka K., *Polskie badania w Jakucji na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Polacy na Syberii od XIX do XXI wieku*, red. S. Leończyk, Warszawa: Stowarzyszenie „Wspólnota Polska” 2019, s. 11-16.
- Kośmiński E., *Rozwój badań etologicznych w ujęciu idealizacyjnej koncepcji nauki*, w: *Teoria i empiria w polskiej szkole antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego*, red. J. Piontek, A. Malinowski, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1985, s. 155-170.
- Krzyśko M., *Jan Czekanowski (1882–1965)*, w: *Statystycy polscy. Biogramy*, red. M. Krzyśko i in. Warszawa 2018, [online] https://stat.gov.pl/files/gfx/portalin-formacyjny/pl/defaultaktualnosci/5501/31/1/1/statystycy_polscy_biogramy.pdf.
- Krzyśko M., *Czekanowski Jan (1882–1965)*, Polskie Towarzystwo Biometryczne [online] <https://sparrow.up.poznan.pl/polbiom/memories.php?person=Czekanowski>.
- Krzyśko, *Jan Czekanowski (1882-1965)*, [online] https://www.researchgate.net/publication/287332041_Jan_Czekanowski-antropolog_i_statystyk.
- Kuczyński A., *Spotkanie polskiego etnologa Stanisława Poniatowskiego z badaczem Dalekiego Wschodu W. K. Arseniewem na tle związków polsko-rosyjskich w badaniach Syberii*, „Etnografia Polska” 1983, t. 27, z. 1, s. 321-338.

- Lang A., *Die experimentelle Vererbungslehre in der Zoologie seit 1900. Ein Sammelwerk und Hilfsbuch bei Untersuchungen. Mit einem Abschnitt: Anfangsgründe der Biometrik der Variation und Korrelation. Erste Hälfte*, Jena: Verlag von Gustav Fischer 1914.
- Liarskaja E., „*Penelope's Cloth*”: „*The Bogoras Project*“ in the Second Half of the 1920s–1930s, w: Jochelson, *Bogoras and Shternberg: A Scientific Exploration of Northeastern Siberia and the Shaping of Soviet Ethnography*, ed. E. Kasten, Fürstenberg/Havel: Kulturstiftung Sibirien 2018, s. 171-205.
- Majchak M., *Przemiany społeczno-polityczne w Królestwie Buganda pod wpływem kolonializmu*, „*Przegląd Socjologiczny*” 1975, t. 27, s. 101-136.
- Martin R., *Über einige neuere Instrumente und Hilfsmittel für den anthropologischen Unterricht*. „*Korrespondenz-Blatt der Deutschen anthropologischen Gesellschaft*” 1903, Bd. XXXIV, Nr. 11, s. 127-131.
- Martin R., *Die Inlandstämme der Malayischen Halbinsel. Wissenschaftliche Ergebnisse einer Reise durch die Vereinigten Malayischen Staaten*, Jena: Verlag von Gustav Fischer 1905.
- Martin R., *System der (physischen) Anthropologie und anthropologische Bibliographie*, „*Korrespondenz-Blatt der Deutschen anthropologischen Gesellschaft*” 1907, Bd. XXXVIII, s. 105-119.
- Martin R., *Lehrbuch der Anthropologie in Systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden; für studierende Ärzte und Forschungsreisende*, Jena: Verlag von Gustav Fischer 1914.
- Montgomery R. L., *Register to the Papers of Aleš Hrdlička*, Washington: National Anthropological Archives, Smithsonian Institution 2006.
- Münzer V., *Das Völkerkundemuseum der Universität Zürich 1889-1989*, „*Geographica Helvetica*” 1989, Nr. 3, s. 151-160, [online] <https://gh.copernicus.org/articles/44/152/1989/gh-44-152-1989.pdf>.
- Münzer V., Gerber P. R., Jud P., *100 Jahre Völkerkundemuseum 1889–1989. 100 Jahre Geographisch-Ethnographische Gesellschaft Zürich*, Zürich: Völkerkundemuseum der Universität Zürich 1989.
- Nawroczyński B. (red.) *Nasza walka o szkołę polską 1901-1917*, t. 2, Warszawa 1934, [online]: <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/17972/edition/17377?language=pl>.
- Noszczak B., *Renesans stalinizmu? Represjonowanie duchowieństwa katolickiego przez komunistyczny aparat władzy podczas obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski (1956-1966/1967) – przypadek o. Czesława Białka SJ*, w: *Pół wieku milenium*, red. B. Noszczak, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej 2017, s. 797-828.
- Piontek J., E. Mucha, *Koncepcje rasy w antropologii w współczesne problemy badań etnogenetycznych*, w: *Teoria i empiria w polskiej szkole antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego*, red. J. Piontek, A. Malinowski,

- Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, s. 171-178.
- Podgórski P., *Zjednoczenie studentów Politechniki Warszawskiej 1898 – 1909* (Przedruk z „*Naszej Walki o Szkołę Polską 1901 - 1917*”), w: *Wspomnienia byłych studentów Politechniki Warszawskiej z pierwszych lat jej istnienia (1898 - 1905)*, Warszawa: Wydane staraniem Koła Inżynierów wychowalców Politechniki Warszawskiej przy Stowarzyszeniu Techników Polskich 1933.
- Poniatowski S., *Zadanie i przedmiot etnologii*, „Archiwum Nauk Antropologicznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 1922, nr 2, s. 1-30.
- Poniatowski S., *Etnografia Polski*, w: *Wiedza o Polsce*, t. 3, Warszawa: „Wiedza o Polsce” 1932, s. 191-334.
- Poniatowski S., *Mahavrata. Metoda badania genezy wytworów kulturowych w etnologii*, „Lud” 1946, t. 36, s. 107-134.
- Poniatowski S., *Fakty etnologiczne i metody ich badań*, „Lud” 1947, t. 37, s. 32-68.
- Poniatowski S., *Dziennik wyprawy (do kraju Goldów i Oroczonów w 1914 roku)*, „Lud” 1964-65, t. 50, s. 7-120.
- Ratzel F., *Einige Aufgaben einer politischen Ethnographie*, „Zeitschrift für Sozialwissenschaften”, 1900, Bd. III, s. 1-19.
- Ratzel, F., *Einige Aufgaben einer politischen Ethnographie*, w: F. Ratzel, *Kleine Schriften*, Bd. II, hg. Hans Helmolt, München-Berlin: R. Oldenbourg 1906, s. 402-419.
- Richards A. I., *East African Chiefs. A Study of Political Development in Some Uganda and Tanganyika Tribes*, London: Faber and Faber Limited, 1959.
- Riese B., *Stoll, Otto*, w: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. XXV (2013), s. 414-415, [online] <https://www.deutsche-biographie.de/pnd117674168.html#ndbcontent> [20.06.2024].
- Roszkowski S., *Z życia młodzieży Politechniki Warszawskiej w latach 1898-1905*, w: *Wspomnienia byłych studentów Politechniki Warszawskiej z pierwszych lat jej istnienia (1898 — 1905)*, Warszawa: Wydane staraniem Koła Inżynierów Wychowalców Politechniki Warszawskiej przy Stowarzyszeniu Techników Polskich 1933, s. 22-37.
- Rosenthal H., Wiernik P., *Jochelson, Waldemar*, w: *JewishEncyclopedia.com*, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/8700-jochelson-waldemar>.
- Schmutz H.-K., *Die Gründung des Zürcher Lehrstuhles für Anthropologie*, „Gesnerus. Swiss Journal of the History of Medicine and Sciences”, 1983, Bd. XL, H. 1-2, s. 167-173.
- Skowron-Markowska S., *Stanisław Poniatowski. Z Warszawy do Kraju Nadamurskiego*, w: *Znad Amuru do przestrzeni cyfrowej. Digitalizacja kolekcji dokumentów i fotografii Stanisława Poniatowskiego ze zbiorów Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego*, red. S. Skowron-Markowska, Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze 2016, s. 11-42.

- Sobała L., Bialek Czesław, w: *Encyklopedia Solidarności*, <https://encysol.pl/es/encyklopedia/biogramy/15102,Bialek-Czeslaw>.
- Stanley H. M., *Through the Dark Continent. Or The Sources Of The Nile Around The Great Lakes Of Equatorial Africa*, vol. 1-2, New York: Happer & Brothers 1878.
- Stanley H. M., *The Congo and the Founding of its Free State: A Story of Work and Exploration*, vol. 1-2, New York: Harper & Brothers, Franklin Square 1885.
- Stoll O., *Zur Ethnographie der Republik Guatemala*, Zürich: Orell Füssli 1884.
- Stoll O., *Die Ethnologie der Indianerstämme von Guatemala*, Leiden: Verlag von P. W. M. TRAP 1889.
- Stoll O., *Guatemala. Reisen und Schilderungen aus den Jahren 1878–1883*, Leipzig: F.A. Brockhaus 1886.
- Stoll O., *Die Sprache der Ixil-Indianer. Ein Beitrag zur Ethnologie und Linguistik der Maya-Völker. Nebst einem Anhang. Wortverzeichnisse aus dem nordwestlichen Guatemala*, Leipzig: F.A. Brockhaus 1887.
- Stoll O., *Suggestion und Hypnotismus in der Völkerpsychologie*. Leipzig: Koehler, 1894; 2. umgearbeitete und vermehrte Auflage: Leipzig: Veit 1904.
- Stoll O., *Zur Zoogeographie der landbewohnenden Wirbellosen*, Berlin: Friedländer 1897.
- Stoll O., *Das Geschlechtsleben in der Völkerpsychologie*. Leipzig: Veit 1908.
- Stoll O., *Zur Kenntnis des Zauberglaubens der Volksmagie und Volksmedizin in der Schweiz*. Zürich: Buchdruckerei von F. Lohbauer 1909.
- Stoll O., *Die Entwicklung der Völkerkunde von ihren Anfängen bis in die Neuzeit*, Zürich: F. Lohbauer 1918.
- A. Stonehouse, *Peripheral Identities in an African State: A History of Ethnicity in the Kingdom of Buganda Since 1884*, Leeds: The University of Leeds, School of History 2012.
- Speke, J. H., *Journal of the Discovery of the Source of the Nile*. Edinburgh: William Blackwood and Sons 1863.
- Stopczyński W., *Archiwalny skarb w Pałacu Staszica. O dokumentacji słynnego „Zetu”*, [online] <https://palacstaszica.pan.pl/pl/publikacje/archiwalny-skarb-w-palacu-staszica-o-dokumentacji-slynnego-zetu/>.
- Strohl J., Otto Stoll (1849-1922). *Mitglied der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich seit 1875*, “Vierteljahrsschrift der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich” 1924, Jhrg. 69, s. 128-171, [online] https://www.ngzh.ch/archiv/1924_69/69_1-2/69_8.pdf.
- Teicher A., *Racial zigzags: Visualizing racial deviancy in German physical anthropology during the 20th century*, “History of the Human Science” 2015, s. 1-32, [online] https://humanities.tau.ac.il/sites/humanities.tau.ac.il/files/media_server/History/images/historyofsci/Racial%20Zigzags%20-%20History%20of%20the%20Human%20Sciences-2015-%20Amir%20Teicher.pdf.

- Universität Zürich: Vorlesungsverzeichnisse SS 1833 - FS 2014, [online] <https://mobile.cmistar.ch/webclients-r22/uzh/#/content/fa8e17cf04d54ba4ba8634a73d9b7ec5>.
- Verdcourt B., *Franz Ludwig Stuhlmann - 1863-1928 – Collectors in East Africa* – 13., "The Conchologists' Newsletter" 1989, nr 110, s. 211–216; [online]: https://conchsoc.org/collectors_east_africa/Stuhlmann-FL.php.
- Verzeichnis der Behörden, Lehrer, Anstalten und Studierenden der Hochschule Zürich im Sommersemester 1902*, Zürich: Gedruckt bei Zürcher und Furrer 1902.
- Verzeichnis der VORLESUNGEN an der Hochschule Zürich im Sommersemester 1902. Anfang am 15. April, Schluss am 2. August 1902*. Zürich: Gedruckt bei Zürcher und Furrer 1902. [online] https://mobile.cmistar.ch/webclients/uzh/view/pdf.html?file=https%3A%2F%2Fmobile.cmistar.ch%2Fwebclients%2Fproxy%2Fuzhpub%2Fapi%2Ffile%2FgetFile%2F%3Fid%3D924e535dcabf4e0aa8ca44d0e37de989-29057%26version%3D1%26rendition%3DOriginal%26fileName%3DVVZ_1902.pdf.
- Vorlesungs- und Personal-Verzeichnis der Schlesischen Friedrich Wilhelms-Universität zu Breslau für das Sommer-Semester 1925*, Breslau 1925.
- Wanke A., *Sześćdziesiąt lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego*, w: *Księga pamiątkowa dla uczczenia 60 lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego*, red. A. Wanke, Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Oddział Wrocławski 1964, s. 7–18.
- Wężowicz-Ziółkowska D., *Koncepcja rasy we lwowskiej szkole typologicznej*, „Przegląd Humanistyczny”, 2018, r. LXII, nr 3, s. 23-35, [online] https://rebus.us.edu.pl/bitstream/20.500.12128/14928/3/Wezowicz_Ziolkowska_Koncepcja_rasy_we_lwowskiej.pdf.
- Wojeński, T., *Słowo Wstępne*, w: *Walka o szkołę polską. W 25-lecie strajku szkolnego*, red. S. Drzewiecki, Z. Nowicki, T. Wojeński, Warszawa: Związki Nauczycielstwa Polskich Szkół Powszechnych i Średnich 1930, [online] https://rcin.org.pl/Content/124519/WA248_153663_F-20132_walka_o.pdf.
- Żarnowski J., *Z dziejów strajku szkolnego 1905 r.*, „Przegląd Historyczny” 1955, t. 46, nr 1-2, s. 184-212 [online] https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Przeglad_Historyczny/Przeglad_Historyczny-r1955-t46-n1_2/Przeglad_Historyczny-r1955-t46-n1_2-s184-212/Przeglad_Historyczny-r1955-t46-n1_2-s184-212.pdf.
- Żejmo M., *Polacy w Szwajcarii. Możliwości i bariery osadnictwa*, Gdańsk 2009.

Dokumenty archiwalne

- Acta betreffend die Reise Herzog Adolf Friedrich zu Mecklenburg 1906-1908*, Statliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz - Ethnologisches Museum I-EM, Museum für Völkerkunde I/MV 786. vol I: vom 1 November 1906 bis 15. März 1908, rps, sygn. IB 70.

- Herzog Adolf Friedrich zu Mecklenburg 1910-1933*; Statliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz - Ethnologisches Museum I-EM, Laufende Nummer 1097, Region: Afrika, Titel: Erwerbungen, vol. 3, sygn. IB 70.
- Anmeldung zur Immatrikulation in die Philosophische Fakultät. II Abteilung*. Staatsarchiv des Kantons Zürich (skrót: StAZH.), sygn. UU 24.10.
- Czarnowski S., *Referat o pracach naukowych profesora W.W.P. i docenta U.W., d-ra Stanisława Poniatowskiego*, Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zespół 2/14 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 5112, rkps.
- Czekanowski J., *An die Philosophische Fakultät II Sektion*. Universität Zürich. Hochgeerter Herr Decan!, StAZH, rkps, sygn. U 110. 6. 169.
- Hochschule Zürich. Kollegiengeld u. Gebühren. Winter 1901/02 & Sommer 1902*, StAZH, sygn. UU 25 38.
- Hochschule Zürich. Kollegiengeld u. Gebühren*, rkps, StAZH, sygn. UU 25 38 – UU 25 42 rkps.
- Kollegiengelder und Gebüren*, rkps, StAZH Ablieferung 2008/64, rkps.
- Martin R., *Gutachten über Dissertation des Herrn Jan Czekanowski, betitelt: Untersuchungen über das Verhältnis der Kopfmasse zu den Schädelmasse*, Kanton Zürich Staatsarchiv, mps, sygn. U 110. 6. 169.
- Martin R., *Gutachten über die Dissertation des Herrn S. Poniatowski, betitelt: Über den Einfluss der Beobachtungsfehler auf die anthropologischen Indices [1911]*, Staatsarchiv Kanton Zürich, mps, sygn. U 110.6.1264.
- Martin Rudolf (1862-1925)*, Fil. II/27, Archiv Universität Zürich, sygn. Ab. 1.0630.
- Metrikalien Journal No. 2303 Metrikalien No. 16619*, rkps (StAZH, sygn. UU 24.19).
- Metrikelbuch: Stud. Matrikelbuch Begin October 1904 Schluss Juni 1917 Metr. 96 1593-23209*, StAZH, sygn. UU 24a 5, rkps.
- Pismo Die Direktion des Erziehungswessens dez Kantons Zürich*, datowane 21. November 1913. Universität Zürich Archiv, Mappe nr AB.1.1093: Alfred Werner (1866-1919). Phil. II/ Nr. 25.
- Poniatowski S., *Curriculum vitae*, Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego w Warszawie,teczka osobowa Stanisława Poniatowskiego, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, sygn. 5112, rkps.
- Poniatowski S., *Curriculum vitae*, 13/II1911, StAZH, rkps, sygn. U 110,6.1264.
- Poniatowski S., *Etnografia polityczna*, Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu, sygn. 301-312, rkps.
- Poniatowski S., *Etnopolityka*, Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu, sygn. 301 [online] <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/79590/edition/131278/content>.
- Poniatowski S., *O metodzie badania genezy wytworów w etnologii*, Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu, mps, datowany 9.II.1941, sygn. 236.

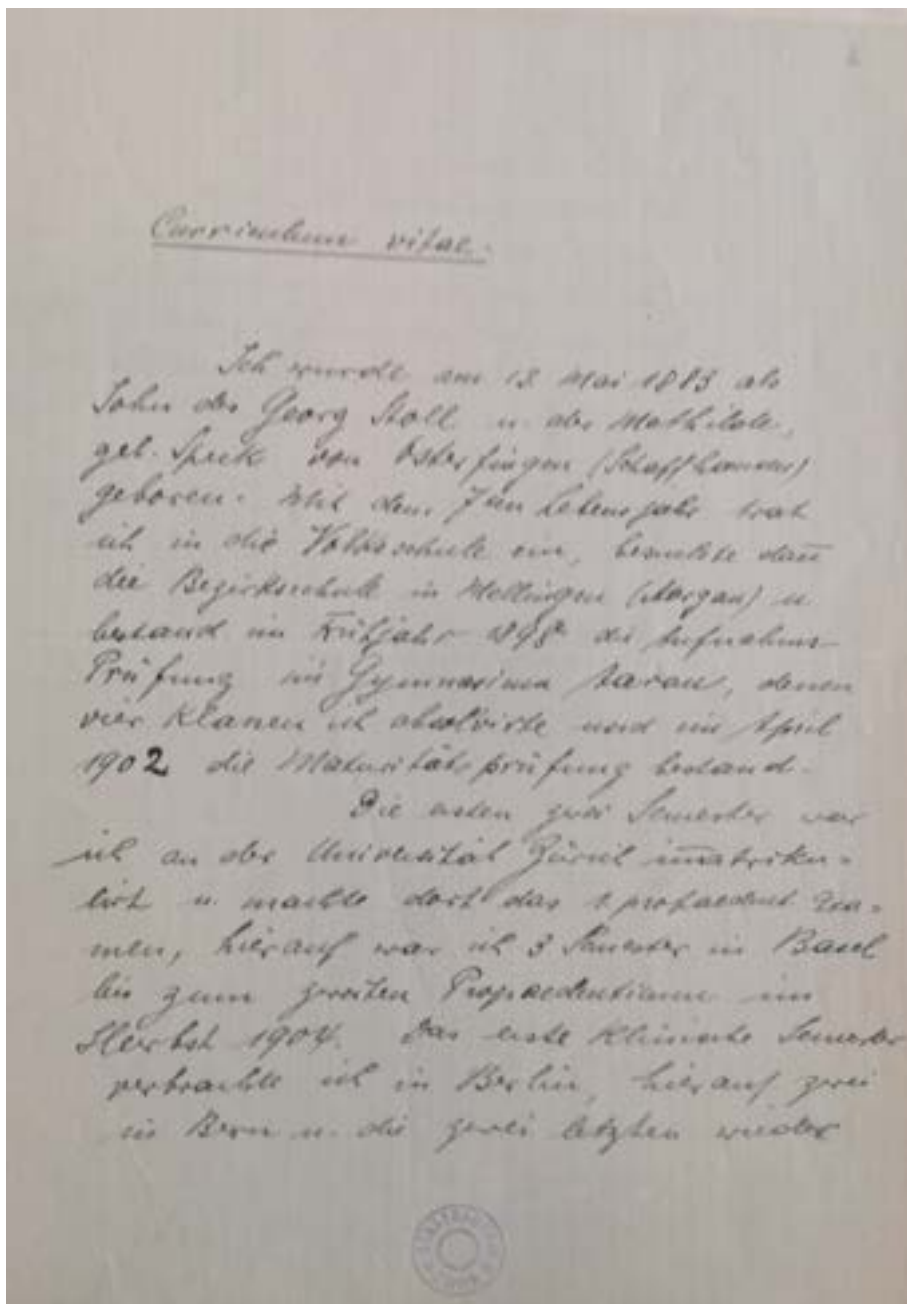
- Poniatowski S., *Mahavrata*, Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu, rks. i mps., sygn. 256-261.
- Stoll O., *Anthropologie & Ethnologie*, Handschriftensammlung Zentralbibliothek Zürich, sygn. Ms Z X 156.
- Stoll O., *Ethnologie* [zeszyt z wykładami z etnologii z lat 1908-1909], Schriftenarchiv Volkerkundemuseum der Universität Zürich, sygn. S/H/01.
- Stoll Otto (1849-1922), Phil. II (ursprünglich Phil I/ Nr. 21. Archiv Universität Zürich, sygn. Ab. 1.0981.
- Stud. Matrikelbuch Begin October 1904 Schluss Juni 1917 Metr. 96 1593-23209: StAZH.*), sygn. UU 24a 5, rkps.
- Stuhlmann F., *Mit Emin Pasza ins Herz von Afrika. Ein Reisebericht mit Beiträgen von Dr. Emin Pascha, in seinem Auftrage geschildert*, Berlin: Hoefer & Vohsen 1894.
- Poniatowski Stanislaus, [online] <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/16924.htm>.
- Tatarkiewicz Ladislaus, [online] <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/21806.htm>.
- Univ.- Matrikel. 1894-1904 Nr. 10269-15197. StAZH, sygn. UU 25 44, rkps.
- Universität Zürich. *Anmeldung zur Immatrikulation in die Philosophische Fakultät. II Abteilung*, StAZH, sygn. UU 24.10.

Spis ilustracji w tekście

Il. 1. Podręcznik Antropologii Rudolfa Martina	17
Il. 2. Otto Stoll	19
Il. 3. Rudolf Martin	26
Il. 4. Jan Czekanowski, fotografia z czasu ekspedycji do Afryki 1907-1909. Z kolekcji rodzinnej prof. Anny Czekanowskiej-Kuklińskiej.....	42
Il. 5. Stanisław Poniąkowski.....	45

Aneks

II. 1. Otto Stoll. Curriculum vitae, s. 1.

Źródło: Otto Stoll. Curriculum vitae, Kanton Zürich Staatsarchiv, sygn. U 106.13.1046.
Fot. K. Gładkowski.

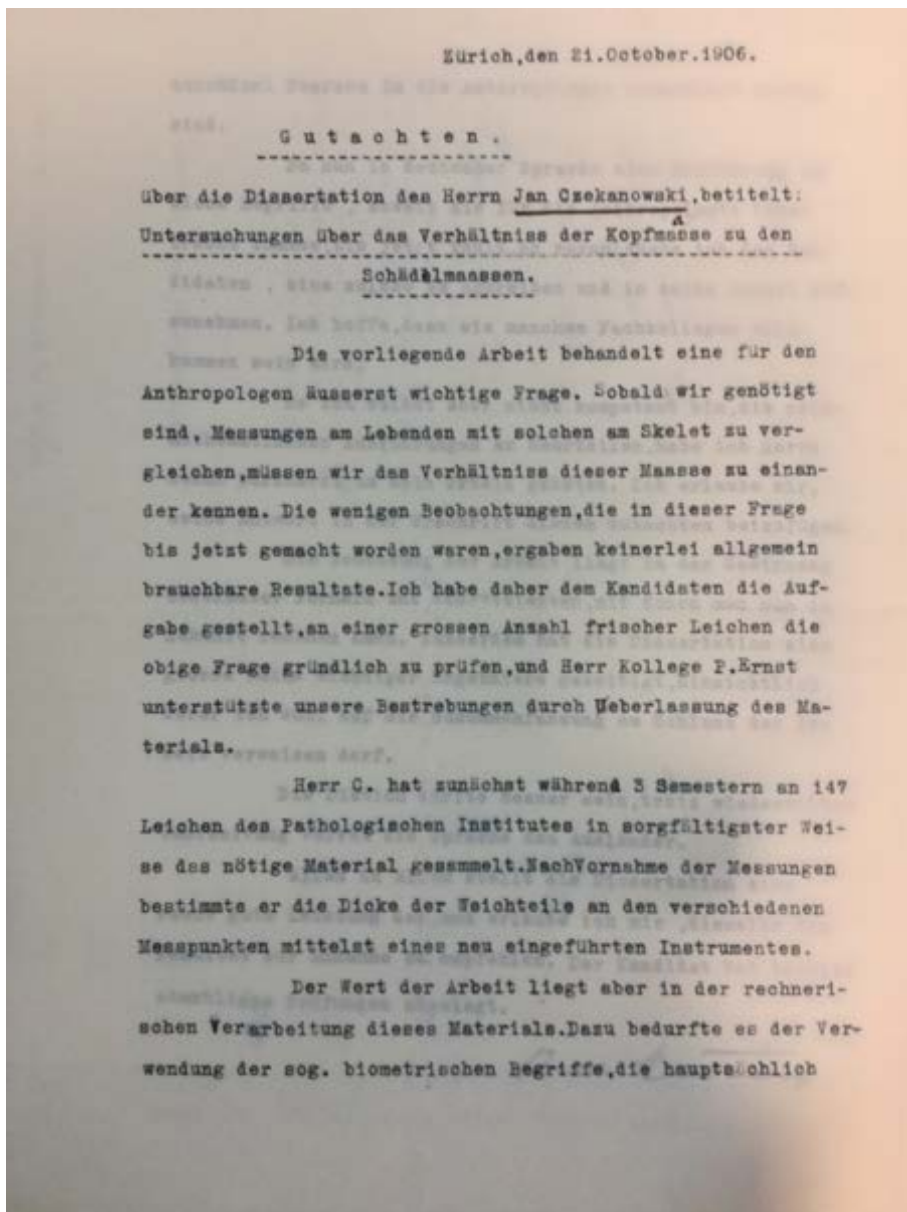
II. 2. Otto Stoll. Curriculum vitae, s. 2.

in Zürich, wo ich auch im Frühling
1906 die med. Fachprüfung absolvierte.
Im Sommer darauf arbeitete ich an
der Disputation u. trat im Herbst
als Assistent auf von dem Prof. Dr. J. J. Moench
ins Spital "Kanton" in Bern ein, wo
ich mich gegenwärtig noch befinde.

Otto Stoll, Assst.

Źródło: Otto Stoll. Curriculum vitae, Kanton Zürich Staatsarchiv, sygn. U 106.13.1046.
Fot. K. Gładkowski.

II. 4. Pierwsza strona recenzji Rudolfa Martina na temat pracy doktorskiej Jana Czekanowskiego z dn. 21 października 1906 roku.

Źródło: R. Martin, *Gutachten. Über die Dissertation des Herrn Jan Czekanowski, betitelt: Untersuchung über des Verhältniss der Kopfmasse zu den Schädelmassen.* Zürich, den. 21.October.1906, mps, s. 1. Fot. K. Gładkowski.

II. 5. Druga strona recenzji Rudolfa Martina na temat pracy doktorskiej Jana Czekanowskiego.

durch Karl Pearson in die Anthropologie eingeführt worden sind.

Da nun in deutscher Sprache eine Einführung in diese Begriffe, soweit sie für die Anthropologie in Betracht kommen, bis jetzt fehlt, so veranlasste ich den Kandidaten, eine solche zu schreiben und in seine Arbeit aufzunehmen. Ich hoffe, dass sie manchem Fachkollegen willkommen sein wird.

Da ich selbst aber nicht kompetent bin, die rein-mathematischen Ausführungen zu beurteilen, habe ich Herrn Dekan Burkhardt um sein Urteil gebeten. Ich erlaube mir, seine Antwort in der Urschrift diesem Gutachten beizufügen.

Die Bedeutung der Arbeit liegt in der Gewinnung bestimmter Formeln und Koeffizienten, mit denen man nun in Zukunft rechnen kann. Ausserdem hat die Dissertation eine grosse Reihe wichtiger Ergebnisse gezeitigt, hinsichtlich derer ich wohl auf die Zusammenfassung am Schluss der Arbeit verweisen darf.

Die Diktion dürfte besser sein, trotz wiederholter Umarbeitung verrät die Sprache den Ausländer.

Alles in Allem stellt die Dissertation eine recht gute Leistung dar, und erlaube ich mir, dieselbe der Fakultät zur Annahme zu empfehlen. Der Kandidat hat bereits sämtliche Prüfungen abgelegt.

Rud. Martin

Źródło: R. Martin, *Gutachten. Über die Dissertation des Herrn Jan Czekanowski, betitelt: Untersuchung über des Verhältnis der Kopfmasse zu den Schädelmassen*. Zürich, den. 21. October. 1906, mps, s. 2. Fot. K. Gładkowski.

II. 6. Podanie Jana Czekanowskiego do dziekana Wydziału Filozoficznego II Uniwersytetu w Zurychu o dopuszczenie do egzaminu doktorskiego z dnia 14 czerwca 1906 roku.

An die Philosophische Fakultät
II Sektion. Universität Zürich.

Hochgeehrter Herr Decan!

Ich erlaube mir gehorsamt,
die durch die Promotionsordnung
vorgeschriebene Papiere –
(Attestat, Ergänzungszugewiss,
Zeugnis der Englischen Sprache
nebst Übersetzungen)
vorzulegen mit der Höflichsten Bitte
mich zur Promotion zulassen zu
wollen.

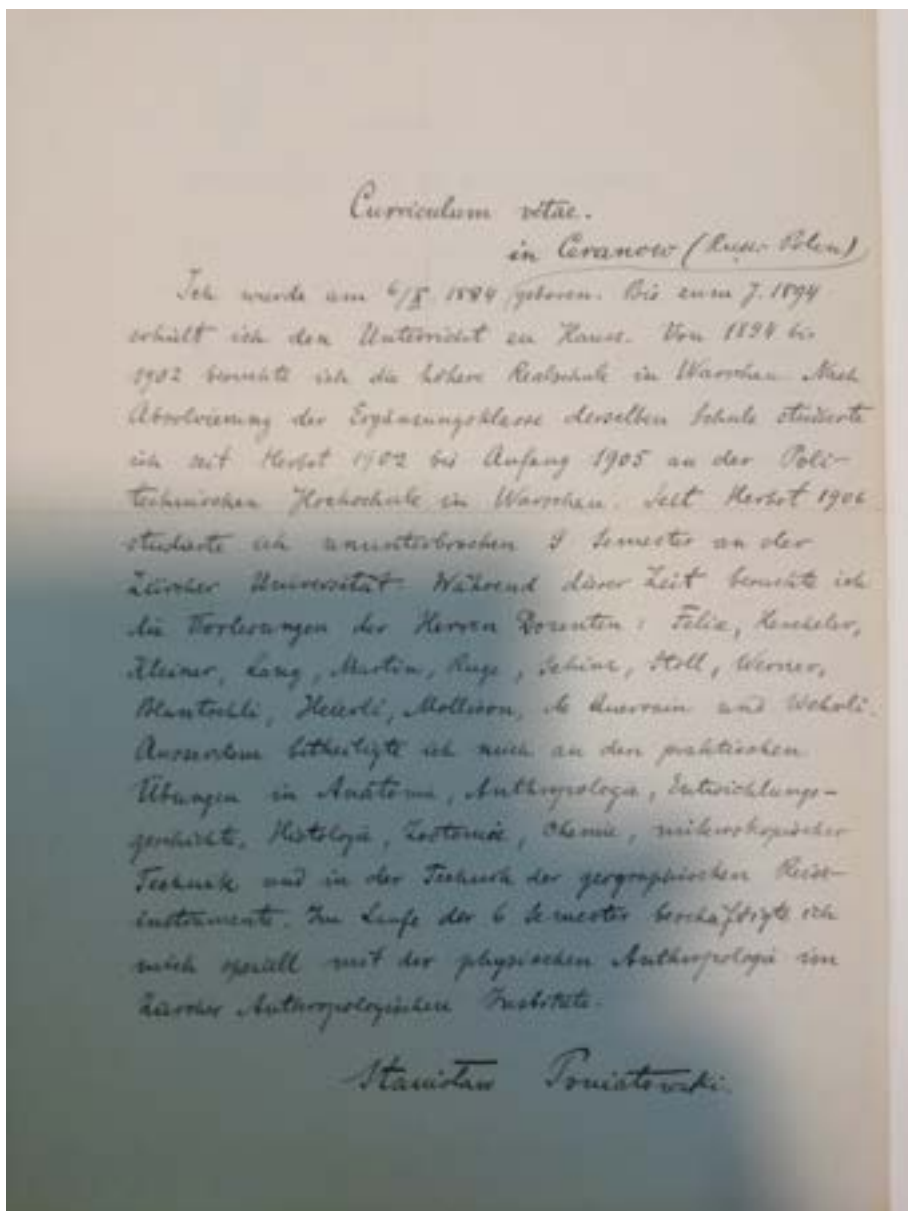
Als Hauptfach wähle ich die Physi-
sche Anthropologie und wählle
ich die Prüfung nach § 96 der
Promotionsordnung ablegen.
Zuerst möchte ich die Prüfung
in Zoologie ablegen und ich bitte
Euer Hochverehrte Fakultät, mir dies schon
im laufenden Semester gestattet
zu wollen. Ich sehe mich genö-
tigt, infolge Verpflichtung Wissen-
schaftlicher Art die kommenden
Herbstferien ganz im Auslande
verbringen und würde nicht im
Stande sein, mich zur Prüfung
vor zu bereiten.

Mit der Bitte um gütige Bewäh-
rung meines Besuchs rechne
ich mit vorzüglichen Hochachtung

Jan Czekanowski

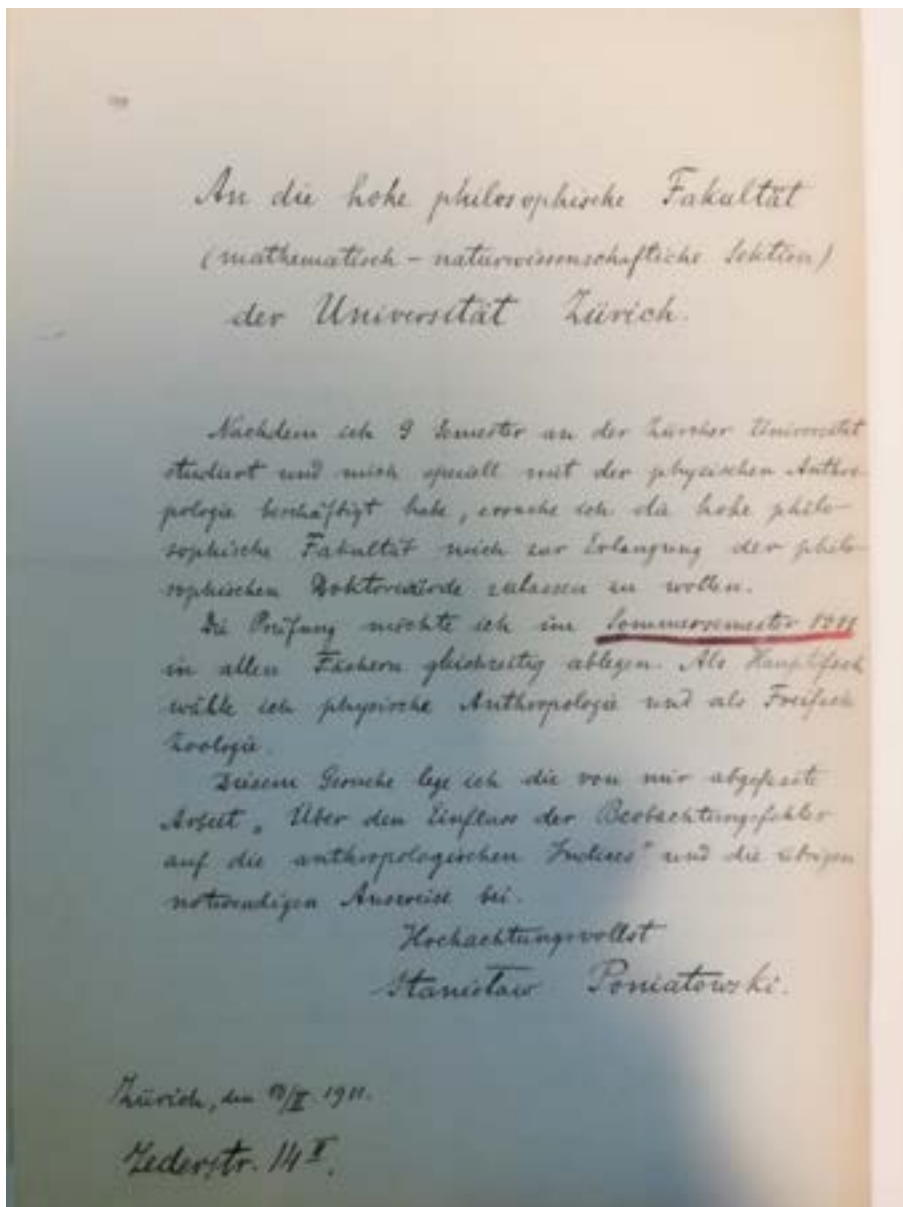
Źródło: J. Czekanowski, An die Philosophische Fakultät II Sektion. Universität Zürich.
Hochgeerter Herr Decan!, Kanton Zürich Staatsarchiv, sygn. U 110. 6. 169.
Fot. K. Gładkowski.

II. 7. S. Poniatowski Curriculum vitae.

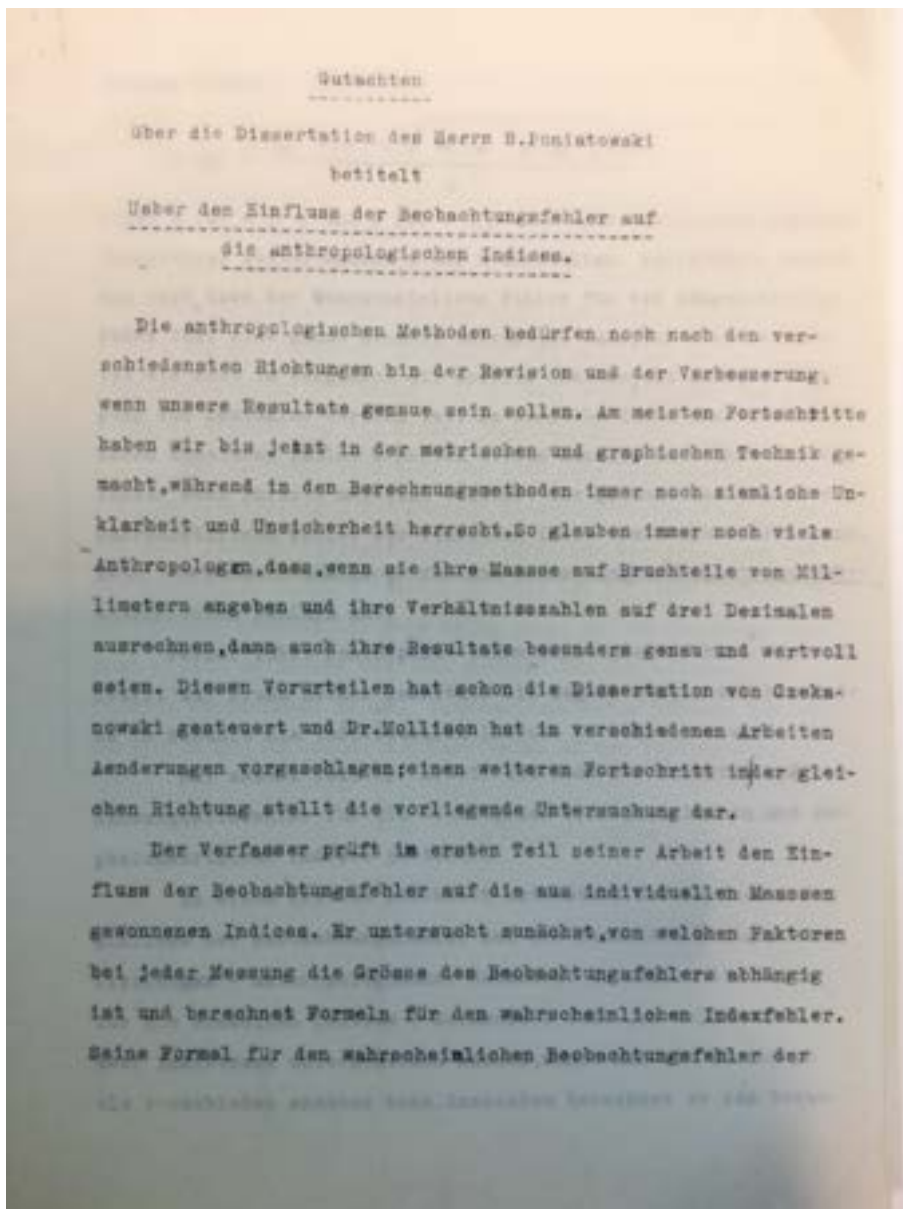
Źródło: S. Poniatowski, Curriculum vitae, Staatsarchiv Kanton Zürich, sygn. U 110.6.1264.
Fot. K. Gładkowski.

II. 8. S. Poniatowski, Podanie o dopuszczenie do egzaminu doktorskiego
z dnia 13 lutego 1911 roku.

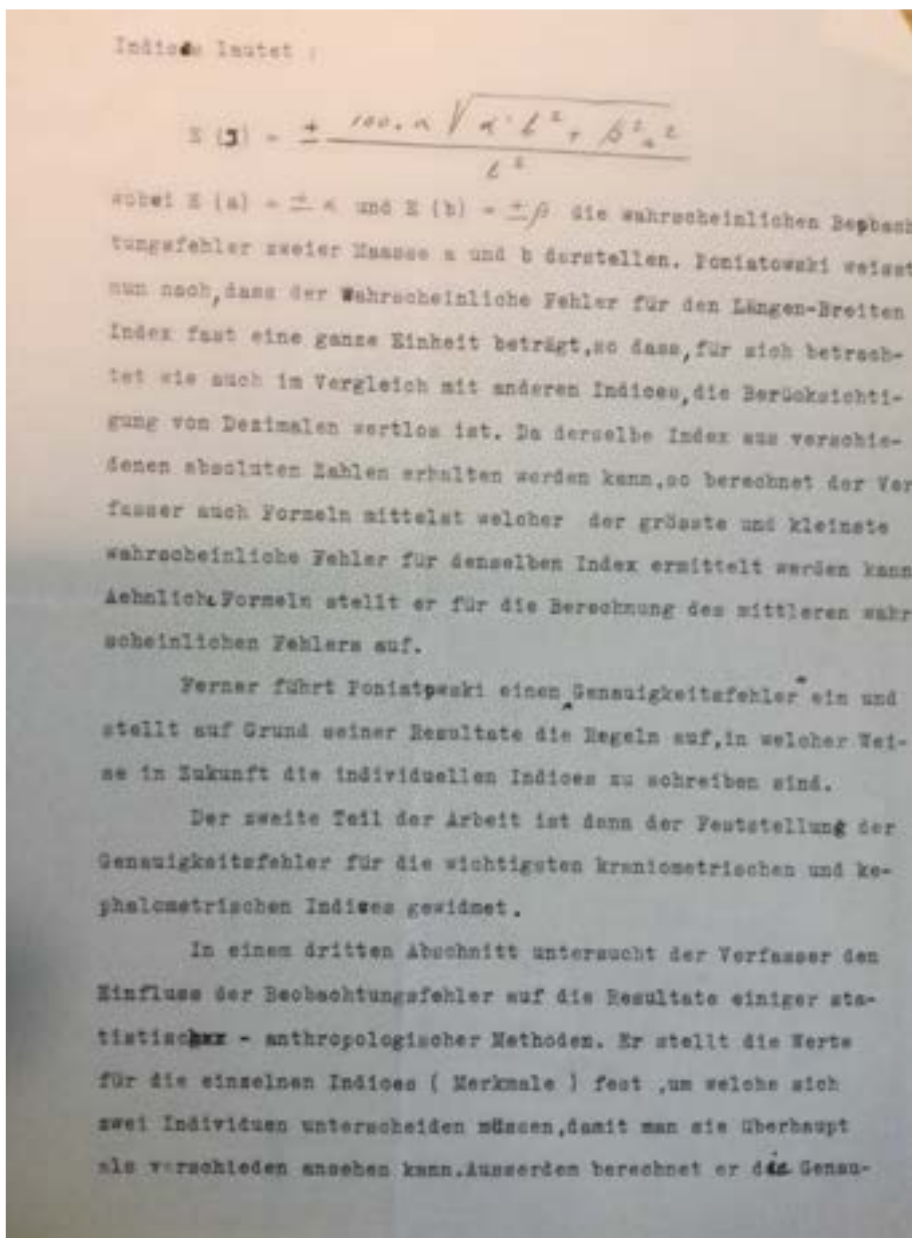
Źródło: S. Poniatowski, An die hohe Philosophische Fakultät (mathematisch-naturwissenschaftliche Sektion) der Universität Zürich, Staatsarchiv Kanton Zürich, sygn. U 110.6.1264. Fot. K. Gładkowski.

II. 9. Recenzja Rudolfa Martina na temat pracy doktorskiej Stanisława Poniatowskiego, s. 1.

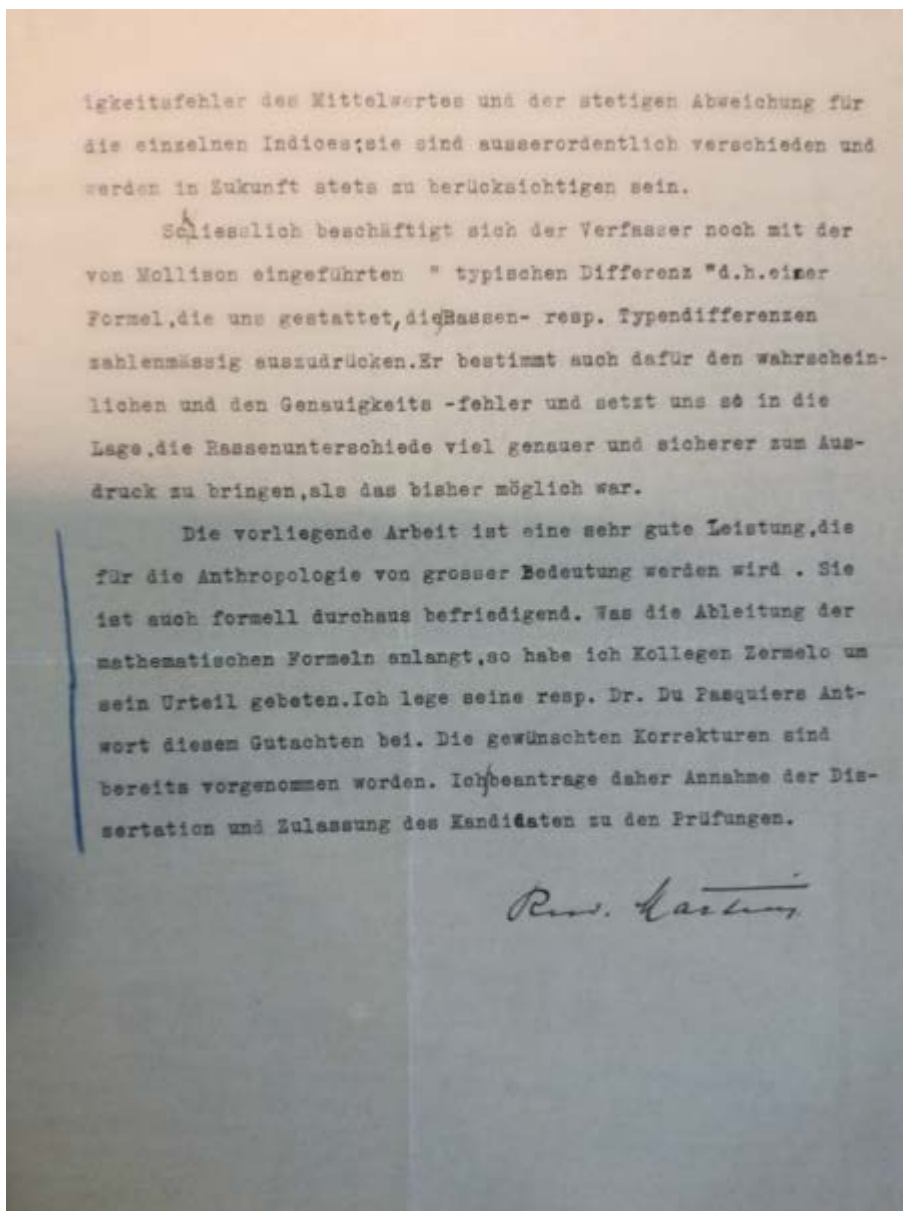
Źródło: R. Martin, *Gutachten über die Dissertation des Herrn S. Poniatowski, betitelt: Über den Einfluss der Beobachtungsfehler auf die anthropologischen Indices* [1911], Staatsarchiv Kanton Zürich, mps, sygn. U 110.6.1264. Fot. K. Gładkowski.

II. 10. Recenzja Rudolfa Martina na temat pracy doktorskiej Stanisława Poniatowskiego, s. 2.

Źródło: R. Martin, *Gutachten über die Dissertation des Herrn S. Poniatowski, betitelt: Über den Einfluss der Beobachtungsfehler auf die anthropologischen Indices* [1911], Staatsarchiv Kanton Zürich, mps, sygn. U 110.6.1264. Fot. K. Gładkowski.

II. 11. Recenzja Rudolfa Martina na temat pracy doktorskiej Stanisława Poniatowskiego, s. 3.

Źródło: R. Martin, *Gutachten über die Dissertation des Herrn S. Poniatowski, betitelt: Über den Einfluss der Beobachtungsfehler auf die anthropologischen Indices* [1911], Staatsarchiv Kanton Zürich, mps, sygn. U 110.6.1264. Fot. K. Gładkowski.

II. 12. List z Zurychu Jana Czekanowskiego do prof. Felixa Luschna
z dnia 4 maja 1907 roku, s. 1.

Źródło: Acta betreffend die Reise Herzog Adolf Friedrich zu Mecklenburg 1906-1908, Statliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz - Ethnologisches Museum I-EM, Museum für Völkerkunde I/MV 786. vol. 1: vom 1 November 1906 bis 15. März 1908, rps, sygn. IB 70.

II. 13. List z Zurychu Jana Czekanowskiego do prof. Felixa Luschna
z dnia 4 maja 1907 roku, s. 2.

und ich bin meinem Kollegen Radlauer zu
grossen Danke verpflichtet, dass er die
Maassgebenden Meinungen der Fachleute
zu Trotz sich doch mir in die Behan-
dlung mit ganzem Vertrauen übergeben
hat. Ich habe in einer Richtung ge-
dacht und konnte den kleinen Fehler
gleich zugunsten Ihrer Technik an-
kennen. Als ich nach allen Regeln
der Kunst Gips zubereitet wurde einge-
wendet er ist zu dünn. Ich war wie Peter
auf den Säwägern und fing an zu lachen
ich habe Gips zugeschüttet und es bil-
deten sich einige kleine Luftblasen.
Es wurde besonders die Anwesenheit
der Hautreliefs bemerkt. Es waren
die Schmirisse in ganzer Pracht vor-
handen, so dass der Jungling mit ge-
prächtiger Tattooierung abgeformt
wurde. So werden Sie es weiter
mit mir zufrieden bleiben können.
Ich bleibe in Zürich bis Sommer
tag um den Instruktionen gemäss zu ver-
fegen. Mit vielen Grüssen für Ihren
gütigen Frau Gemahlin bleibe
Ihr ergebener
Czekanowicz

Źródło: Acta betreffend die Reise Herzog Adolf Friedrich zu Mecklenburg 1906-1908, Statliche
Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz - Ethnologisches Museum I-EM, Museum
für Völkerkunde I/MV 786, vol.1: vom 1 November 1906 bis 15. März 1908, sygn. IB 70.

II. 14. Wywiad Tadeusza Smolińskiego z Janem Czekanowskim opublikowany w „Kurierze Warszawskim” w czerwcu 1909 roku.

Polski podróżnik.
Kair, 30 kwietnia.

Siedziałem w księżnicy muzeum egipskiego, gdy podano mi kartę: Dr. Jan Czekanowski.

Przedemną stacją młody mężczyzna o wytwor-
nych rysach twarzy, niezmierzale bystrych oczach i małej,
siłowej budowie.

— Miło mi powitać rodaka. Pan z daleka?
— Ze Środkowej Afryki.
— Prowadził się na krótko.
— Wyprawa?
— Tak, brałem udział w wyprawie, urządzonej
przez księcia meklenbursko-szweryńskiego, o której za-
pewne czytał Pan w piśmie.

— W lotcie, przypominam sobie artykuł w „Die
Woche” z fotografiami zbiorów etnograficznych, wysta-
wionych niedawno w Berlinie.

— To moje zbiory...
— Jakże mi miło słyszeć o tak powstających pra-
cach rodaka! Proszę, niech mi Pan zechce o sobie coś
opowiedzieć, skąd przysłał do Pańskiego udziału w wy-
prawie? Jaka Pańska przeszłość?

— Słusznie z największą przyjemnością. Rozkostruję
się mową polską, której tak długo nie słyszałem... Po-
chodzę z Królestwa, mam lat 27. Odmówiłem prezes-
tem w Libawie, nauki uniwersyteckie w Berlinie. Po
słowie doktora, dostałem się jako asystent do królewskich
muzeów, mianowicie do oddziału ludomiewczego. Przy-
znam się, że zwróciłem na mnie uwagę głównie dlatego,
że jestem poliglotą: znam dobrze piętnaście języków...
— Wieszę.

— Kiedy zorganizowano wyprawę do Środkowej
Afryki, zaproszono mnie do współudziału jako etnografa,
antropologa. Oprócz księcia byli jeszcze geolog, zoolog,
botanik, lekarz. Wyprawa, przynajmniej mój w niej udział,
bo inni wcześniej opuścili Afrykę, trwała dwa lata. Obe-
cnie wracam do Europy i po krótkich odwiedzinach
Polski mam w Berlinie opracować zebrane materiały.

— Których z pewnością ma pan pod dostatkiem...
Dr. Czekanowski uśmiechnął się.

— Tak, zdobyłem w pewnych kierunkach rekor-
dy. Udało mi się zebrać 1.015 czaszek, sporządzić prze-
sło 4.000 pomiarów antropometrycznych, wysłać do Eu-
ropy z górą 2.300 najróżniejszych przedmiotów etno-
graficznych... Przytem oddawałem się badaniom języko-
wym; mam w rękopiśmiennej formie słowników rozma-
itych plemion murzyńskich.

— Ale! panie! toż to cytry admirowujące!
— Przywiozłem z sobą 700 wielkich fotografii. Prze-
szedłem pieszo około 7.000 kilometrów, między wiel-
kimi jeziorami a Kongiem francuskim, nieraz śladami
Schweinfurtha, Junkera i Dybowskiego, badania ich spr-
wadając, poprawiając i uzupełniając.

— Jednym słowem odkrycia pańskie są ogromne-
go znaczenia! I jakim koszt tej wyprawy?
— Nie wielki. Ja sam wędrowałem w odosobnie-
niu od innych członków i wydałem w ciągu lat dwu nie
całe 28.000 franków.

— W lotcie dalsze mało, jeśli zważywszy bog-
actwo ludów, którymi pan naszą obfiter. Mój Bóg, żał
tylko zbiera, że te wszystkie bogactwa, które pan wpo-
cią cała zebrał zostają w Berlinie...

— Panie, mam lat 27. Czy przypuszczam pan, że
nigdy nie będę mógł urządzić polskiej wyprawy?
Na dalekiej obczyźnie daleko się stać całk sen-
timentalnym: dźwicie się zatem czytelnicy, że jakoś
nam obu żyć się w oczach zakreśliły.

— No, a zdrowie?
— Przechodziłem ciężką dysenterję, ale teraz czu-
ję się wcale dobrze. Czasem tylko boję się, aby jeszcze
w bliskich miesiącach coś się nie pokazało, np. śpiączka
murzyńska...

— Chroń Bóg!

— Z cytadeli wystrzelono z działa na znak powitania,
musiałem je! smutnie zawodzić modlitwy na minaretach,
a myśmy wyszli na skwar i skierowali kroki ku hote-
lowi.

— Wie pan co — oderwał się nasz podróżnik —
w Sudanie gorąco, ale w dzwicznych lasach Ekwatora
miej jakże, chłodem!

— Tylko z pewnością nie — bezpiecznie!
TAD. SMOL.

Źródło: Herzog Adolf Friedrich zu Mecklenburg 1910-1933; Statliche Museen zu Berlin –
Preussischer Kulturbesitz - Ethnologisches Museum I-EM, Laufende Nummer 1097,
Region: Afrika, Titel: Erwerbungen, vol. 3, karta 217, sygn. IB 70.

3.1.9 L⁺
Rode 1/16

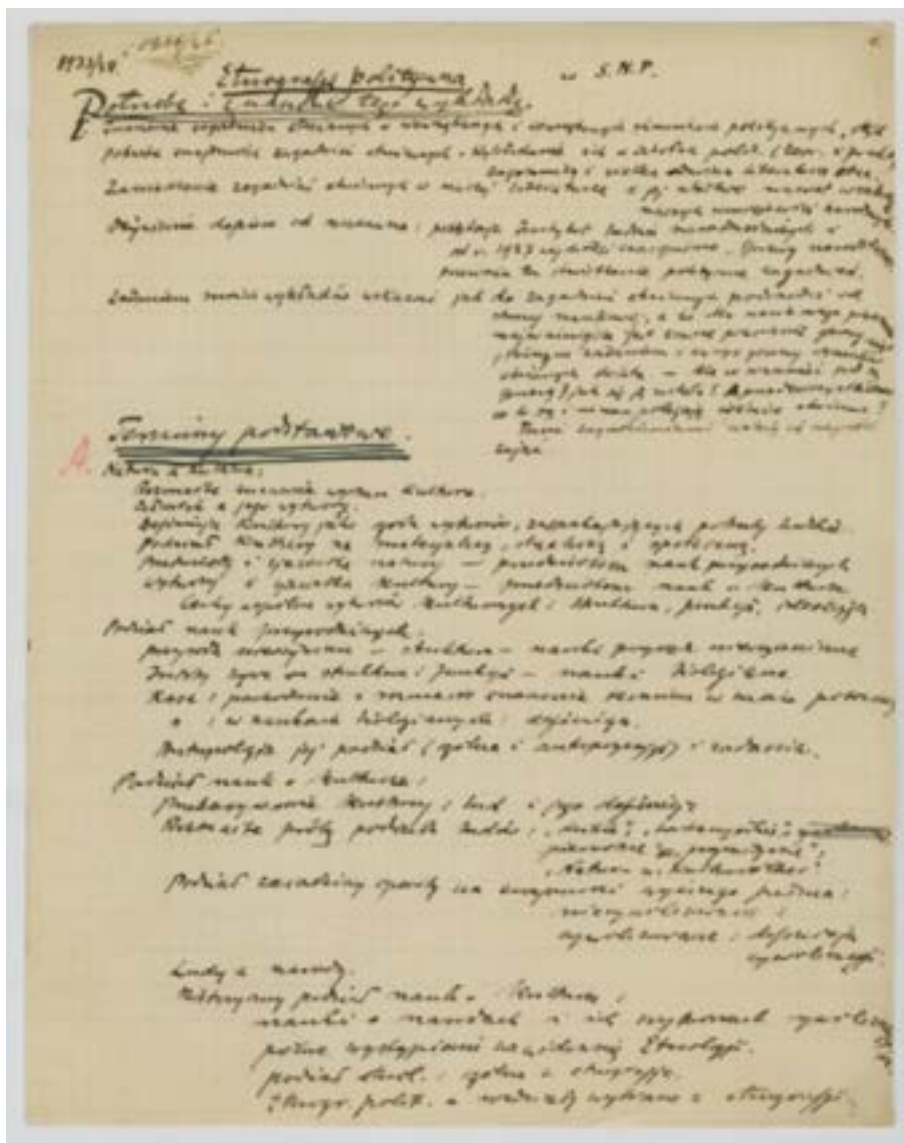
[illegible]

Źródło: Herzog Adolf Friedrich zu Mecklenburg 1910-1933, Statliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz - Ethnologisches Museum I-EM, Laufende Nummer 1097, Region: Afrika, Titel: Erwerbungen, vol. 3, karta 216, sygn. IB 70.

Il. 17. Stanisław Poniatowski na Syberii w 1914 roku.

Źródło: G. Piotrowicz, *Wyprawa Stanisława Poniatowskiego do kraju Goldów i Oroczonów* [online] <https://www.europeana.eu/pl/stories/stanislaw-poniatowskis-siberian-expedition> [opublikowani: 8 lipca 2022].

142

Spis ilustracji w Aneksie

Il. 1. Otto Stoll. Curriculum vitae, s. 1.....	125
Il. 2. Otto Stoll. Curriculum vitae, s. 2.....	126
Il. 3. Pierwsza strona rękopisu wykładów Otto Stolla z etnologii w semestrze zimowym 1909/1910.	127
Il. 4. Pierwsza strona recenzji Rudolfa Martina na temat pracy doktorskiej Jana Czekanowskiego z dn. 21 października 1906 roku.....	128
Il. 5. Druga strona recenzji Rudolfa Martina na temat pracy doktorskiej Jana Czekanowskiego.....	129
Il. 6. Podanie Jana Czekanowskiego do dziekana Wydziału Filozoficznego II Uniwersytetu w Zurychu o dopuszczenie do egzaminu doktorskiego z dnia 14 czerwca 1906 roku.	130
Il. 7. S. Poniatowski Curriculum vitae.	131
Il. 8. S. Poniatowski, Podanie o dopuszczenie do egzaminu doktorskiego z dnia 13 lutego 1911 roku.	132
Il. 9. Recenzja Rudolfa Martina na temat pracy doktorskiej Stanisława Poniatowskiego, s. 1.....	133
Il. 10. Recenzja Rudolfa Martina na temat pracy doktorskiej Stanisława Poniatowskiego, s. 2.....	134
Il. 11. Recenzja Rudolfa Martina na temat pracy doktorskiej Stanisława Poniatowskiego, s. 3.....	135
Il. 12. List z Zurychu Jana Czekanowskiego do prof. Felixa Luschana z dnia 4 maja 1907 roku, s. 1.....	136
Il. 13. List z Zurychu Jana Czekanowskiego do prof. Felixa Luschana z dnia 4 maja 1907 roku, s. 2.....	137
Il. 14. Wywiad Tadeusza Smolińskiego z Janem Czekanowskim opublikowany w „Kurierze Warszawskim” w czerwcu 1909 roku.	138
Il. 15. Wycinek artykułu z „Rheinische-Westfälischen Zeitung“ pt. <i>Polnische Fürstenbegleiter</i> szkalujący Jana Czekanowskiego.	139
Il. 16. List Jana Czekanowskiego z dn. 22 czerwca 1909 roku do Królewskiej Generalnej Administracji wyjaśniający błędną informację o rozmowie Jana Czekanowskiego z redaktorem Tadeuszem Smolińskim	

opublikowaną w "Rheinische-Westfalischen Zeitung" w czerwcu 1909 roku.....	140
Il. 17. Stanisław Poniatowski na Syberii w 1914 roku.	141
Il. 18. Rękopis pierwszej strony wykładów Stanisława Poniatowskiego z etnografii politycznej w roku akademickim 1933/1934.	142
Il. 19. Pierwsza strona rękopisu wykładów Stanisława Poniatowskiego z etnografii politycznej w roku akademickim 1937/1938.	143